

Пропоноване видання — дослідження завершального періоду гетьманування Івана Мазепи. Автор звертає увагу читача на один з найцікавіших і водночас найтрагічніших моментів нашої історії — загибель Батурина 2 листопада 1708 року. Дослідник розглядає цей період як реакцію російського самодержавства на спробу українців вибороти незалежність за складних умов російсько-шведської війни.

У книзі мовою документів відтворено передумови, мотиви та наслідки повстання на чолі з Іваном Мазепою, проаналізовано організаційні прорахунки, ідеологічні, історичні та суспільно-політичні причини поразки.

Дослідження містить також додатки, в яких подано біографічні відомості про гетьмана Івана Мазепу, наукову розвідку про походження герба та долю портрета з колекції Бутовичів. Також автор простежує подальшу долю гетьманської столиці — Батурина — від часів Кирила Розумовського і до кінця XX століття.

Книжку адресовано історикам, політологам, викладачам, студентам, аспірантам, усім тим, кому небайдужа славна історія України.

Ця студія, написана у 1992—1994 рр., — спроба розібратися у подіях 1708—1709 рр. української історії. Тодішнє бажання автора знайти відповідь на запитання, чому російські війська спалили Батурин, не тільки не було погамоване після звернення до підручників історії, а й навпаки — наштотувало нові сумніви, які викликали лаконічні повідомлення про знищення гетьманської столиці та виправдальні оцінки акції О. Меншикова. Усе це спонукало доступними на той час засобами провести власне розслідування, яке згодом переросло у безперервний пошук істини у процесі перегляду джерел, що освітлюють реалії доби І. Мазепи. Оскільки він не припиняється й донині, ми внесли деякі корективи у пропоновану читачам розвідку: адже за останні роки запас наших знань про Гетьманщину 1687—1709 рр. істотно збільшився.

Сьогодні ми б написали про пізнане дещо по-іншому, без деяких категоричних оцінок. У запропонованому тексті є типова печать студій 1992—1994 рр., покликаних до життя проголошенням незалежності України. Однак дослідження, проведені при цьому, не втратили значення й дотепер. У 2003—2005 рр. вийшли друком книги автора про І. Мазепу, його оточення та інші студії*. Вони значно доповнюють наші

* Павленко С. Іван Мазепа. — К.: Альтернативи, 2003. — 416 с; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. — 602 с; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 304 с.

ISBN 978-966-518-409-6

(Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»)

ISBN 966-7060-77-2

(«Українська Видавнича Спілка»)

© С. О. Павленко, 2007

© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007

перші висновки, сприяють глибшому розумінню вчинків, помислів діячів тієї доби.

Описана трагічна сторінка історії Батурина — не спекуляція, яка повинна загострити увагу громадськості, політиків на непростих відносинах українців та росіян, іще раз роз'єднати їх як ворогів. У Росії є доволі монографій про непривабливі моменти життя власної держави: бунти стрільців, селян, двірцеві інтриги, жорстоке придушення царизмом опозиції. Це — гірка правда, яку можна приховувати, затушовувати, але вона була. Без неї важко зрозуміти минуле, мотиви діянь людей. Батурин теж був. Опір його захисників — також. Як і жорстоке винищення батуринців, козаків, сердюків. Без Батурина важко зрозуміти українців. Взаємини України з Росією — це, на жаль, найчастіше драматичні сторінки. Вони були і, як не прикро, є, тому що пріоритет сили, жорсткий стиль домінує у політиці сусідів. Не визнавати згадане — свідомо ухилятися від правди, не шукати компромісу в політичних контактах двох держав. Принизливий статус, залежність — це становище, яке аж ніяк не приваблює українців. Зверхність, зневажливість до вільнолюбних проявів національних меншин, навпаки, — нічим не виправдана традиція російської політики. Трагічні уроки спалення гетьманської столиці не повинні кликати до точіння кинджалів. Для України і Росії це однаково сумна дата — вона кличе українців виявляти пильність, вживати достатньо заходів для оборони країни, не сподіваючись лише на союзників; росіян вона запрошує до покаяння і водночас толерантності, спонукає не переступати меж у процесі вирішення стратегічних завдань збереження власної державності, встановлення добросусідських відносин із прикордонними країнами.

Історію легко переписати тенденційно, але змінити у ній те, що насправді було, неможливо. Без факту загибелі Батурина 2 листопада 1708 року важко зрозуміти буття Російської держави. Якби в епоху Петра I панували гуманізм, милосердя до повсталих, не випалювалися населені пункти на шляху шведської армії, можливо, Україна вже тоді постала б як незалежне князівство, сусідом якого було б інше державне утворення — миролюбне, але слабке, привабливе для різного гатунку завойовників. Проявлені під час військової кампанії 1708 року нечуванний деспотизм і жорстокість — це реакція задля самозбереження російського самодержавства, до якої не були готові ні учасники змагань за волю України, ні Карл XII. Приголомшлива тактика Петра I зберегла його владу, панування імперії. Остання виявилася мобільнішою, агресивнішою, ніж ті, хто замахнувся на її буття. Це реальність, з якою доводиться рахуватися і, головне, брати в неї відповідні уроки.

Пропонована читачам студія — намагання автора побачити, зрозуміти минуле достовірною мовою документів. Наше відтворення картини повстання 1708 р. не претендує на всеохопність і, можливо, неповне: при розшуку інших джерел матимемо додаткові деталі, подробиці важливої події в історії України.

Батуринські витоки

Знищення 2 листопада 1708 р. військами Олександра Меншикова Батурина — трагічна сторінка в історії України. Місто, якому випала доля бути кілька десятиліть центром політичного життя Лівобережної України, не скорилося волі Петра I і було по-варварськи спалене разом із жителями. Звичайно, така подія не могла трапитися випадково, тільки внаслідок несприятливого збігу обставин війни. Вона стала кульмінацією колізії, запрограмованої набагато раніше нерівноправним і несправедливим союзом російського царизму й українських керманічів. Майбутня жертва — місто, не підозрюючи того, нагромаджувало у собі критичну масу протистояння.

За порівняно невеликий проміжок часу воно пододало шлях від невеличкого мирного поселення осадників до гетьманської столиці — національно свідомого осередку, який рішуче піднявся на оборону прав і свобод українського народу.

Палії і не підозрювали, що їхнє злодіянство втворило для України новий образ-символ Батурина — як незалежності, відчайдушності та волелюбності українців. Навіть у наступні найжахливіші дні, роки й десятиліття реакції царизму та більшовизму вогник-жаринка ідеологічної історичної дискусії довкола пам'яті про гетьманську столицю з цих причин не згасав.

Час від часу історики, дослідники роздмухували її, прагнучи використати у своїх інтересах.

На превеликий жаль, безмовне місто-попелище мало залишило після себе документів. О. Меншиков забрав із собою лише листи * І. Мазепи, частину його архіву**, захоплені в ході облоги Батурина та військової кампанії листопада-грудня 1708 р.¹ Це давало можливість трактувати сумну дату 2 листопада 1708 р. з вигідно проімперських позицій переможців — як вимушений захід, військову необхідність. Іще більше невідповідностей, плутанини, суперечливих моментів зустрічаємо в історичних розвідках про виникнення, становлення гетьманської столиці. Тому для глибшого розуміння причин дій І. Мазепи, батуринців у 1708 р. з'ясуємо передусім духовно-історичні витoki Батурина.

Найперша проблема, яка постає перед дослідниками гетьманської столиці, — визначення часу її заснування. М. Янко, автор «Топонімічного словника-довідника», виданого 1973 р., вважає, що назва Батурин походить від прізвиська польського короля Стефана Баторія, «який заснував місто в 1576 році»². З його ім'ям пов'язує походження гетьманської столиці й сучасний дослідник В. Замлинський³. Більш ранніми часовими рамками окреслює виникнення Батурина фахівець із назв населених пунктів Ю. Кругляк⁴.

Стефану Баторію приписують заснування Батурина такі авторитетні історики, літописці, краєзнавці XVIII—XIX ст., як О. Ригельман⁵, М. Маркевич⁶, М. Домонтович⁷, М. Сементовський⁸, М. Ісаєнко⁹,

* До речі, вони досліджувались лише частково істориком В. Сергійчуком. Кореспонденція І. Мазепи, його твори зберігаються у похідній канцелярії О. Меншикова в архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії Росії (Фонд 83). Їх підготувала до друку історик Т. Яковлева.

** За указом Петра I та за розписом О. Меншикова 25 липня 1710 р. наказано: «Которыя письма Мазепинския были в походной канцелярии, а ныне оставлены на Москве, и те разобрать и пересмотреть именно, и ежели в коих явится какая нужда, и с тех выписав и прислать тое выписку к нему, светлейшему князю». Переглядали захоплену кореспонденцію і перекладали латинські та польські листи перекладач Матвій Білецький, німецькі — Ширинг, грецькі — Андрій Ботвинкін, татарські — Рамазан Тевкелев і Сулейман Тонкачов.

¹ Марченко М. Мазепа, его бумаги и письма. — СПб., 1909. — С. 9, 11.

² Янко М. Топонімічний словник-довідник Української РСР. — К., 1973. — С. 19.

³ Замлинський В. Богдан Ружинський // Дніпро. — 1990. — № 4. — С. 132.

⁴ Кругляк Ю. Ім'я вашого міста. — К., 1978. — С. 10.

⁵ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847.

⁶ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1.

⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния (составил генерального штаба подполковник М. Домонтович, действительный член Императорского русского географического общества). — СПб., 1865.

⁸ Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская. — СПб., 1846.

⁹ Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 1.

*Крутицько-Батуриський монастир.
Рисунок кінця XVIIст.*

Н. Тр...ій¹⁰, автор «Історії Русів»¹¹, колективи дослідників історико-статистичного опису Чернігівської єпархії¹², фундаментальної праці «Россия. Полное географическое описание нашего отечества»¹³. Насправді ця привабливо легендаризована версія не витримує критики при зверненні до реалій тієї доби, джерел.

Польському королю Стефану Баторію, який прийшов до влади 1 травня 1576 р., після невдалих спроб приборкати вільних запорожців репресіями¹⁴ довелося восени 1578 р. піти на компроміс і довести реєстр козаків до 500¹⁵. «Тот же король Стефан, — пише Лизогубівський літопис, — опрочь старинного города козацкого Чигирина, дал козакам Терехтемиров с монастырем для зимовых квартал и платил всякому козаку в год по «червонцу и кожуху»¹⁶. Ці слова майже дослівно взято з літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки¹⁷. Про те, що не Батурин, а саме Терехтемирів призначений Баторієм головною козацькою резиденцією, пишуть Василь Рубан у «Короткому літописі Малої Росії» (1777 р.)¹⁸, Самійло Величко в «Літописі» (початок XVIII ст.)¹⁹, Станіслав Зарульський в «Описі про Малу Росію та Україну» (XVIII ст.)²⁰. Згадане стверджує у 1760-х рр. російський історик Г. Міллер. «Тоді, — зазначає він, — Трахтемирів *

¹⁰ Тр...ій Н. Местечко Батурин // Москвитянин. — 1851. — № 12. — Кн. 2.

¹¹ История Русов или Малой России. — М., 1848.

¹² Местечко Батурин // Прибавление к Черниговским Епархиальным известиям. — 1872. — № 23.

¹³ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — СПб., 1903. — Т. VII (Малороссия). — С. 340.

¹⁴ Ломиковский В. Припасы для Малороссийской истории // Институт рукопису Национальної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. І. — Спр. 54671.

¹⁵ Сиолш В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К., 1993. — С. 30.

¹⁶ Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким (1506—1737) (далі — Лизогубовская летопись) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 3.

¹⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 26.

¹⁸ Рубан В. Краткая летопись Малая Россия с 1506 по 1776 год. — СПб., 1777. — С. 8.

¹⁹ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 306.

²⁰ Зарульський С. Описание о Малой России и Украине с приложениями. — М., 1848. — С. 3.

* У літописах та історичних дослідженнях вживається назва як Терехтемирів, так і Трахтемирів.

учинився козацьким головним містом, як спочатку ним було місто Черкаси, котрого честь згодом дісталась місту Чигирину»²¹.

Проте й ці свідчення вторинні й загалом не відповідають дійсності, перебільшують заслуги С. Баторія. А. Стороженко у ґрунтовному дослідженні «Стефан Баторій і дніпровські козаки» доводить, що польський король заснував Трахтемирів не як козацьку столицю чи головне їхнє місто, а всього-на-всього для «облаштування в ньому лазарету» для хворих і поранених реєстровців²². Першим підняв статус цього містечка до «столичного» польський літописець Павло Пясецький у 1646 р. у своїй «Хроніці»²³. За ним називає Трахтемирів «військовим центром» козаків у виданій 1663 р. у Парижі «Історії війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє²⁴, який відвідав Україну в середині XVII ст. і був знайомий із польськими хроніками. Далі заслуги містечка зростають під пером історика Самуїла Грондського («Гісторія...», 1676 р.), поета Самуїла Твардовського (поема «Війна домова...», 1681 р.)²⁵.

Помилкова історично-літописна гіперболізація статусу Трахтемирова, мабуть, виникла все ж небезпідставно, адже з 1576 до 1672 рр. місцевий Трахтемирівський монастир був головним для Запорозької Січі, він призначав духовних осіб у навколишні парафії, козацькі церкви²⁶.

Подальшу плутанину вніс в історичні розвідки поляк Веспасіан Коховський, який записав свідчення учасників походу короля Яна Казимира проти українського війська. Як відомо, у 1664 р., взявши кілька лівобережних фортець, він підступив до Батурина. Але його передніх військовиків козаки І. Брюховецького не допустили навіть у батуринські хутори, місто ж було гарно укріплене²⁷. Яну Казимиру довелось його обминати. Неприступність фортеці, співзвучність слів «Батурин» та «Баторій» сприяли виникненню і поширенню серед учасників походу легенди про заснування міста. Її В. Коховський сприйняв некритично, як істинну версію походження славного міста²⁸. Освічені українські хроністи, літописці XVIII ст., ознайомившись із цим авторитетним друкованим польським джерелом, здебільшого взяли під сумнів існування Трахтемирова як козацької столиці. Позаяк Батурин був із 1669 до 1708 р. гетьманською резиденцією, то і думка про заснування його у 1576 р. Баторієм саме для

²¹ Миллер Г. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. — М., 1846. — С. 4.

²² Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. — К., 1904. — С. 124.

²³ Там само. — С. 124.

²⁴ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 34.

²⁵ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. — С. 125–128.

²⁶ Титова О. До пошуків Трахтемирівського козацького монастиря // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 216.

²⁷ Волк-Карачевский В. Борьба Польши с козачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — К., 1899. — С. 117.

²⁸ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. — К., 1904. — С. 140.

цієї мети стала панівною. Літописці масово редагують попередні польсько-українські трактування перебільшеної ролі міста Трахтемирова, Баторієві грамоти²⁹. Так, у дослідженні збирача старовини М. Сементовського вже читаємо: «Підтверджуючи цією грамотою права і привілеї козаків Гетьманських, Баторій дає Малоросіянам столицю Батурин, замість давньої столиці козаків Черкас»³⁰.

Хоч згадану історичну версію спробував піддати критиці у 1892 р. О. Лазаревський, вона все ж час від часу з'являється у новітніх дослідженнях-аргументаціях. Це можна пояснити тим, що польські джерела діяльності С. Баторія маловідомі вітчизняним історикам.

Все ж спростувати «баторієвське» походження Батурина легко іншим чином. Справа в тому, що територія Чернігівщини і в 1578, і в 1600 р. належала Московській державі! Після російсько-литовської війни 1500–1503 рр. до Москви відійшли сіверські землі з такими містами, як Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Чернігів³¹. За картою Московії Гесселя Герритса 1613 р.³² російський кордон доходив аж до Остра і Мороська, що майже за 60 кілометрів від Києва. Але на ній немає Батурина. У той же час картографом позначені Путивль, Новгород-Сіверський, Остер. Не бачимо Батурина і на карті Росії 1594 р. Т. Меркатора³³, мапі 1596 р. І. Магіна³⁴. Хоч знову ж таки на них зображено Стародуб, Новгород-Сіверський, інші більш-менш значні міста. Нічого дивного у цьому нема. Батурин, якщо він вже тоді й був заснований, найімовірніше являв собою невеличкий хутірець переселенців. Адже територія півдня Чернігівщини у кінці XVI ст. загалом іще нагадувала безлюдну прикордонну місцевість. Після монголо-татарської навали тут довгий час мало хто ризикував селитись. На південному прикордонні Московії з Польщею Посульську пустелю* отримав для колонізації лише у кінці XVI ст. магнат Олександр Вишневецький³⁵. Активне заселення Прилуччини, Ніжинщини, Конотопщини почалося в основному після Деулінського перемир'я 1618 р. між Польщею та Московією, за яким від останньої полякам відійшли сіверські землі з містами Почепом,

²⁹ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625–1760) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Книга шестая. — К., 1892. — С. 106; Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. I. — С. 44; Ригельман А. Летописное повествование. — Кн. I. — С. 24.

³⁰ Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская. — С. 2.

³¹ Русина О. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії // Український історичний журнал. — 1989. — № 3. — С. 91.

³² Рыбаков Б. Русские карты Московии XV– начала XVI века. — М., 1974. — С. 159.

³³ Материалы по истории русской картографии, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1899. — Вып. I. — Карта № XXVIII.

³⁴ Там само. — Карта № XXVII.

*Нині територія Лубенщини Полтавської області.

³⁵ Лазаревский А. Лубенщина и князья Вишневецкие (1590–1648 гг.). — К., 1896. — С. 3.

Новгородом-Сіверським, Черніговом, Моровськом³⁶. Досліджуючи появу населених пунктів на території Ніжинського полку, О. Лазаревський дійшов висновку, що основний пік колонізації цієї місцевості припадає на другу чверть XVII ст.³⁷, коли сюди кинулись захоплювати землі магнати Пясочинські, Оссолінські, Паци, Киселі. У 1625 р. Ніжин в одній з грамот називається «новоосельїм городищем»³⁸, приблизно в ті ж роки з'явилися Конотоп, Борзна, Кролевець та інші прикордонні міста «Путивльського рубежу».

У цей же час був заснований і Батури́н * як місто. За королівським дозволом у 1625 р. Батури́нську фортецю закладено осадчим Матвієм Стахурським³⁹, підлеглим ніжинського капітана (старости) Щасного Вишеля⁴⁰. Вибір останнього був не випадковий. Проведені у 1995—1997 рр. археологічні дослідження в Батурині показали, що на цьому місці існували поселення вже сім тисяч років тому, у IX—X ст., а також городище XI—XIII ст.⁴¹. Останнє навіть мало дерев'яні укріплення. Високе кількіметрове узвишся лівого берега р. Сейм приваблювало перших поселенців, князів вигідним розташуванням, зручною позицією. Фортеця, на думку археологів, була зруйнована у 1239 р. монголо-татарами і далі не відновлювалась.

У церковній літературі є згадка про місцезнаходження на батури́нських пагорбах давнього монастиря⁴². Як правило, ченці жили у келіях під захистом високого частоколу, охоронного рову. Можливо, їхня обитель і була тим центром, довкола якого згодом виросло поселення, яке нині ототожнюється з давньою фортецею. Зрозуміло, ця версія потребує більш певних доказів. За церковною ж легендою,

³⁶ Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 291.

³⁷ Лазаревський А. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. II. — С. 2.

³⁸ Там само. — С. 2.

* Краєзнавець Михайло Ісаєнко у 1860 р. записав у Батурині повір'я: «Народ говорить, що Батури́н будували з Коропом. Коли закінчили той та другий, то й кажуть: ну, будемо дивитися, хто в Батури́н і Короп увійде першим жити. Якщо в Короп увійде першим жити бідний, то він (Короп) буде містом багатим; якщо ж в Батури́н першим жити прийде багатий, то він (Батури́н) буде в майбутньому бідним містом. Ось і дивляться: в Короп увійшов бідний, а в Батури́н багатий» // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 14.

³⁹ Н. М. Левобережная Украина в XV—XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. — 1896. — Т. III. — Июнь. — С. 337.

⁴⁰ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). — К., 2006. — С. 260.

⁴¹ Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Основні етапи розвитку та соціально-топографічна структура середньовічного Батурина // Україна на порозі XXI століття: Актуальні питання історії. Збірник наукових праць. — К., 1999. — С. 72—73; Луценко Р. Н. Археологічні дослідження Батурина // «Середньовічні старожитності Південної Русі-України». Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. Тези доповідей (26—28 квітня 2002 р.). — Чернігів, 2002. — С. 64—68.

⁴² Крупицкий Батури́нский третьеклассный мужской монастырь св. Николая — Одесса, 1906. — С. 6.

під час облоги монастиря монголо-татарами його захисники ледь не загинули від голоду. Вижили ж вони завдяки несподіваній крупі *, яка впала з небес⁴³. Однак, правдоподібно, після першої появи завойовників обитель просто оминули, щоб узяти Чернігів, а далі окупаційна влада все ж розправилася з ченцями і монастир занепав. Лише у кінці XVI ст. на його залишках відроджується монастирське життя.

Як повідомляє синодик Крупицького Батури́нського монастиря, «зде сама жила в пустыне долгое время при церкви малой деревяной, зело ветхой и опустелой» (Запис зроблений Данилом Тупталом (Дмитром Ростовським). — Авт.) черниця Мокрина⁴⁴. Вона прийшла на місце прадавнього монастиря **, який осквернили і пограбували монголо-татари⁴⁵. Біля неї стали збиратися ченці, які згодом с'як-так підправили — відбудували монастир. Біля обители невдовзі з'явилося й поселення з переселенців.

* Архімандрит Варсонофій у 1767 р. повідомляв своєму церковному керівництву: «Словесно из престарелых нашего монастыря монахи и мирские старики сказывают, что оный монастырь Крупицкий называется потому, что во время разорения Батьева монахи и многолюдство мирского народа укрывались от нападения в монастыре, кой ныне именуется ветхим, и гладом истаевали; в тогдешнее же время столь множество круп с неба спало, что все могли в ладе себя довольствовать и те крупы содержани были в серебряном ковчезе даже до времени гетмана Мазепы. Как по измене г. Батури́н разорен, то и монастырь в разорении жь был и кем те крупы взяты, неизвестно».

⁴³ Голуб С. Новітні дослідження Крупицького Батури́нського монастиря св. Миколая // «Середньовічні старожитності Південної Русі-України». Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. Тези доповідей (26—28 квітня 2002 р.). — Чернігів, 2002. — С. 24

⁴⁴ Синодик Крупицького Батури́нського монастиря // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. — Інв. № АЛ-1221. — Арк. 40.

** У 1636 р. канцлер великої корони Георгій Оссолінський видав ігумену Іоанну з братією грамоту на володіння, які «здавна до того монастиря належали, а саме — село Обмачев та веревський млин з усіма угіддями, землями, сінокосами, озерами, — Красним бором з бортми, лісом Осічье до озера Усороги, почавши від озера Стучок до згаданого озера Усороги, з обох сторін, р. Сейму, батури́нський перевіз на р. Сейму, який володів слуга мій Четис з усіма орними полями, озерами і сінокосами». (Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. III. — С. 300). У цьому документі кілька разів монастир називається «давнім». Отже, так не можна було б сказати, якби він виникнув пізніше фортеці. Історик П. Кулаковський вважає цю грамоту фальсифікатом, оскільки Оссолінський у ній фігурує з титулами, яких насправді не мав (Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). — К., 2006. — С. 194. Разом із тим Б. Хмельницький в універсалі від 11 травня 1656 р. зазначав, що «перекладав нам чест[ний] отец ігумен монастиря святого Николаи Крупицкого Батури́нського привилей, даний от [ана] канцлера коронного на монастир старожитний надана от давних час понад Сеймом рекою» (Універсали Богдана Хмельницького (1648—1657). — К., 1998. — С. 188). Як на нашу думку, добавки до титулу, помилки в датуванні — це пізніші «прочитання» копійців.

⁴⁵ Линеви́ч П. І. Материалы для местной истории // Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 3. — С. 16.

Загальний вигляд Крупицько-Батурицького монастиря. Літографія Горданова за рисунком Тихановського 1859 р.

Поява Мокрини і ченців у безлюдному місці була не випадкова. У жовтні 1596 р. у Брест-Литовську відбувся собор, на якому частина найвищих церковних ієрархів України проголосила про об'єднання української православної церкви з римо-католицькою⁴⁶.

Одночасно у місті проходив опозиційний до уніатів собор під головуванням київського воєводи князя Костянтина Острозького. У ньому взяли участь галицькі єпископи Гедеон та Михаїл, дев'ять архимандритів, один ігумен, шістнадцять протопопів і намісників і понад двісті православних священників, багато зарубіжних гостей — церковних ієрархів⁴⁷. Вони прокляли відступників.

Проте польська влада сприяла насильному насадженню-поширенню католицизму на українських землях. Православних релігійних діячів переслідували, а церкви, монастирі закривали⁴⁸. Мирян за відданість прабатьківській вірі називали схизматиками. Як і українські шляхтичі, вони всіляко обмежувались у правах. Ці утиски і породили масові втечі православних ченців, священників до Московської держави. Там були засновані Донський, Данилівський та інші монастирі з українськими молільниками⁴⁹.

З'явилося чимало біженців-ченців та черниць і на Чернігівщині, яка тоді перебувала під владою московських царів. Саме вони

і взяли за відродження Крупицького монастиря. Про те, що це були поборники православної віри, оборонці духовних основ України, виразно свідчить важлива деталь — ченці мали Острозьку біблію

Вигляд монастиря на початку ХХ ст. Фото.

⁴⁶ Онуфрійчук Ф. За православну козацьку Україну. — Вінніпег, 1987. — С. 43.

⁴⁷ Там само. — С. 44.

⁴⁸ Історія християнської церкви на Україні. — К., 1993. — С. 160.

⁴⁹ Огієнко І. Українська церква. — К., 1993. — С. 160.

1581 р.⁵⁰, видання якої стало найміцнішою зброєю церкви проти її нападників, гнобителів, відступників. Іще на початку ХІХ ст. у монастирській бібліотеці зберігалось до 375 книг духовного змісту, частина яких видавалась на оборону віри у 1590-х—1620-х роках в Острозі⁵¹.

До цього слід додати й те, що саме тоді, у 1603 р., на 70—80 кілометрів південніше майбутньої резиденції гетьманів засновується Ладанський Покровський монастир, а ще ближче — Густинський монастир, які стали осередками ідейної боротьби в Україні проти унії та католицької реакції.

На початку ХVІІ ст. переважно з тих же причин заснуються й Максаківський, Макошинський православні монастирі, розташовані за 20—25 кілометрів від Батурина. Українські заможні шляхтичі вкладають у них значні кошти. Так, волинянин Адам Кисіль фондував у 1642 р. Максаківський монастир, староста овруцький Михайло Вишневецький у 1612—1615 рр. — Густинський та Ладанський.

Втікачі — ченці та черниці, — на нашу думку, до 1650 р. жили в Батурині окремо, але в одному монастирі, який у жалуваній царській грамоті названо «общежительным»⁵². Він, за описом 1654 р., був «за городом Батурином, в Слободе *, над озером, на горе», у ньому «поставлены две церкви деревянные: во имя Успения Пресв. Богородицы, другая церковь во имя Живонач. Троицы: в том монастыре игумен Стихий, да черных старцов 30 человек, да монастырских служек и всяких работников 20 человек. Около того монастыря сделан вал земляной; на валу огорожено тыном дубовым колотым; на воротех сделана колоколница рубленая древеная; около того валу и городбы сделан с трех сторон ров»⁵³.

О. Лазаревський справедливо не ототожнює цей монастир з пізнішим, що мав таку ж назву, але виник за 6 кілометрів від Батурина з іншого боку Сейму: не «на горі» і не «над озером», а в лісовій низині⁵⁴. Думка В. Задка про те, що у згаданий вище опис «вкралася помилка», бо, «можливо, описуючи сусідній Кербутовський монастир, переписувачі описали їх обидва як Батурицький, або ж Кербутовський монастир був філіалом Батурицького»⁵⁵, спростовується документами. Так, 3 травня 1650 р. Богдан Хмельницький

⁵⁰ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 376.

⁵¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. III. — С. 299.

⁵² Крупицкий монастырь св. Николая // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1862. — 1 ноября. — С. 707.

* Очевидно, на місці нинішньої Слобідки, яка розташована між Обмачевим та Батурином.

⁵³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 817.

⁵⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. П. — С. 267.

⁵⁵ Задко В. Неподальк від Батурина // Голос Присеймів'я (Бахмач). — 1993. — 30 квітня.

видав універсал батуринській ігумені Євгенії Хлевинській із сестрами на право будівництва під Новими Млинами Батуринського Воздвиженського дівочого монастиря⁵⁶. Як писала пізніше ігуменя Марія-Магдалина Будеровна, «в селі Кербутовке церкви ніколи не бывало, но сельце к монастырю девичему в 1658 г., устроеному, разными годами селилось и к монастырской церкви принадлежать стало»⁵⁷. Тобто спочатку у 1658 р. з'явився новий жіночий монастир⁵⁸, а потім біля нього виникло село Кербутівка.

Про те, що черниці відокремились від ченців з «общежительного» монастиря*, виразно говорять їхні пізніші позови. Ігуменя Євгенія 5 травня 1674 р. скаржилась царю за спірні села і, зокрема, перевіз через Сейм під Батурином: його «отнимают у них батуринского монастиря игумен Иоасаф с братиею, не ведомо, почему. И нам бы в государю велеть на те мельницы и на села и на перевоз дать жалованную грамоту»⁵⁹.

«Старовинний»⁶⁰, «ветхий»⁶¹ (за оцінками сучасників) Крупицький Батуринський монастир, очевидно, теж не влаштував господарів. І більше за все не через свій фізичний стан. Давши поштовх до зародження поблизу себе міста-фортеці, ченці-втікачі невдовзі зіткнулися з тією ж проблемою, від якої намагались втекти. Після

⁵⁶ Кербутовский девичий монастырь // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1865. — 15 февраля. — С. 111.

⁵⁷ Там само. — 15 марта. — С. 172.

⁵⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 140. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 3.

* У другій половині XVIII ст. у жіночому монастирі була записана така версія його появи: «Он (дівочий монастир. — *Авт.*) устроен был в городе Батурині по надачі ж в 1651(?) году юня 22 дня от Криштофа Силіча Святониколаевскому Крупицкому Батуринскому монастырю за благословением и позволением ясне в Богу Преосвященнаго митрополита Киевскаго Галицкаго и всея России, и за велебного отца Исихия игумена Батуринского фундаша на грунты свой власный на котором он, Силіч, сам мешкал по под Новыми Млинами куплений за дві тисячі золотых, а имено: вотчину Каребертовщину, пуши понад Сеймом рекою з бортній деревом прозваемым Бобрик, из иными озерами, из сіножатми з пожитки, що принадлежит на той бок Сейму луг пуши к рижнам взявши половину озера Хлехачовку, которое делит из Обмачевым, и взявши от того озера от Хлехачовки чрез Оболонье в луг дороги Болотом от горы ознову на тот бок Сейму к рижнам впадает. А от жены его Силіча по надачі тому ж Святониколаевскому Батуринскому монастырю в екі щедры под Глуховом с полем и грунтом як в себї лежит: когда тот пана Силіча фундаш от игумена Святониколаевскаго Батуринскаго монастыря иеросхимонаха Иоанна Есифовича з братиею, кой 1663 года умре, госпожи игумений Евгении Хлевинской з сестрами отдан с позволением ей, игумений Евгении на том місті жить, то тогда дівичий Батуринский монастир из Батурина преселен под Новы Млины и назван Новомлинский» (ЦДІАК України. — Ф. 154. — Оп. 1. — Спр. 65 а. — Арк. 1).

⁵⁹ Кербутовский девичий монастырь // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1865. — 15 марта. — С. 111.

⁶⁰ Підтверджуючий універсал гетьмана Юрія Хмельницького монастирю на землі 1659 р. // ЦДІАК України. — Ф. 154. — Оп. 1. — Спр. 9.

⁶¹ Линевиц П. Материалы для местной истории. — С. 16.

Миколаївський собор
Крупицько-Батуринського
монастиря. Збудований на
кошти генерального судді Івана
Аомонтовича у 1680 р. Фото
початку XX ст.

окупації Польшею у 1618 р. Чернігово-Сіверщини у Чернігові, Новгороді-Сіверському католики поступово забирають у православних церкви. Польська влада, безперечно, діяла таким чином і в Батурині. На це, зокрема, вказує така переконлива деталь: із сусідніх монастирів на Московщину почали масово тікати ченці. Відоме прохання до Московського патріарха від Ісайї Копинського з Мгарського Лубенського монастиря про дозвіл на переселення 150 ченців⁶², яким набридли польські зазіхання на православну віру. Воно датоване ще 1622 р.

Подібна напружена релігійна ситуація в регіоні зберігалась і в наступні два десятиліття. Так, у 1638 р. з Густинського монастиря перейшло кордон 80 чоловік, з жіночого Ладанського — 50 сестер і 16 послушниць, з Мгарського — 14 ченців⁶³. У зв'язку з цим, мабуть, чернецтво Крупицького Батуринського монастиря і вимушене було звернутися до польського канцлера Г. Оссолинського з проханням виділити їм ділянку землі для перенесення монастиря⁶⁴.

Нове місце тодішня влада виділила монахам на низькому болотистому правому березі Сейму. Воно було важкодоступне. Так, Василь Шереметєв 8 червня 1658 р., їдучи з Москви, довго не міг потрапити у Батурин, бо, як доповідав царю, «река Семь городом разлилась из берегов, мало не на версту»⁶⁵. Національно-визвольний рух 1636—1654 рр., інші політичні події зменшували потребу форсованими темпами завершувати будівництво монастиря. Але у 1655 р. Батурин вигорів від страшної пожежі. Вона, мабуть, не обминула й монастиря. Це і прискорило переселення ченців на правий берег Сейму.

Існування на високому лівому березі Сейму монастиря вплинуло на вибір місця будівництва нової прикордонної фортеці. Річ у тому, що польські осадчі, засновуючи нові містечка і фортеці, старались відразу відкрити церкву. Адже населення Правобережжя було дуже

⁶² Москаленко М. На берегах Борзни-ріки (краєзнавчі нариси). — Чернівці, 1995. — С. 92.

⁶³ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 486.

⁶⁴ Задко В. Неподалік від Батурина.

⁶⁵ Барсуков А. Род Шереметевых. — СПб., 1888. — Кн. 5. — С. 73.

набожне, і воно охочіше знімалося з насиджених місць туди, де могло справити релігійний обряд⁶⁶. Оскільки монастир уже діяв, то М. Стахурському було легше, ніж іншим осадчим, скликати сюди переселенців.

Із різних версій походження назви майбутньої гетьманської столиці, як на нашумку, найбільш реалістичною є версія дослідника Ю. Кругляка. «Очевидно, — зазначає він у своїй розвідці, — топонім походить від старовинного слова батури, що означає "фортеця, укріплення"»⁶⁷.

Ця назва цілком відповідає тій меті, якій мало служити новоутворене поблизу монастиря поселення на кордоні з Московією. Польська влада, захопивши Придесення, нашвидкуруч створювала надійні форпости, які б унеможливили повернення царського війська на до недавня малозаселену територію.

Очевидно, будівництво потужної фортеці продовжувалось після закладання частоколу, первинних оборонних споруд і в наступні десятиліття. Причиною тому була слабкість укріплень, які дали можливість московському війську взяти у листопаді 1632 р. Батуринський острог і спалити замок (у цей час були взяті у полон 48 оборонців, знамена, барабани, боєприпаси)⁶⁸.

Для неповторювання подібного поляки доклали чимало зусиль, належним чином укріпивши вали, частоколи, поглибивши рови. Невдовзі фортеця мала розгалужену сітку підземних комунікацій — порохові погреби, схови, вилазки, колодязі.

Після 1625 р. маємо наступну документальну згадку про місто, датовану 1631 р. «И не езда в Батурин, поехал в Путивль», — свідчив 31 липня 1631 р. реєстровий козак П. Худий⁶⁹. Невдовзі місто розрослося і вже мало багатьох купців, які шукали вигідної торгівлі. У 1646 р. російський полковий воевода М. Одоєвський доповідав скаржився у Посольський приказ про те, що «черкасы литовского города Батура»⁷⁰ перейшли кордон із вином і тютюном, і він їх вислав — повернув назад.

Зберігся опис Батурина 1654 р. Він свідчить, що на Чернігівщині з'явився досить міцний опорний пункт прикордоння: «...г. Батурин стоит подле реки Семи. Под городом течет в реку Сем озеро Поповка. Около посаду, с трех сторон, к озеру сделан город, земляной вал; по обе стороны того вала огорожено дубовым бревеньем. В том земляном городе сделаны три ворота проезжие; на двух воротах башни

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. V. — С. 270.

⁶⁷ Родаченко І. Батурин // Україна. — 1969. — № 5. — С. 10.

⁶⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). — С. 106.

⁶⁹ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах — М., 1954. — Т. 1. — С. 114.

⁷⁰ Там само. — С. 428.

покрыты тесом, на третьих воротах башни нет; глухих наугольных шесть башен; башни без верхов. Около того ж земляного города, с трех сторон, к горе сделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земляного города, вверх к озеру, огорожено стоячим острогом; башен по той острожной стене нет. Межи той острожной стены, к воде, ритвиною, сделаны ворота. Да в том же городе, по башнях и по стене, 9 пищалей, чугунные, железные. Да в том же городе поставлена церков деревяная во имя светит, вел. Николы Чудотворца... Да в том же городе Батурине над озером, на горе сделан панской двор; около того двора сделана изо рву осыпь земляная, на тоя осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревеньем облым; меж того острогу сделаны ворота проезжие, на воротах башня, да три башни глухие, покрыты тесом; около того двора, подле острожные стены, с трех сторон сделан ров; а тот острог перегорожен надвое стоячим острогом, и сделаны два раза подле тех стен»⁷¹.

Перші поселенці-будівничі Батуринської фортеці прийшли сюди з Правобережної України в надії на краще життя. Вони наважились на вирішальний для них доленосний крок, аби бути вільними, не обтяженими податками, панщиною, визиском шляхти, що дедалі більше нахабніла. Розпорядник лівобережних маєтностей Олександра Пясочинського Матвій Стахурський, як і інші осадчі, міг заманити на Присеймів'я сотні родин лише шляхом надання пільг. Він справді отримав від своїх зверхників право для новоприбулих не сплачувати податки 14 років⁷¹. Дух свободи кликав у дорогу найбільш працьовитих та енергійних селян.

Прикордонний форт Батурин являв собою спочатку поселення за дубовим частоколом.

Маємо відомості, що місто перейшло до рук придворного підскарб'я коронного Юрія Зтечини⁷³. У 1630 р. Батурин належав стародубському старості Павлові Гризні, а з 11 лютого 1631 р. — бобруйському старості Петрові Гризні⁷⁴. Після спалення у 1632 р. фортеці московським військом поселення відновив новгород-сіверський староста Олександр Пісочинський⁷⁵. Згодом у березні 1635 р. Батурин перейшов у власність канцлера Григорія Оссолінського⁷⁶, ще через деякий час — магнатів Любомирських⁷⁷.

⁷¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 816.

⁷² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). — С. 260.

⁷³ Бантыш-Каменский А. История Малой России. — К., 1993. — С. 129.

⁷⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). — С. 260.

⁷⁵ Там само. — С. 261.

⁷⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 1. — С. 456.

⁷⁷ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 47.

Напевно, в їхній період володіння містом для його мешканців завершився період «слобод», і вони, колоністи, мали вже сплачувати за надану землю не пільговий податок і т.п. Не всім це подобалося. Після переїзду виросли діти колоністів, які взагалі не знали про суть зобов'язання батьків. Втрачання попередньої свободи і повернення в залежний стан осадники сприймали болісно, з невдоволенням. Тому вони з прихильністю зустріли антипольський визвольний рух, очолюваний народними ватажками Я. Остриницею та П. Павлуком.⁷⁸ Після їх поразки влада наказала прибити для остраху у центрі Батурина відрубані голови повстанської старшини. Багатьом рядовим учасникам повстання 1637–1638 рр. довелося втікати від репресій у тоді російський Путивль. Проте не довго батуринці жили в покорі.

Повсталі козаки і селяни у 1648 р. за наказом Б. Хмельницького напали на шляхту, що заховалася у батуринському замку, і перебили її.⁷⁹

За реєстром Війська Запорозького 1649 р. Батуринська сотня* входила до Чернігівського полку, у ній налічувалося 99 козаків.⁸⁰ Першим відомим сотником був Степан Окша.⁸¹ Відомо, що згодом, у всякому разі за документами 1654 р., Батуринська сотня стала підпорядковуватися Ніжинському полку.⁸²

7 лютого 1654 р.⁸³ 1391 мешканець Батурина «и уезду»⁸⁴, в тому числі 640 козаків, 31 представник старшини, 715 міщан, 4 земських старост і бурмістр присягнули на вірність Московії⁸⁵, яка уособлю-

⁷⁸ Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1872. — № 23. — С. 589.

⁷⁹ Там само. — С. 589.

* *Лазаревський О.* віднайшов в архівах прізвища деяких батуринських сотників, які обіймали цю посаду в різні часи: Сава Михайлів (1654), Сава Мишуренко (1659), Хома Михайлович Гнилозубенко (1664), Григорій Карпович Коровка-Вольський (1669–1671), Василь Семенович Болдаковський (1673), Ярема Андрійв (1676–1687), Дмитро Нестеренко (1687–1708), Григорій Яковенко (1710), Яків Іванович Долинський (Сучченко) (1713), Федір Данилович Стожок (1713–1732), Іван Григорович Костенецький (1732), Олексій Демидовський (1745–1750), Дмитро Климентович Стожок (1750–1767), Микита Смяловський (1781). Зазначимо, що згадувані істориком сотники Сава Михайлів та Савка Мишуренко — це одна й та ж особа, записана в реєстр московськими та козацькими писарями по-різному.

⁸⁰ Реєстр Війська Запорозького 1649 року/ Підгот. до друку О. В. Тодійчук — К 1995. — С. 483–484.

⁸¹ Там само. — С. 483; Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. (Упорядники Ю. Мицик та М. Кравець). — К., 2003. — С. 20.

⁸² Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — С. 125, 234.

⁸³ *Мицик Ю.* Присяжні книги 1654 р. як історичне джерело // Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — С. 10.

⁸⁴ 1654 г. январь-февраль. Сводные данные из записных книг о приведенных к присяге жителях украинских сел и городов после воссоединения Украины с Россией // Страна казаков. Сборник воспоминаний современников и документов. — К., 2004. — С. 180; Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). — Ф. «Малороссийские дела», 1654. — № 3. — Арк. 234; Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — С. 234.

⁸⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах — М., 1954. — Т. III. — С. 538–539.

валася ними як держава-охоронниця православ'я, країна більших вольностей, ніж їх мала Річ Посполита. З «Присяжних книг» 1654 р. довідуємося, що серед підписантів власне батуринцями були 360 козаків та 275 міщан.⁸⁶

Промосковські настрої підсилювалися на терені майбутньої Гетьманщини загарбницько-недолугою політикою польських правителів. Обмеження в правах, вольностях, здійснення релігійної експансії викликали відповідну негативну реакцію, змушували шукати більш надійного захисту.

Північна Московія, розігруючи політичну карту, спекулятивно потурала українським перебіжчикам. Державотворча слабкість вітчизняного керівництва, яка постала в ході визвольної боротьби, сприяла процесові добровільного поневолення визволеного від гніту люду сусідньої державою-союзником. Проте, як і полякам, москвитам нелегко було завести свої кріпосницькі порядки на новій території, у Батурині зокрема.

Після акту приєднання України до Московії польських володарів Батурина, зокрема, коронного канцлера Речі Посполитої Георгія Осолінського, магнатів Любомірських, змінюють вітчизняні. Містофортеця за проханням наказного гетьмана Івана Золотаренка передається у його користування. Але він і не жив у ньому, бо того ж року в Батурині виникла страшна пожежа, і тому останньому довелося просити у царя заміну — Борзну та Глухів.⁸⁷

Опинившись без традиційного володаря-попечителя, міщани й козаки, ймовірно, подбали про запровадження у себе міського самоврядування. Міська адміністрація дбала про належне пошанування закону громадянами, забезпечувала порядок у населеному пункті, твердо стояла на сторожі інтересів батуринців, у середовищі яких поступово формувалися стійкі переконання щодо своїх прав та обов'язків. Дух свободи, волі, незалежності став символом міста на багатоліття. Батуринці мало не позбавили у 1663 р. життя майбутнього гетьмана Івана Брюховецького, який, заїхавши до Батурина, прагнув силою, залякуванням, привернути міщан, козаків на свій бік.⁸⁸

Гетьман Іван Брюховецький.
Малюнок з літопису С. Величка.

⁸⁶ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — С. 218–222, 226–229.

⁸⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. 14. — С. 171–174, 786.

⁸⁸ *Исаенко М.* Батурин, местечко Черниговской губернии. — С. 3.

Значною віхою у житті Батурина стало підписання у ньому в 1663 р. Батуринських статей між представниками московського уряду та гетьманом Іваном Брюховецьким. Вони підтвердили Березневу угоду 1654 р. з доповненнями: московським поміщикам потрібно було повертати селян-втікачів, а українським купцям заборонялось завозити в Росію горілку й тютюн. У Батурині, як одному з найбільших міст Гетьманщини, І. Брюховецький, козаки присягнули царю⁸⁹.

У 1664 р. польське 90-тисячне військо, прямуєчи на Глухів, вирішило не турбувати Батуринську фортецю⁹⁰, у якій перебував значний гетьманський загін козаків. Та й, схоже, укріплення міста було міцнішим за інші фортифікаційні споруди найближчих сотенних містечок (Мена, Сосниця, Борзна, Короп і Кролевець), які здалися Яну Казимиру без бою. Тож згадане і віджахнуло польських воєнків.

Із невдоволенням у Батурині сприйняли у 1666 р. приїзд до міста (як і в інші значні населені пункти, зокрема Гадяч, Полтаву, Миргород, Лубни, Прилуки, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів) царських воєвод⁹¹, які розіслали своїх підлеглих для перепису людності та збирання податків. Батуринці за короткий час переконалися у хибності своїх промосковських устремлінь. Воєвода Тимофій Клокачов⁹² оселився у Батурині не сам. Збирачів податків охороняв загін московських стрільців. Переписувачі зафіксували як кількість населення, так і суми податків, які воно мало сплачувати: «В городе Батурине по переписным книгам мещанских пахатных людей дворов семдесят два двора. Ремесленных людей тридцать шесть дворов. Промышленных семдесят пять дворов. Торговых людей пятнадцать дворов. Малотчих людей сто шестьдесят сем дворов. И всех мещанских, и торговых, и промышленных, и ремесленных, и малотчих людей дворов в Батурине триста шестьдесят пять дворов. Людей в них, детей, и братви, и племянников шестьсот семдесят девять человек. У пашенных людей в семидесяти двух дворах тридцать одна лошадь, сто двадцать восемь валов. (...) Да на батуринских же мещан на пахотных людей на семидесяти и дву дворах и на двадцати и трех плугах и шести волах положено денежного оброку двадцать три рубли двадцать пять алтын. А на торговых и на промышленных людей на девяносто дворов положено денежных податей тридцать пять рублей тридцать один алтын. На ремесленных людей на тридцать на шесть дворов положено денежных податей двенатцать рублей адин алтын четыре деньги. На малотчих людей на ста шестьдесят и сем дворов положено денежных податей дватцать шесть рублей и два алтына. Да на пашенных уже людей на шестьдесят и девять дворов с непашенных с дватца-

⁸⁹ Літопис Самовидця. — К., 1991. — С. 92.

⁹⁰ Бантыш-Каменский А- История Малой России. — С. 251—252.

⁹¹ Бантыш-Каменский А- История Малой России. — С. 261.

⁹² Там само.— С. 541.

ти пяти лошадей положено денежных податей шесть рублей воём алтын две деньги.

И всего на Батуринских мещан на пашенных и на торговых и на промышленных и на ремесленных и на молотчих людей на триста и на шестьдесят и пять дворов положено денежных податей сто четыре рубли один алтын две деньги»⁹³.

Зрозуміло, подібні побори вплинули на настрої батуринчан. Коли в Гетьманщині І. Брюховецький підняв повстання проти Москви, мешканці Батурина не побоялися виступити організованою силою проти своїх визискувачів. На початку лютого 1668 р. повсталі козаки знищили у фортеці московську залогу⁹⁴. Воєводу Т. Клокачова вони взяли у полон і відправили у Чигирин⁹⁵.

У ті ж дні був убитий у Стародубі стольний князь Гнат Волконський, у Новгороді-Сіверському — Ісак Квашнін. Козаки Лубен, Миргорода, Глухова, Прилук, Гадяча брали під варту своїх воєвод і відправляли їх або в Чигирин, або в Крим⁹⁶.

Розлючене військо північного сусіда, помстившись волелюбному народу, спалило ряд українських міст, зокрема Переяслав⁹⁷, Ніжин⁹⁸, Чернігів⁹⁹. Інші населені пункти (Глухів, Конотоп, Батурин) не зазнали цієї участі тільки завдяки клопотанню тодішнього наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного, який, побачивши загрозу рідному краю з боку великої армії, вирішив підкоритися силі «союзника», якому 14 років перед тим козаки багатьох північних міст присягали на вірність.

Після пожежі 1654 р. місто швидко набуло ще кращого вигляду, ніж мало, бо водночас усі погорільці відбудувалися.

Вулиці оновилися. На них з'явилося чимало красивих і багатих осель. За документами 1666 р. у місті проводилось три велелюдні ярмарки: «Мая в 9 день на память чюдотворца Николы, другая ярмарка августа первый день на праздник Происхождения чеснаго животворящего креста Господня, третя ярмарка бывает октября 26 дня на память великомученика Димитрия Селунского»¹⁰⁰.

Вигідне розташування міста, збудовані у ньому дві великі фортеці вирішили його подальшу долю. У 1669 р. на Глухівській раді старшина разом із гетьманом Дем'яном Многогрішним обрали нову

⁹³ ІР НБУВ.— Ф. П. - Спр. 1478. — Арк. 1-2.

⁹⁴ Исаенко М. Батурина, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 8. — С. 52.

⁹⁵ Там само.

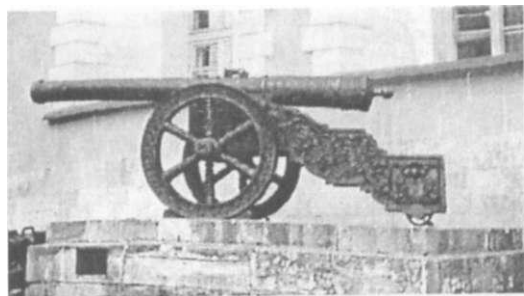
⁹⁶ Бантыш-Каменский А- История Малой России. — С. 541.

⁹⁷ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів, 1994. — С. 85.

⁹⁸ Морозов О. Московський погром в Ніжині // Просвіта (Ніжин). — 1992. — № 1. — Листопад, грудень. — С. 2.

⁹⁹ Літопис Самовидця. — С. 104; Русская старина. — 1903. — Т. 115. — Сентябрь. — С. 673.

¹⁰⁰ Переписні книги 1666 року. - К., 1933. — С. 27.

Батури́нська гармата «Лев»
у Московському Кремлі.
Фото В. Коваленка.

Герб Івана Мазепи
на лафеті гармати «Лев».
Фото В. Коваленка.

Сам Іван-бо під сонцем правічним панує,
Що його Зоря славна, вождя, знаменує,
Додає до звитяжества великої сили,
І турецькій він гідрі насипле могили.
Куди, місяцю трацький, ти роги справляеш,
Знай, від більшого менше світило згасає,
Таж планету гетьманську фортуна помітить,
І проміння ясне на обличчі засвітить.
Згаснуть іскри костриська малого, що прищуть,
Скоро блиски вождеві на нього заблищуть.
Пожиток посполиті в ділах більший мають,²⁴
Як вузлом нерозв'язним в єднанні бувають.

У процитованій тут частині великого панегірика — чимало промовистих деталей, які були зрозумілі головному героєві та його сучасникам.

І. Мазепа у жовтні 1688 р. під час переговорів із Ф. Шакловитим у Батурині запропонував російській стороні розпочати похід проти ординців 1 лютого 1689 р., аби протягом місяця дійти до Криму. Він аргументував це тим, що зимовий похід ліпший для військ, ординці у такий час не зможуть отримати необхідну допомогу. Весна ж і літо — несприятливі для ведення бойових дій, позаяк полкам було б важко просуватися під час повені, а потім терпіти нужду від спеки і браку води. У квіт-

Парад небесних світил. Варіація
із зображенням деталей герба Івана Мазепи.
З книги «Echoglosi...» С. Яворського.
І. Щирський. Мідьорит. Київ. 1689 р.

П. Орлик. Алкід Російський.
Титульний аркуш обкладинки.
Вільно. 1695 р.

ні, пропонував український зверхник, найкраще вже повертатися додому. Гетьман обіцяв виставити на війну до 50 тисяч реєстрових козаків та «тисяч с шесть» сердюків і компанійців. Зауваги гетьмана стали визначальними для московських царедворців. «Одразу ж було наказано написати до усіх воевод у містах листи з наказом відправити до Сум як до місця загального збору усіх дворян, офіцерів, списоносців, солдатів і загалом усіх тих, які належали до солдатського складу, — записав у своєму щоденнику 28 жовтня П. Гордон. — Було призначено термін [прибуття] 1-го лютого для перших, 10-го — для других і 25-го люто-

го — для решти з погрозами, що якщо хтось не з'явиться у цей час, то його майно буде передано [до казни]».

Якби російське військо зібралось у встановленому місці за мазепинським планом, то підсумки другого Кримського походу були б набагато результативніші, ніж намічалось. Але через зволікання, погану організацію головні сили В. Голіцина прибули в Охтирку на Сумщині лише 19 березня 1689 року. Вони, крім того, були погано забезпечені. Головнокомандувач російських полків, які налічували 112 066 чоловік, 350 гармат, наступного дня жалівся у Москву, що «денежная ваша великих государей казна...мне, холопу вашему, не пришла», атому «ратным людям рейтаром и городовых полков солдатом дать нечего».

Дочекавшись у Батурині вістки про прихід на Сумщину головного союзницького війська, гетьман 17 березня вирушив із полками на з'єднання з ним. Вже у дорозі, 20 березня, І. Мазепа зустрів свій 50-річний ювілей. Отже, панегірик, написаний напередодні походу («скоро засвітить

Місяць на небі. Варіація із зображенням
деталей герба Івана Мазепи.
З книги «Echo glosi...» С. Яворського.
І. Щирський. Мідьорит. Київ. 1689 р.

Орел. Варіація із зображенням деталей герба Івана Мазепи. З книги «Echoglosu...» С. Яворського. І. Щирський. Мідьорит. Київ. 1689 р.

нам Марсове діло»), був сповнений віри, що гербова «Зоря славна», яка «знаменує» вождя, додасть йому «звитяжества великої сили, і турецькій він гідри насипле могили». Усі складові герба — місяць, зоря, якір у вигляді хреста з літерою V на верхівці — оспі-

вані автором як символи передбачуваного успіху, майбутньої перемоги. Для С. Яворського, як і його патронів, наставників у Києві, військова акція проти Криму вважалась не тільки справедливою, необхідною проти «кримських шулак», які забирали у неволю цілі українські села, а й подією, важливою для Європи. Адже Османська імперія своїми загарбницькими війнами завдавала клопоту багатьом європейським країнам, їхньому православному населенню. Послаблення турків через розгром підлеглого їм Кримського ханства давало надію на докорінну зміну ситуації на півдні України, що спричинить ліквідацію постійного вогнища небезпеки. Саме тому у панегірику є про це наступні красномовні рядки:

Показати те світу, що непереможні
Кавалери діяльні, до бою спроможні²⁵.

«Молитвослов», виданий у 1692 р. у Чернігові, містить на звороті титульного листка герб гетьмана та чотиривірш на його адресу Лаврентія Крщоновича, ігумена, а з 1697 р. архімандрита Іллінського Чернігівського монастиря. Він славився також за часів архієпископства А. Барановича видавничими справами, вмінням оформляти гравюрами книжки, писати панегірики *. А. Крщонович як «значна и учена персона в духовенстві черніговском» листувався з І. Мазепою. Гетьман у 1702 р. надав Крщоновичу універсал на право утримувати при монастирі друкарню²⁶. Очевидно, саме за це архімандрит, видавши у 1703 р. «Полуустав», присвятив його зверхнику України.

У 1696 р. Чернігівська друкарня видала доповнене видання «Руна орошеного» Д. Туптала. Письменник, вдячний гетьману за співпрацю, допомогу при виданні «Житій святих», подякував йому у посвяті за завершення будівництва Троїцького собору та пожертвування кош-

* Л. Крщоновичу належить панегірик «Redivivus phoenix, illustrissimus ac reverendissimus Lazarus Baranowicz. Archiepiscopus Czernihaisiensis, Novgorodensis etc.», надрукований у Чернігові у 1683 р. Він видав також такі книжки: «Тріюдь цвітна.» (1685), «Molitwy dzienney posnye» (1689), «Молитвослов треакафистный» (1691), «Молитвослов треакафистный» із посвятою І. Обидовському, підручник із риторики (1698).

Герб Івана Мазепи на другому аркуші книги А- Туптала «Руно орошеное». Чернігів. 1696 р.

товного кіоту. Книжка вміщує герб І. Мазепи та його поетичне трактування:

Гедееону іноді образ цей наслідний -
Місяць, Зоря і руно, — він бува побідний.
Бо Зоря і Місяць тут його орошало.
Що ж бо Місяць і руно значить і Денниця *?
Перемоги образ це — Марія Дівича.
А як Місяць і Зоря тут руно оросять,
То Мазепі на врага знак побід приносять¹⁷.

Багато віршів присвятив І. Мазепі префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський. Вони вміщені у книзі «Зерцало от писання Божественного»²⁸, виданій у Чернігівській друкарні у 1705 р. Йому належить панегірик хресту, який містився у зображенні герба І. Мазепи²⁹:

З хреста у домі наук початки бувають.
«Бо і чого ми почнем?» — звичайно мовляють.
І не диво, як сама мудрість безконечна
Божа світові хрестом явлена конечно.
Хрест-бо мудрим є хвала, а хреста хто любить,
Той правдивого ества мудрості не губить.
Ну а твій гербовий Хрест, вельможний гетьмане,
Учням золотим ключем мудрості постане.
А що відчинивсь палац тих наук забутих,
Чи ясніше розказать: у непам'ять збутих, -
Влада це твого Хреста, що сюди Камени **
У чернігівські внеслись мудрії Атени.
Стародавня Цитня *** те блиском учинила,
Що і світло від наук золоте розлилось.
Фосфор волі гетьмана в сонце покереує,
Вищої мудроти день його ласку вчує.
Чим же твій гербовий хрест нас ударував був?
Щоб лицей оцей постав, дозвіл нам подав був.
Тож, вельможний пане, те дати тобі маєм:
Квітом цих нових наук скроні увінчаєм.
І по марсових ділах, від крові скажених,
Ти спокійно у богинь візьми пальми вчені.

Молитвослов.
На звороті титульного аркуша — герб Мазепи. Чернігів. 1692 р.

* Денниця - зоря.

** Музи.

*** Назва острова.

Герб Мазепи на звороті титульного аркуша книги Самуїла Мокрішівича «Виноград...» Чернівці. 1697р.

Не нестимем золота ми, коштовні ваги,
Ті, що ними розлились Люзітанські Таги,
Ні далекий Калекут в перлах небогих
З нами під покірні тут ляже твої ноги;
І Сідонських не несе, тирських пурпур збори,
Щоб поважним гонорам прикрашатись впору,
А що в домі цім наук праця всім керує,
То тобі Мінерва все радо зофірує...³⁰

Цей твір сповнений почуттям вдячності гетьманові за наданий дозвіл відкрити Чернігівський колегіум, сприяння у побудові навчальних приміщень. А. Стаховський висловлює впевненість, що завдяки цьому «світло від наук золоте розлилось», і навчання додасть необхідних знань тим, хто прагне здобути освіту в Чернівці. Не оминає поет і «гербового» мотиву в іншому поетичному творі:

Від Якова яскрава Зоря в гербі сяє,
В хресті Мазепів славне місце собі має,
Від Якова Христа тут зоря знаменує,
Христос, у Вас вселившись, тріумф готує.
Все добре, наче Місяць, пробува на віки,
Вас удостоїть жити, де ангельські ліки³¹.

Також А. Стаховський продовжує цю тему в поезії «Милість ясно-вельможна, пане Іоанне...», де символіку гетьмана трактує як оберіг:

Хрест, Зоря, також Місяць в тебе є знаменням,
Пристановище звісне, захист на щодення³².

У арабському Євангелії, виданому коштом І. Мазепи у січні 1708 р., на передніх сторінках вміщені герб і пишномовна панегірична посвята 'гетьманові'³³.

* Текст її у перекладі з арабської такий: "О, високий пане, що перевищуєш усіх своєю високістю, Іване Мазепе, що охороняєш грані Руси, ти заслугував на хвалу від арабів, віра яких вища тих, що ганьблять їх і сміються з них. А тому, що слава твоя, безсумнівно, є сповна для віри чистої, виправдальної та святої, то ти даруєш їм з високоцінності своєї, яко ласку, божественний текст в пречистій Євангелії. ЗАПИТАННЯ. О, хто буде нам за помічника і дасть цю чесну книгу, що обдарує освітою, має в собі добру вість і має словеса благоговітливості Господа нашого Ісуса? Хоча з'ясувалося правдиве походження наше й найточніше встановлено, що ми є сини арабів, але по вірі підлягаємо ми всечестнішому престолу Антіохійському. ВІДПОВІДЬ. Іван Мазепа, гетьман, той, що вславився щедротами і источив блага і милості; він піднісся мудрістю начальствування над Руссю Малою, віра котрої розквітла і вславилася; він вміщує в собі славу її і разом є честю для неї; він, що звеличів величність її вище від високоцінності небесної; він від лишків властивих йому чеснот, що напувають душі, скоро вони запрагнуть, оголосив для нас своїм коштом дорожочинну книгу на славу Господню з найбільшою ретельністю, що виявилася в нього. А тому, що обдарував він нас від щедрот своїх, нехай щедро прийде на нього довговічність. Молитвеники за Вашу високу особу сонм священослужителів та мирян православної віри, що мешкають в землях арабських».

Герб Івана Мазепи у книзі «Зерцало от писання божественного». Чернівці. 1705 р.

Низка панегіричних творів доби Мазепи присвячені племінникові гетьмана Івану Обидовському. Однак і в них постійні герої - дядько небожа, гербові символи хреста, місяця, зорі, з нагоди одруження у 1698 р. І. Обидовського з Ганною Кочубей П. Орлик написав книгу-панегірик «НіротепеБ Багггткі» («Гіппомен Сармацький»)³⁴, а С. Яворський — «Весельное казанье, при благословенном венчании Иоанна з Обедова Обедовского, стольника и полковника Нежинского в церкви Свято-Троицкой Батуринской, названное Виноград Христов».

У першому панегірику одна з двох робіт відомого гравера І. Щирського зображає елементи з герба І. Мазепи. У весільному ж «казанні» С. Яворського — нові додаткові штрихи у розумінні-трактуванні гербової символіки гетьмана. Поет наголошує, що вона не випадкова:

Хрест на кітві (якорі. — *Авт.*) ствердився при обох світилах (місяці та зорі. — *Авт.*) -

Виявляється віри пресвятої сила.

Марно тож витікають злочестивих ріки,
Хрест нерушній на кітві буде навк-віки³⁵.

— Згідно з джерелами, 1 вересня 1707 р. цар Іосиф I надав І. Мазепі титул «Князя св. Римської імперії»³⁶. Російський дипломат, нащадок по матері прилуцького полковника Д. Горленка

Титул ^ „НіротепеБ Багтаскі». І. Щирський. Мідборит. Київ. 1698 р.

А. Дабижа, досліджуючи це питання у Відні, ніби знайшов цьому підтвердження у виданому у Нюрнберзі «Всеагальному великому Гербовнику», де автори вмістили княжий герб гетьмана³⁷. У ньому залишилась прак-

Орел виховує орлят.
Ілюстрація до поеми П. Орлика «НіротепеБ Багтаскі». У ній домінують деталі герба Івана Мазепи. І. Щирський.

*Поливання дерев.
Г. Кочубей
та І. Обидовський.
Ілюстрація до поеми
«Нирротене 5 Загтаскі».
На горі зображено
герб Івана Мазепи.
І. Щирський.*

тично без змін основа: розташування півмісяця та шестикутної зірки, зображення хреста. Щоправда, підмурівки ниж перевернутої лі-

тери Т став симетричним, без гачка з правого боку. У верхній частині вилки V поміщений срібний панцир, над ним — корона, увесь щит «огорнутий княжою порфірою, підбитою горностаєм та увінчаною

*Герб Івана Обидовського.
Вміщений у поемі «Нирротена Багтаскі» («Сарматський Гіттомен»), яку написав Пилип Орлик з приводу одруження племінника Івана Мазепи з Ганною Кочубей. І. Щирський. Мідьорит. Київ. 1698 р.*

*Бандура гетьмана Івана Мазепи.
Зроблена з палісандрового дерева, прикрашена слоновою кістю.
На ручці герб з інкрустованої слонової кісті.
До 1941 р. перебувала у колекції В. Тарновського в Чернігівському музеї.*

*Чудотворна ікона Богородиці з гербом Івана Мазепи.
Срібло, карбування, позолота. Середина 1690-х рр.*

княжою шапкою»³⁸. На жаль, невідомо, чи це була ілюстрація з оригіналу, чи довільне тлумачення-реконструкція авторів гербовника.

¹ Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2001. — № 5. — С. А1-Л2.

² Лакиєр А. Б. Русская геральдика. — М.: Книга, 1990. — С. 135.

³ Там само. — С. 213.

⁴ Миські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Каталог (упорядник Ігор Ситий). — Львів — Чернігів, 1995. — С. 6.

⁵ Мицик Ю. Царичанка козацька. — К.: Генеза, 2004. — С. 18.

⁶ Миські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. — С. 8.

⁷ Панченко В. Гербовник міст України. — Київ—Нью-Йорк: видавництво М. П. Коць, 1996. — С. 76.

⁸ Там само. — Ілюстрації (герб Борзни).

⁹ Шейнина Е. Я. Энциклопедия символов. М.: ООО «Издательство АСТ», ООО «Торсинг», 2002. — С. 9.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Бауэр В., Аюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов / пер. с нем. Г. Гаева. — М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. — С. 27.

¹³ Там само. — С. 32.

¹⁴ Там само. — С. 33; Шейнина Е. Я. Энциклопедия символов. — С. 9.

¹⁵ Настенко Л. Герб Івана Мазепи — літургійний символ його долі // Історія України. — 2001. — Липень. — С. 8.

¹⁶ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (19 січня 1689 р.) // Листи Івана Мазепи. 1687—1691 / Упор, та автор передмови В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. — С. 283.

Нижній фрагмент шати чудотворної ікони Богородиці. У центрі — герб гетьмана.

"Універсал І. Мазепи чернігівському городовому отаманові Михайлові Булавці на села Стара Рудня і Кобилянки (29 січня 1689 р., Чернігів) // Універсали Івана Мазепи. 1687—1709 / Упорядник І. Бутич. — Київ—Львів: НТШ. — С. 161.

¹⁸ *Максимович М. О.* Киевъ явился градомъ великимъ... Вибрані українознавчі твори. — К.: Либідь, 1994. — С. 338.

"Там само. — С. 335.

²⁰ Герб «Курч» // Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2001. — № 5. — С. 39.

²¹ *Токаржевський-Карашевич Я.* Походження і герб гетьмана Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. I. — С. 60—61.

²² Там само. — С. 62.

²³ Там само.

²⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. — К., 2001. — Т. III. — Кн. 2. — С. 323.

"Там само. — С. 324.

²⁶ *Колосова В. П.* Крщонович, чернече ім'я Лаврентій // Києво-Могилянська академія в іменах. К.: видавничий дім «КМ Академія», 2001. — С. 300.

²⁷ *Гуптало А.* Про гербовий місяць, зорю та про руно орошене // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. — Т. III. — Кн. 2. — С. 395.

²⁸ *Лиховицький А.* Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1897. — № 9. — С. 341.

²⁹ Там само. — С. 344.

³⁰ *Стаховський А.* Хрест // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. — К.: 2001. — Т. III. — Кн. 2. — С. 405.

³¹ *Стаховський А.* Від Якова яскрава Зоря в гербі сяє // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. — К., 2001. — Т. III. — Кн. 2. — С. 404.

³² *Стаховський А.* Милість ясновельможна, пане Іоанне // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. — К., 2001. — Т. III. — Кн. 2. — С. 404.

³³ О, високий пане, що перевищуєш усіх своєю високістю, Іване Мазепо // Масло С. Етюди з історії стародруків. — К., 1925. — С. 76.

³⁴ *Орлик П.* Триумфальний гімн роксоланських муз (з книги «Гіппомен Сармацький») // Марсове поле (поезія XVII століття (друга половина)). — К., 1989. — С. 171.

³⁵ *Яворський С.* Із книжки «Виноград Христовий» // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. — К.: 2001. — Т. III. — Кн. 2. — С. 326.

³⁶ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — Мюнхен, 1988. — С. 92.

³⁷ *Дабига А. В.* Мазепа-князь и его шляхетский и княжеские гербы // Киевская старина. — 1885. — Т. XIII. — Декабрь. — С. 715.

³⁸ Там само. — С. 716.

Портрет з колекції Бутовичів

Особі Івана Мазепи присвячено тисячі студій, які нині вже дають більш-менш повне уявлення про його життя та справи. Водночас тим і досі дослідники дискутують про те, яким же на вигляд був сам гетьман, де справжній його портрет. Схоже, архівний документ, з яким ми мали радість ознайомитися у березні 2005 р., проливає світло на згадану тему.

Портрет гетьмана, який зберігається у Національному музеї історії України, з певних обставин, змінюючи власників, втратив свою історію. У виданні «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського вміщена копія цього зображення з підписом «Мазепа — з портрета Бутовичів» Саме цю ілюстрацію

Портрет Івана Мазепи з колекції Бутовичів. Національний музей історії України.

Портрет Івана Мазепи. Національний музей історії України.

аналізують у своїй розвідці «Мазепа. Дослідження портретів гетьмана» Л. Шендрик та О. Янович². На копії не зображено Андріївську стрічку, орден Андрія Первозванного, герб гетьмана. Звичайно, ці деталі не сприяли визначенню портрета як наближеного до дійсності. Маємо ще одну копію*, вміщену Ю. Іванченком на обкладинці збірника «Мазепа»³. Вона у багатьох моментах дублює портрет Національного музею історії України. Водночас Мазепа тут помолодшав. Йому років 35-40. По-іншому намальовані Андріївська стрічка та орден. Довкола герба немає літер.

У каталозі українських старожитностей колекції В. В. Тарновського під № 670 значилася копія портрета І. Мазепи (розмірами «1 аршин 6/8 вершка x 13 3/8 вершка»⁴) з гербом та літерами

* Ця копія, як повідомив нам Ю. Іванченко, міститься в запасниках Національного музею історії України.

І.М.Г.В.Е.Ц.П.В. На цьому зображенні гетьман трішки старший від того, який вміщений у збірнику «Мазепа», йому близько 40-45 років. Це найбільш наближена копія, яка, здається, була втрачена, хоча й маємо з неї надруковану репродукцію⁵. Вона має деякі відмінності у порівнянні з портретом, який у родині Бутовичів називали «оригіналом»⁶. Насамперед невдале прималювання стрічки⁷.

Вивчаючи портрет І. Мазепи⁸ Національного музею історії України, поданий на виставці «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Львів, 2003 р.), ми звернули увагу на важливу переконливу деталь, яку має це зображення: достовірно виписаний герб із літерами титулу І.М.Г.В.Е.Ц.П.В.З. («Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорозкого»). Подібний напис оточує герби закладної дошки 1702 р. Чернігівського колегіуму, книг Д. Туптала⁹, С. Мокрієвича¹⁰ та інших пам'яток. Такі подробиці важко було б придумати, коли б якийсь народний художник у XVIII чи XIX століттях фантазував. Автору малювання довго б довелося шукати гербовий зразок, оскільки російська, церковна влада ретельно проревізували-замалювали, знищили усе, що було пов'язане із зображенням гетьмана. Андріївська стрічка, орден — теж важливі атрибути, притаманні саме І. Мазепі, а не якомусь іншому можновладцю. Єдине, що викликало сумнів у цьому портреті, десь 50-52-річний вік гетьмана. Коли І. Мазепа 8 лютого 1700 р. отримав орден Андрія Первозванного, йому було вже 60 років. Можливо, він так молодо виглядав? Адже не випадково у 1702 р. між ним та Мотрею Кочубей спалахнуло кохання.

Архівний документ Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського проливає світло на згадану суперечність. Борис Грінченко, беручи участь у підготовці каталогу¹¹ музею українських старожитностей В. В. Тарновського, отримав 20 вересня 1899 р. письмове пояснення від Володимира Бутовича про оригінал портрета гетьмана та одну з його копій, про яку йшлося вище. Ось що написав 26-річний уродженець м. Круполя Переяславського повіту, інспектор народних училищ Київської губернії¹²: «Оригінал портрета Мазепи, в синем кунтуше и с Андреевской лентой чрез него, копия с котораго имеется в собрании В. В. Тарновского, находится в роде Бутовичей весьма давно, хотя с точностью определить, с какого именно времени она там находится, трудно. Но дядя мой — ныне старик 68 лет — передает, что уже в юности своей он слышал от брата своего дяди, тогда старца лет 70, что этот портрет Мазепы издавна находился в собственности рода Бутовичей, бывших в свойстве с Мазепой. Андреевская лента и звезда, по его словам, была пририсована в его детстве при общем подновлении портрета живописцем, неизвестным маляром. Действительно, на оригинале сразу бросается в глаза видимо позднейшая довольно неудачная пририсовка особенно ленты. Раньше до 1870 г. портрет сохранялся в с. Черевках, Переяславского уезда, принадлежащих Бутовичам с 1683 года, находящихся во владении одного из моих дядей. В 1870 г. после пожара (ста-

ринного) дома в Черевках портрет был перенесен в дом моего отца в м. Круполе, того же уезда, где он и находится»¹³.

Домалювання у середині XIX столітті Андріївської стрічки, ордена, а за всіма ознаками і рукава кунтуша (він неприродно великий і робить гетьмана крупнотілим. — *Авт.*) знімає питання невідповідності віку та нагороди зображуваного.

Отже, портрет І. Мазепи, що зберігається у Національному музеї історії України, оригінал (чи найбільш рання копія з оригіналу! — *Авт.*), написаний десь на початку 1690 років?

На користь останньої версії маємо ще низку важливих зауваг.

В. Бутович вважає, що їхній рід був «у свойстве с Мазепой». Це, за нашими даними, не зовсім так. Проте Бутовичі підтримали гетьмана у 1708 р. Вони належали до найближчого оточення зверхника України.

Зять прилуцького полковника Дмитра Горленка Григорій Бутович¹⁴ пішов разом із мазепинцями і не здавався після Полтавського бою, як чимало старшин. Очевидно, він не займав впливового уряду (вірогідно, був значним військовим товаришем), але поділяв погляди гетьмана, прилуцького полковника. Низка документальних свідчень вказує на те, що Горленко вже на початку 1700-х рр. став одним із найактивніших підбурювачів Мазепи до рішучих дій щодо зміни статусу Гетьманщини, виходу її з-під юрисдикції Москви. П. Орлик у листі до Є. Яворського навів такі красномовні слова прилуцького полковника, звернені до гетьмана: «Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим и имя его блажим, что Украину от ига Ляцкого освободил, так противным способом и мы и діти наши во вічніє роды душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетманства своего по смерти своей в такой неволи оставиш»¹⁵.

Дмитро Горленко брав активну участь у таємному обговоренні воєни 1707 р. документів Гадяцького договору 1658 р.¹⁶ Влітку 1708 р. він разом із Д. Апостолом, Д. Зеленським, І. Ломиковським клявся Мазепі бути йому вірними, «чтоб и о своей и обидой всіх цілості промышлял»¹⁷.

Прилуцький полковник був одним із найрадикальніших мазепинців — саме він підштовхував гетьмана пошвидше визначитися, полишити вагання щодо моменту відходу від Московії.

Зображення гетьмана Івана Мазепи на дзвоні «Голуб» роботи людовисара Карна Балашевича. 1699 р.

Д. Горленко залишився з Мазепою після Полтавської битви. Він згодом за підтримки старшини та козаків став реальним претендентом на посаду гетьмана. Однак Карл XII, під патронатом якого здійснювалися вибори, не схвалив цієї кандидатури¹⁸.

Григорій Бутович, який був одружений з Агафією Горленко, поневірявся з мазепинцями-емігрантами в Бендерах та інших місцях, де вони отаборились, до 1715 р.¹⁹ Разом із Д. Горленком та частиною старшин, які втратили віру у можливість здобути перемогу, він повернувся додому і був відсланий до Москви²⁰, де вже перебували його дружина, мати та діти. За брата-мазепинця постраждали також Іван Бутович (відправлений у 1712 р. на заслання²¹) та Степан Бутович, генеральний осавул у гетьмана І. Скоропадського. Останній був довго під наглядом у царських урядовців.

Г. Головкін 31 січня 1711 р. писав І. Скоропадському: «На генерального есаула Бутовича, который обретається от Вашей Вельможности за Днепром для надзирания тамошних мест и обращений неприятельских, есть здесь наречение: того для изволите, Ваша Вельможность, его, Бутовича, оттуду переменить, и вместо него послать туда инаго кого добраго и вернаго человека по своему рассмотрению»²².

Завдяки турботам гетьмана Г. Головкін 7 листопада 1711 р. ухвалив рішення «есаула генерального Бутовича ни к Москве, ни ко Двору выслать не извольте, ибо дела до него никакого не имеем, а велите ему, Вельможность Ваша, быть в прежнем уряде по Вашему рассмотрению»²³.

Але вже у 1712 р. це рішення змінено²⁴. Степан Бутович повернувся додому з Москви лише у 1715 р. з тяжким присудом «позволить ему

жить на Украине в своих маестностях, и не в какие уряды его не допускать»²⁵. Під 1717 р. він згадується в урядовій документації як померлий²⁶.

Як на нашу думку, портрет І. Мазепи міг зберігатися у родині Д. Горленка. Майже 15 років прилуцький полковник разом з дружиною Марією Захарівною пробув на засланні в Москві²⁷. Звідти він не мав права виїжджати²⁸.

Син Д. Горленка Андрій був у 1708 р. разом із батьком, пізніше завдяки заступництву тестя — миргородського полковника Д. Апостола — свій полон він трактуватиме як добровільну втечу від мазепинців — «устороживши измін-

Зображення Івана Мазепи на гравюрі Д. Галяховського. 1708 р.

ника Мазепы хитрость и зміну, оставя отца и мать и свойственников, сам только с женою, з тоей неприятельской стороны увойшол, еще на маслянице в 1709 году»²⁹.

У 1711 р. його запідозрили у зносінах із батьком. Канцлер Г. Головкін у січні того року повідомляв у Глухів І. Скоропадському: «Понеже прилуцкаго полковника изменника Горленка сын Андрей явился в немалой причине и подозрени, что он присланных к нему от отца его из Бендеры с письмами людей донине не объявляет и объявить не хочет; для чего весьма не безподозрительно ему, Андрею, на Украине ныне быть, за близостию от Бендеры, где отец его при короле шведском с прочими изменниками: того ради писал я ныне к Винуису, дабы его Андрея прислал из Глухова в Москву, а на Москве он будет жить без утеснения»³⁰. У відправленого на заслання молодшого Горленка були відібрані маєтності. У Москві він пробув до 1715 р. Конфісковане повернули лише за гетьманства Д. Апостола. Восени 1735 р. Андрій Горленко разом зі своїм сином Андрієм знову потрапив у немилість до царської влади.

«Горленки, - писав у січні 1736 р. Яків Маркович у своєму щоденнику, - отец и сын, взятыє еще с осени в С.Петербург, отпушены и явились в Глухов свободными»³¹. Відібрані перед цим маєтності повернуті Горленкам лише у 1742 р. імператрицею Єлизаветою.

Значимо, що вищезгадані деталі дають пояснення, як портрет І. Мазепи міг під час цих конфіскацій, розподілів майна «сховатись» в опозиційній до царського режиму родині Агафії Бутович (Горленко), щоб потім все ж таки дійти до нас.

Л. Шендрик та О. Янович вважають портрет гетьмана із зібрання Бутовича (Національний музей історії України) підробкою. Мовляв, зображуваний має «повне, м'ясисте обличчя, маленькі вуста, невиразні очі». Проте ми б не робили таких категоричних висновків. На початку 1690-х років І. Мазепа міг виглядати ще не так аскетично, як через 18 років (час шведських свідчень). Обличчя гетьмана на згаданому портреті видовжене, має деяку схожість із рисами обличчя генерала Еріха Дальберга (на це вказував очевидець Гедерхілм³²).

На портреті із зібрання Бутовича на чоло гетьмана звисає кручене пасмо волосся. Ця деталь підтверджується й свідченнями очевидців. Військовий капелян Йоганн Вендель

Портрет польського сврея-орендаря Мазепи (1775 р.). Це зображення помилково ототожнюють з образом гетьмана Івана Мазепи. Французький художник Жан П'єр Норблен.

Копія портрета Івана Мазепи з колекції В. Тарновського. До війни 1941–1945 рр. зберігалася в обласному музеї (нині музей В. Тарновського). Втрачена.

Барділі так описує зверхника України: «Мазепа... на тілі худорлявий, не високого росту, на голові мав багато зачісок, або **польських кучерів**»³³. Густав Адлерфельд помітив, що гетьман «носить вуса на польську моду»³⁴. Ще один шведський старшина у своїх нотатках зауважував, що «Мазепа був вельми негарний на обличчі і виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія»³⁵.

У 1885 р. князь А. Дабижа у «Киевской старине» надрукував герб І. Мазепи³⁶. Звичайно, він міг стати орієнтиром для художників-копістів або автора портрета з колекції Бутовичів. Однак, уважно зіставивши, все-таки помічаємо низку відмінностей: герб із нотаток А. Дабижі має «повні» зірку, півмісяць (на портреті – «худі»), якірні нижні «крила» прямокутні (на зображенні гетьмана – дещо заокруглені), срібний панцир, перехрестя іншої форми. Зауважимо, що срібний панцир на портреті чимось нагадує панцир із герба племінника І. Мазепи Івана Обидовського³⁷. Крім того, обрамлення обох гербів абсолютно не схоже. Це говорить про те, що портрет І. Мазепи був написаний задовго до публікації А. Дабижі. Особливо у цьому переконують згадані вище літери навколо герба **І.М.Г.В.Є.Ц.П.В.З.** («Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорозкого»).

Д. Бантиш-Каменський у третьому виданні «Історії Малої Росії» (1842 р.) помістив герб І. Мазепи, практично тотожний тому, що зображений на портреті з колекції Бутовичів. Важлива й примітка історика про те, як він потрапив до нього. Виявляється, «герб...Мазепи, с одного портрета сего гетмана»³⁸ подарував досліднику старовини Григорій

Герб Івана Мазепи на шаті ікони Богородиці у Троїцько-Іллінському монастирі.

Фрагмент панегіричної гравюри на честь гетьмана Івана Мазепи. Гравер Іван Мигура. 1705 р.

Шафонський. Останній – син Опанаса Шафонського, відомого автора «Чернігівського намісництва топографічного опису», виданого М. Судієнком у 1851 р.³⁹ Г. Шафонський передав⁴⁰ публікатору батьківський рукопис, написаний у 1786 р. Таким чином, портрет гетьмана з літерами **І.М.Г.В.Є.Ц.П.В.З.** довкола герба був відомий на Чернігово-Сіверщині. Можливо, О. Шафонський під час дослідження історії краю у 1783-1784 роках мав можливість бачити оригінал у картинній галереї Бутовичів.

В описі інших 13 так званих портретів Івана Мазепи⁴¹, що потрапили у колекцію В. Тарновського, не натрапляємо на саме такий супровід зображуваного. Натомість художники доби Мазепи найчастіше малювали своїх героїв із гербами та титульними літерами (портрети сотника Лук'яна Журавки⁴² (кінець 1690-х), полковників Леонтія Свічки⁴³ (1688 р.), Василя Дуніна-Борковського⁴⁴ (1701-1703), Михайла Миклашевського⁴⁵ (початок 1700-х), гетьмана Івана Самойловича⁴⁶ (кінець XVII ст.), ігумена Івана Монастирського⁴⁷ (кінець XVII ст.), значного військового товариша Григорія Гамалія⁴⁸ (орієнтовно до 1696 р.), наказного гетьмана Павла Полуботка⁴⁹ (початок XVIII ст.), полковника Івана Черниша⁵⁰ (початок XVIII ст.). Отже, портрет І. Мазепи з колекції Бутовичів усіма своїми «непримальованими» деталями відповідає тим стандартам, які шанувалися в ту епоху. Таким чином можна зробити висновок про його ймовірну достовірність.

Герб Івана Мазепи, скопійований Г. Шафонським для Д. Бантиш-Каменського.

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ—Львів: друкарня С. В. Кульженко, 1913. — С. 374.

² Шендрік А., Янович О. — Полтава: Верстка, 2004. — С. 60–61.

³ Мазепа. — К.: Мистецтво, 1993.

⁴ Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского. — К.: типографія К. Н. Милевського, 1898. — С. 74.

- ⁵ *Крайнев В. С.* Матрена Васильевна Кочубей: мифы и реальность. — Саранск: типография «Красный Октябрь», 2004. — С. 21.
- ⁶ Архив Гринченка. Местонахождение и описание одного из портретов Мазепы // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ). - Ф. І. — Спр. 31496. - Арк. 1.
- ⁷ Там само. — Арк. 2.
- ⁸ Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня — 24 серпня 2003 р. м. Львів. — К.: Емма, 2003. — С. 14.
- ⁹ *Тутало Д.* Руно орошене. — Чернигов, 1696. — Арк. 2 (зв.).
- ¹⁰ Мокрієвич С. Виноград. — Чернигов, 1697. — 1 (зв.).
- ¹¹ Погрібний А. Г. Борис Грінченко // Борис Грінченко. Твори в двох томах. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 10.
- ¹² *Модзалевский В.* Малороссийский Родословник. — К.: Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1908. — Т. I. — С. 138.
- ¹³ ІР НБУВ. - Ф. І. — Спр. 31497. - Арк. 1.
- ¹⁴ Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш—Каменским. — М., 1859. — Ч. II. — С. 268.
- ¹⁵ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. — С. 8.
- ¹⁶ Допросы Кочубея и его доношение // Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. I. — С. 112.
- ¹⁷ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 20—21.
- ¹⁸ *Субтельний О.* Мазепинці. К.: Либідь, 1994. — С. 56.
- ¹⁹ Материалы для отечественной истории. — К., 1855. — Т. 2. — С. 243.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Источники малороссийской истории. — Ч. II. — С. 268.
- ²² Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 172—173.
- ²³ Там само. — С. 202.
- ²⁴ Там само. — С. 206.
- ²⁵ Там само. — С. 244.
- ²⁶ Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис. — 1998. — № 4. — С. 55.
- ²⁷ Старинные заметки о роде Горленков // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1892. — Кн. 6. — С. 93.
- ²⁸ Там само. — С. 94.
- ²⁹ *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Горленки // Русский архив. - 1875. - Кн. 2. — № 7. — С. 252.
- ³⁰ Там само. — С. 255.
- ³¹ Там само. — С. 256.
- ³² *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. — К.: Україна, 2003. — С. 171.
- ³³ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — Мюнхен: Український вільний університет, 1988. — С. 56.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. — С. 57.
- ³⁶ *Абижа А.* Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская старина. — 1885. - Т. XIII. — Декабрь. - С. 715-718.

- ³⁷ Мазепа. — С. 157.
- ³⁸ Бантыш-Каменский Д. Приложения // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М.: Типография Степанова, 1842. — Часть третья. — С. 98.
- ³⁹ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено. — К.: Университетская типография, 1851.
- «Там само. — С. VII.
- ⁴¹ Каталог музея украинских древностей В. В. Тарнавского. — Чернигов: типография губернского земства, 1900. — Т. 2. — №№ 540—552. — С. 56—57.
- ⁴² *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. — Ленинград: Искусство, 1981. — С. 81.
- ⁴³ Там само. — С. 82.
- ⁴⁴ Там само. — С. 91.
- ⁴⁵ Там само. — С. 96.
- ⁴⁶ Там само. — С. 68.
- ⁴⁷ *Оглоблин О.* Два портрета діячів мазепинської доби // Український історик. — 1972. — № 3—4. — С. 11.
- ⁴⁸ Там само. — С. 19.
- ⁴⁹ Мазепа. — С. IIS.
- ⁵⁰ Там само. — С. 130.

Чи зраджував гетьман Карла XII?

Зображення Івана Мазепи з літопису С. Величка.

царя Петра I миргородського полковника Данила Апостола з таємною пропозицією видати шведського короля, аби в результаті цього отримати амністію.

«Навіть останній його покровитель та союзник Карл XII був, по суті, їм (Мазепою. — *Авт.*) зраджений, — зазначає І. Андреев у статті «Мазепа», опублікованому в російському журналі «Знание — сила» (2001, № 4), — для того, щоб помиритися з Петром, гетьман пропонував захопити короля і привести його царю» В. Горак у статті «Таємний план українського гетьмана» («Політика і культура», 2004, № 9) пояснює згадане тим, що зверхник України «отямився»², бо його, мовляв, не підтримали козаки, Батурин був знищений, а відтак у такий спосіб він рятував своє життя.

Відома російська дослідниця історії України Т. Яковлева у нау-

Портрет Карла XII.
Й. Г. Ведекінд.

вчинки гетьмана І. Мазепи і досі є предметом прискіпливого аналізу, вивчення. У них — розгадка масштабів його особистості, помислів, культури політичного діяча доби кінця XVII — початку XVIII століть.

Останнім часом ряд істориків звернули увагу на джерела, які начебто суперечать тим уявленням, що склалися в Україні після розпаду СРСР про І. Мазепу як патріота, високоморальну і високоосвічену людину.

Йдеться про епізод кінця 1708 р., коли, за опублікованими історичними документами, гетьман направив до

ковій розвідці «Мазепа-гетьман: у пошуках історичної об'єктивності» («Новая и новейшая история», 2003, № 4) теж присвячує цьому епізоду чимало місця. На її думку, «Мазепі або не вдалося здійснити свій план, або він злякався неминучої розправи з боку Петра»³. Не сумніваються у зрадницькій позиції керманіча України історики Н. Герасименко⁴, В. Артамонов⁵.

У історичних студіях Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, С. Соловйова фігурують два документи, які вони визначили як достовірні. Передусім це лист канцлера Г. Головкина гетьману І. Мазепі від 22 грудня 1708 року:

«Ясновельможный Господин! Доношение Ваше чрез господина полковника миргородского его царскому величеству донесено, которой вида ваше доброе намерение и обращение, принял то милостиво и повелел мне к Вам писать с крепчайшим обнадеживанием, что ежели Вы в том пребывать и начатое намерение свое ко исполнению привестъ потрудитесь: то не токмо что Вашу Милость в прежний уряд и свою милость примать, но оную к Вам и умножить изволит, и на те кондиции, чрез помянутого господина полковника предложенные, соизволил и гарантеров, желанных от Вас, для содержания той амнистии принимает, хотя (только надлежит вашей милости постараться: дабы о известной главнейшей Особе, по предложению своему, безвременно образом постараться, буде-же и самой той Особе и невозможно, то хотя б о прочих знатнейших то учинити по предложению, а удобно то учинится может, понеже наши войска вблизиности оттуда в местечке Веприк обретаются в готовности, куда и убежище безопасное может от них восприятно быть с теми особами). Ответу ж Вашей милости на то предложение, с господином полковником миргородским посланное, по се число не было того ради, понеже сумневались, истинно ль то, но понеже царское величество из присылки сюда от Вас полковника компанейского Галагана с полком и из изустнаго его доношения, от Вашей Милости ему приказанного, истинну того дела признал; того ради повелел мне с крепким обнадеживанием милости своей к Вам писать; впрочем ссылаюся на письмо господина полковника миргородского, не смея более и перу поверить, и не ведая: имеет ли еще Ваша милость при себе с нами учиненную циферь, которую на удачу в сем письме написал»⁶.

Ланילו Апостол (1654 — 1734 рр.).
Портрет XVIII ст.
Лебединський художній музей.

Гетьман Аем'ян Многогрішний.
Малюнок з літопису С. Величка.

гетьманську резиденцію — Батурин. Причому він був призначений тимчасовою столицею гетьманату: «А как дасть Бог, что Переяславль придет в свое совершенство прежнее, тогда бьем челом его царскому пресветлому величеству, чтобы жити в Переясловле»¹⁰¹. Це пояснювалось тим, що

московське військо, жорстоко придушуючи повстання гетьмана «изменника» І. Брюховецького 1668 р., залишило «Ніжин зац и Чернігов и Переясловле міста попустошени и попалени»¹⁰². Згодом проголошений на Глухівській раді тимчасовий статус Батурина як гетьманської резиденції був скасований життям. При Д. Многогрішному розпочинається будівництво-поновлення укріплень, яке завершується лише через п'ятнадцять років новим гетьманом Іваном Самойловичем^{III}.

Отримавши за допомогою Москви владу, Дем'ян Многогрішний відразу нажив серйозних опонентів-опозиціонерів у середовищі оточуючої старшини, яка була невдоволена тим, що «підказаний» царськими вельможами їхній керманіч — незнатного походження, брутальний та малограмотний діяч. Настрої наближених, виявлені у перші місяці після виборів, змусили його ретельніше подбати про власну безпеку.

У гетьманській резиденції невдовзі розміщується компанійський полк¹⁰⁴, в який набирають 1000 козаків для сторожової та поліцейської служби. У травні 1670 р. в Батурин на прохання гетьмана, який безспідставно боявся заклоту серед старшини, невдоволеної його правлінням, уведено московських стрільців¹⁰⁵.

Д. Многогрішний, хоча й опирався на ці сили, все ж не став сліпим виконавцем волі північного монарха. Дедалі впевненіше він проводить свою самостійну лінію в окремих питаннях. Позитивним фактом його біографії стає негативна оцінка ним Андрусівської угоди. Московським

Печатка Батурина.
1671 р.

¹⁰¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб 1875 — Т. 8. — С. 94.

¹⁰² Літопис Самовидця. — С. 104.

¹⁰³ Мусієнко П. Подих давнини глибокої. — К., 1972. — С. 64.

¹⁰⁴ Аркас М. Історія України-Русі. — К., 1990. — С. 242.

¹⁰⁵ Там само. — С. 243.

Портрет Івана Самойловича.
Невідомий художник
(XVII ст.).

послам він дорікнув у своїй гетьманській резиденції: «Цар нас шаблею не брав — ми своєю охотою піддалися через те, що у нас з вами одна віра. А якщо Київ й інші українські городи він хоче віддати королеві Польському, то ми знайдемо собі іншого державця»¹⁰⁶.

Гетьманська опозиція, яка регулярно писала царю доноси на Д. Многогрішного, після вищезгаданих заяв швидко знайшла розуміння у впливових колах Москви. У ніч з 12-го на 13-е березня 1672 р. у Батурині стався заклот: генеральний обозний Петро Забіла, генеральний писар Карпо Мокрієвич, генеральні судді Іван Самойлович та Іван Домонтович, полковники — переяславський Дмитрашка Райча, стародубський Петро Рославець та наказний ніжинський Пилип Уманець пробралися таємно в гетьманські покої, зв'язали гетьмана і під конвоєм стрільців вивезли його, прикритого овечою шкурою, в Москву¹⁰⁷.

Так завершилися перші три роки життя нової гетьманської столиці.

У 1677 р. частина старшини вирішила усунути з посади наступного гетьмана — Івана Самойловича. У Москву був відправлений донос про традиційну «измену» українського зверхника.

Стародубський полковник Петро Рославець ніби з цих причин навіть просив у царя забрати з Гетьманщини під його справедливе управління Стародубщину¹⁰⁸.

Проте цар не повірив донощикам: І. Самойлович досить добре проявив себе перед тим у переможних чигиринських походах. 19 вересня 1676 р. на його користь зрікся гетьманства правобережний гетьман Петро Дорошенко¹⁰⁹. У Батурині ретельно дослідили коло учасників змови щодо мети наклепницького доносу. Генеральний суд присудив позбавити життя П. Рославця, ніжинського протопopa С. Адамовича, засудити переяславського полковника Д. Райчу та прилуцького Л. Горленка до тілесного покарання¹¹⁰. За милосердним проханням гетьмана вирок було пом'якшено: П. Рославця та

¹⁰⁶ Там само. — С. 244.

¹⁰⁷ Матвеев П. Батуринский переворот 13-го марта 1672 года// Русская старина. - 1903. - Т. 115. - Сентябрь. - С. 667.

¹⁰⁸ Бантыш-Каменский А- История Малой России. — К., 1993. — С. 305.

¹⁰⁹ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 132.

¹¹⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 305.

Разом із цим посланням І. Мазепі адресований і лист миргородського полковника Д. Апостола, який ніби підтверджує перший: «...И хотя мне сначала и веры не няли и за караулом держали и описывались к двору царского величества, но оттуду получа указа, отпустили меня за караулом к его царскому величеству, где принят я над сподьванне милостиво, и изволил царское величество того предложения, от вашей милости, добродія, приказанного, выслушать у меня сам зело секретно, и хотя то изволил принять зело желательню и весело, однакож о том сумневался, правду ль я то от вашего сиятельства поведаю, понеже мне от вас на писме подлинно ничего не выражено»¹.

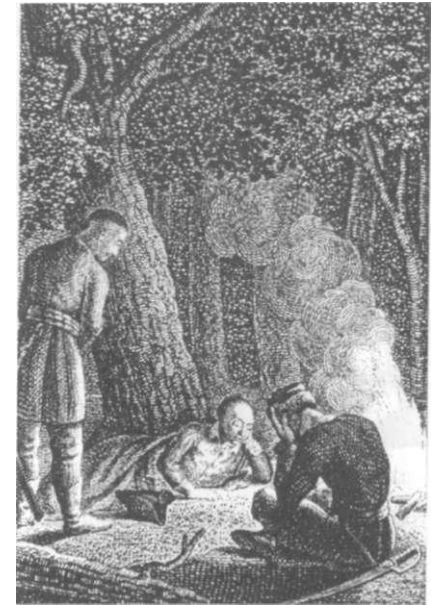
На перший погляд, ці важливі документи містять дуже багато інформативного матеріалу, який засвідчує неординарну позицію деяких з головних учасників подій 1708 р. в Україні. Звичайно, такі висновки можна зробити, якщо аналізувати лише ці звістки минулого без урахування додаткових обставин, контексту тієї доби. Привід засумніватися у вищенаписаному та ймовірній таємній дипломатії у той час між Петром І та І. Мазепою все ж таки є.

Апостол взяв активну участь в серпні 1708 р. у підготовці, а в кінці жовтня у проведенні визвольного повстання. Прагматичний миргородський полковник 20 листопада 1708 р. залишив мазепинців. Відхід сподвижника гетьмана у найкритичніший момент після спалення Батурина є наслідком його зневіри у подальшому успіху визвольної справи. Сам І. Мазепа, вражений розбоям О. Меншикова, на руїнах гетьманської столиці казав: «Уже тепер в нынѣшнем нашем нещасливом состоянии всѣ дѣла иначе пойдут, и Украина Батурином устрашенная бояться будет едно с нами держать»⁸.

Прагматичний Апостол, який переконався у слабкості шведської та української армій, їх нечисленності (більшість козацьких полків ще до визвольної акції за наказом Петра І були усунуті з теренів Гетьманщини), вирішив припинити боротьбу⁹.

Першим аргументом, який спростовує достовірність прагнення Мазепи передати Карла XII та його генералів царю, є доволі проста деталь. Якби Д. Апостол виконував таке суперважливе завдання гетьмана, то він би протягом одного-двох днів дістався б Лебедина (від Батурина десь 150 кілометрів. — *Авт.*), де була російська ставка, перебував цар. Натомість миргородський полковник добре «відхиляється від курсу», їде дещо в інший бік — до свого маєтку в Сорочинцях, який майже за 100 кілометрів від Лебедина. Саме зі свого села він надіслав І. Скоропадському листа, у якому попросив новообраного гетьмана, аби той поклопотався перед Петром І за його помилування¹⁰ — «дабы его царское величество не мел на мене, верного подданого своего, якого гневу и не похотел карати»». Д. Апостол виправдовувався, що «жодним способом от него (Мазепи. — *Авт.*) не моглем высвободиться и той его змене (которая и неявна нам была) супротив...»¹². У листі немає жодного натяку на якусь таємне завдання. Для чого Д. Апостолу просити у І. Скоропад-

Карл XII, Іван Мазепа та Станіслав Понятовський після Полтавської битви. Автор Й.-Г. Петель. 1793 р. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

ського посередницької послуги, якщо він був посланий із таємною місією?

До Петра І миргородський полковник вирушає з Сорочинців лише 28 листопада, тобто через 8 днів після відходу від І. Мазепи. Це засвідчує князь Григорій Волконський у своєму листі до О. Меншикова:

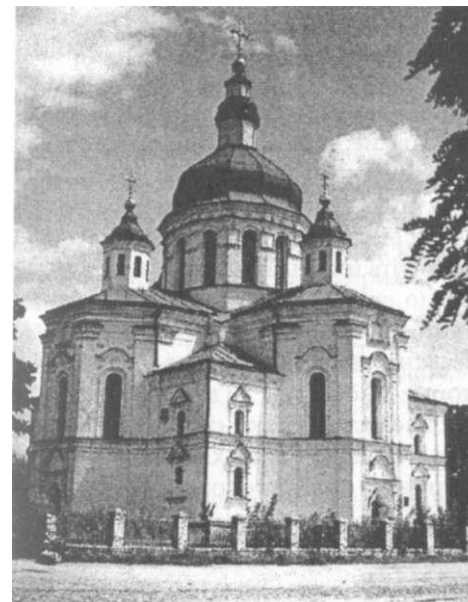
«Светлейший князь, мой милостивый государь. Покорно доношу твоей светлости: от'ютанта господина Резанова я к себе в Сарочинск получил, и господин полковник миргородской з господином Мавриным и Резановым поехали да царского величества и до твоей светлости. И с ними, для опасения от неприятеля, по твоему указу, отправил драгун и казаков 200 человек.

(...) Полковник миргородской имеет опасения, а я по нынешнему его поведению мышлю, что он ныне зело склонен нашей стороне.

Униженный твой слуга князь Григорей Волконский.

Из Сарочинца ноября 28-го дня 1708.

Которые, государь, люди от меня посланы с ним полковником поволь их или иных с прибавкою прислать ко мне: фортеца велика, а людей зело мало, обнять ни половины не ким, и пушкой нет»¹³.

Спасо-Преображенська церква, збудована у Великих Сорочинцях у 1732—1734 рр. У ній поховано Анила Апостола.

Фрагмент іконостасу
Спасо-Преображенської церкви.

Другим аргументом, який ставить під сумнів імовірність зради гетьманом Карла XII, є протокол допиту миргородського полковника¹⁶. У ньому знову ж таки не натрапляємо на якісь натяки про Д. Апостола як посланця І. Мазепи. Він свідчить про все, але нічого не говорить про таємну пропозицію гетьмана!

Третім важливим аргументом подібного плану є свідчення полковника Гната Галагана, який у листі канцлера Г. Головкина фігурує як посланець І. Мазепи з повторним листом гетьмана до

царя. У 1745 році з ним бачився¹⁵ Олександр Рігельман, автор «Літописної оповіді про малу Росію та її народ і козаків узагалі». Історик записав спогад полковника про його відхід від гетьмана. Старшина жодним словом не обмовився про те, що він виконував завдання І. Мазепи. Між царем та Г. Галаганом тоді відбувся такий діалог:

«Галаган! Вить ты с Мазепою вместе мне изменил?» — «Нет, государь», — відповідав перебіжчик. — «Да ты с ним бежал?» — «Я не бежал, но как нам от него объявлено, что, по повелению вашего величества, велено нам с ним против шведов идти, то потому мы за ним и следовали, но вместо того, когда мы близ шведов стали, объявлено нам, чтоб мы ему последовали, а он предался уже королю с тем, чтоб отбыть нам от России и быть под мазепиним управлением, от всех монархов вольным... (...) Что ж я, как некоторые и другие, хотя и усомнился, но отважась, пустился на власть судьбы, потому что возвратиться уже от силы неприятельской, как представлялось, никак было невозможно; притом и разсуждал я о себе, что может быть и высвободюсь еще сетей сих, как то и удалось мне теперь. (...) Хотя служить и обещался им, токмо в мыслях держал своих, что не для них, но своему царю, кому я присягою обязан. И так, коль скоро мы стали быть на свободе, тогда под видом разездов в партию, следуя, я нечаянно наехал весьма вдаль от войска на отъезжих сих драбантов, которые мною сюда до вашего величества приведены 60 человек, кои, не опасаясь нас, яко своих уже людей, были в оплошности. Мы же, окружа, тотчас взяли всех со всею их амунициею, поскакали в путь свой и, приведя сюда, препоручаем их и себя в соизволение вашего царского величества, и просим если можем быть еще в доверенности, чтоб мы были такие же слуги, как и прежде, несумнительные»¹⁶.

Тобто і лист миргородського полковника І. Скоропадському, і протокол допиту Д. Апостола, і спогад Г. Галагана не засвідчують прагнення І. Мазепи зрадити шведського короля. Яким же чином тоді з'явилися звернення канцлера та миргородського полковника до гетьмана?

Відповідь знаходимо у кількох рядках, на які чомусь не захотіли звернути увагу поважні історики-публікатори вищезгаданих листів. На чорновому посланні Д. Апостола до І. Мазепи виявлена правка Г. Головкина і на останній сторінці припис: «Писма, что писаны к Мазепе по измене его фальшивые от канцлера»¹⁷. Укладачі-протоколісти діяльності царського приближеного саме так класифікували згадані документи. Вони ж були підготовлені із зрозумілою провокативною метою — підступно посварити Карла XII з гетьманом.

Першого січня 1709 р. миргородський полковник доповідав канцлеру Г. Головкину про повернення свого посланця, направлено «ку неприятельской стороні»:

«Сиательнейший и предпочтеннейший господин граф, мні премилостивейший добродію! Подлуг информации и науки, от Его Царского Величества мні данной, з листом, который велможность Ваша по монаршом его царского величества указу до Мазепи писались, и з моим, до него ж так же по монаршом указу писанным, ку неприятельской стороні посилалем сего человека Андрія Борисенка, который свое діло, за которым был посылал, зорудовавши, як скоро оттоль повернулся, так зараз оного для совершенного в том діле роспросу до Светлішого князя его милости и до велможности Вашей отсилаю, где оний будучи, що колвек видьл и чул, кому тье листы отдал, и як оттоль выйшол, тое все подробну сам устне может исповісти; о том Вашей велможности извѣстивши, пренизко кланяюсь и застаю»¹⁸.

Як видно з цього донесення, акція обмови гетьмана перед шведською стороною була задумана з «інформации и науки» Петра І. Посланець Д. Апостола лише віддав комусь листи, які мали виставити І. Мазепу в непривабливому світлі. Разом із тим А. Борисенко не очікував ні на усну, ні на письмову відповідь керманіча України, бо згадана акція цього не передбачала. Цій дуже правдоподібній дезінформації, очевидно, шведська сторона не повірила.

Наміри царських зверхників виставити гетьмана перед його союзниками у непривабливому світлі продажного авантюриста у всякому разі не затьмарили шведсько-український союз 1708-1709 років.

¹ Андреев И. Мазепа // Знание — сила. — 2001. — № 4. — С. 126.

² Горак В. Таємний план українського гетьмана // Політика і культура. — 2004. — № 9. — С. 33.

³ Яковлева Т. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. — 2003. — № 4. — С. 62.

⁴ Герасименко Н. Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734) // Український історичний журнал. — 1992. — № 3. — С. 95; Герасименко Н. Данило Апостол // Володарі гетьманської булави. — К.: Варта, 1994. — С. 527.

⁵ Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М.: Школа «Языки русской культуры». — С. 96.

⁶ Бантыш-Каменский Л. История Малой России. — К.: Час, 1993. — С. 576.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). - Ф. VIII. - Спр. 1787. - Арк. 37.

⁸ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. — С. 25.

» ДзираЯ. Данило Апостол (4.XII.1654- 17.1.1734)// Україна. - 1991. - № 9. — С. 48.

¹⁰ Мельник А. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669—1709 рр.). — К.: Інститут системних досліджень освіти, 1995. — С. 69.

¹¹ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1783. — Арк. 27.

¹² Там само.

¹³ 1708, листопада 28. — Сорочинці. — Лист Г. Волконського до О. Д. Меншикова. (Публікація Г. П. Георгіївського) // Исторический журнал. — 1940. — № 12. — С. 82—83.

¹⁴ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1786. — Арк. 35.

¹⁵ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К.: Либідь, 1994. — С. 548.

¹⁶ Там само. - С. 548-549.

¹⁷ ІР НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 1787. - Арк. 38.

¹⁸ ІР НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 1789. - Арк. 41—41зв.

Кістяк оборони Батурина формувався на Правобережжі

Після смерті Б. Хмельницького Україну чекала доба Руїни, поділ території Лівобережжя та Правобережжя між сусідніми державами. Цей період був здебільшого трагічний для українського люду з обох боків Дніпра. Лівобережці та правобережці пролили багато крові, ставши заручниками та реалізаторами інтересів Польщі, Московії, Оттоманської імперії. В історіографії, присвяченій цій темі, здебільшого переважає опис подій: збройних виступів, заколотів, зміщень козацьких лідерів, зміна їхніх політичних устремлінь. При цьому часом важко збагнути логіку дій учасників збройних змагань, їхню мету.

Нова книга Тараса Чухліба «Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713)» (К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2004. — 288 с.) фактично є першою узагальнюючою працею, яка систематизує великий масив фактів діяльності правобережних українських ватажків, дає аргументовані відповіді на питання про їхні політичні орієнтири, плани. Монографія заповнює маловідомі сторінки історії України якісними нарисами про тих, хто шукав кращої долі для своєї Батьківщини. А що це саме так, а не інакше, доводить життєвий шлях більшості змальованих автором володарів булави, зокрема П. Тетері, П. Дорошенка, П. Суховієнка, М. Ханенка, Є. Гоголя, Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, Г. Івановича, С. Самуся, П. Орлика.

їхні біографії мають чимало спільного: практично кожен сподівався за допомогою вигідного протекторату над українським Правобережжям чи то Польщі, чи то Криму, чи то Туреччини відродити державницько-козацькі інституції. Та доба породила ватажків-«хитрунів», які вели активну дипломатію, змінювали протекторів. На перший погляд, це були авантюристи, які переслідували лише власний зиск, прагнули вивищитись за будь-яку ціну в своєму

Обкладинка книги Тараса Чухліба.

середовищі. Звичайно, таке теж було. Але, як переконує робота Т. Чухліба, переважала все-таки енергія, спрямована на розбудову елементів волі, самостійництва козацтва на теренах Правобережної України. Будучи інструментом у політиці керівництва прикордонних держав, які накинули оком на велику територію, правобережні гетьмани зрештою обстоювали перш за все інтереси української людності.

Книга Т. Чухліба «Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713)» дає важливі орієнтири для розуміння складових повстання-революції 1708 р. проти Москви. З часів П. Тетері лівобережний гетьманат поповнився десятками тисяч правобережців, які пройшли горнило боротьби за волю України, прожили не один рік у пошуках кращої політичної комбінації для здобуття вигіднішого статусу Батьківщині. Невдача на Правобережжі не приглушила їхні прагнення домогтися свого на більш-менш стабільному Лівобережжі. Кістяк оборони Батурина у жовтні-листопаді 1708 р. складався в основному з правобережців. Ханенківець І. Ломиковський фактично став другою людиною у близькому оточенні І. Мазепи. Отже, гетьманати Правобережної України, хоч і зазнали з тих чи інших причин поразки, але дали відповідний гарт представникам старшинської еліти, козакам, їхній досвід політичної боротьби за українські «вольності» став на Лівобережжі важливим чинником нагромадження протистояння проти агресивного наступу російського абсолютизму.

Позитивом книги також є те, що Т. Чухліб подає діяльність правобережних гетьманів у контексті загальноєвропейської історії. Його студія знайомить із політикою щодо України зверхників Польщі, Росії, Криму, Туреччини. Цікавий сюжет автора про володаря Молдавії Ю. Дуку, який з ласки султана у 1681—1683 рр. «гетьманував» на Правобережжі України. Дослідник уперше ввів у науковий обіг маловідомі архівні матеріали, дуже часто цитує польські друківані джерела. Усе це робить працю історика досить актуальною та значимою.

Післямазепинська доба Батурина

1. Спроба відновити гетьманську резиденцію

Батурин після поразки 1708 р. в душі багатьох гетьманців залишився ностальгічним уособленням минулої слави, кращих часів. До 1727 р. у колишній гетьманській резиденції не залишилось жодного пристойного адміністративного приміщення, як не було й умов для утримання служб адміністрації щойно обраного гетьмана Данила Апостола, коли він вирішив порушити клопотання про переведення сюди резиденції з Глухова¹. Для цього якраз настав зручний момент: Олександр Меншиков, який отримав Батурин у володіння, опинився в опалі — його маєтності, майно були конфісковані.

Прохання до царя, написане у червні 1729 р., «за руками гетьмана і старшини, о переведе резиденции из Глухова в Батурин»², залишилося без відповіді.

Після двох років мовчання Д. Апостол доручає воронезькому сотнику Холодовичу клопотатися перед імператорським двором «о переселеній резиденції з Глухова в Батурин»...³. Але й цього разу все залишилося без змін.

17 січня 1734 р. старий гетьман помирає. Влада з подачі Петербурга переходить до так званого «Правління Гетьманського Уряду», яке очолювали троє росіян і троє українців⁴. Фактично ж головну роль у ній став відігравати князь А. Шаховський. Від цариці Анни йому надійшли таємні інструкції, в яких заохочувалося сприяння змішаним шлюбам української старшини з російською, розповсюдження чуток про те, що всі проблеми і негаразди в Україні від гетьманства⁵.

Дійсний правитель Гетьманщини, аби зменшити тиск невдоволеного старшин-

Портрет Наталії Аєм'янівни Розумовської, матері гетьмана. Художник Г. Стеценко. XVIII ст. Чернігівський художній музей.

Портрет Олексія Григоровича Розумовського (1709-1771). Невідомий художник. XIX ст. Національний музей історії України.

ського оточення і здобути у нього авторитет, направив у 1734 р. до царського двору представлення про переведення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина⁶. Однак і воно залишилося без задоволення. Невдовзі померлого А. Шаховського на найвищій посаді в Гетьманщині замінив інший царедворець.

Лише у 1747 р. цариця Єлизавета видала грамоту про обрання гетьмана¹. З її ласки у лютому 1750 р.⁸ у Глухові відбулася пишна церемонія виборів нового гетьмана за заздалегідь визначеним сценарієм. Українська старшина, задоволена відновленням гетьманства, одностайно проголосувала за майже невідомого їй 26-річного графа Кирила Григоровича Розумовського, який був братом Олексія Розумовського, чоловіка Єлизавети. Кирило народився * 18 березня 1724 р.⁹ у козацькій родині¹⁰ в селі Лемешах Козелецького району Чернігівської області. Його старшого брата Олексія, який співав у церковному хорі села Чемер, під час відвідин останнього помітив полковник Федір Степанович Вишневський¹¹. Захоплений красою співака, його чудовим голосом, царедворець випрохав молодого хлопця у дяка для придворного хору. Там він сподобався Єлизаветі. Це й послужило початком його дивовижної кар'єри.

Олексій Розумовський подбав про освіту Кирила. У 1743 р. 19-річного брата разом із наставником¹² Г. Тепловим він відправляє до Німеччини, а згодом до інших країн¹³. Двадцятирічного юнака, який тільки-но здобув ази науки у західноєвропейських навчальних закладах, після повернення до Петербурга одразу призначають президентом Академії наук.

Завдяки О. Розумовському царський двір прихильніше ставиться до українців, позитивно вирішує більшість прохань з України. Давня мрія про повернення посади гетьмана невдовзі збувається. 5 червня 1750 р. Єлизавета Петрівна підписала указ, якому зобов'язувала К. Розумовського відновити Батурин, «при заложенні онаго учинить освящение по церковному обыкновению и иметь там гетману свою резиденцию»¹⁴.

13 березня 1751 р. відбулась церемонія присяги нового гетьмана імператриці. Він отримав від неї оздоблену камінням золоту булаву, білий прапор з російським гербом, бунчук, печатку і срібні литаври¹⁵.

29 червня 1751 р.¹⁶ молодий гетьман прибув разом із почтом, розміщеним на 125 підводах¹⁷, до Глухова. Звиклий до розкоші,

* Нові студії про К. Розумовського, зокрема О. Путро, спираються не на напис, зроблений на надгробку в Батурині, а на власноручну записку гетьмана про своє походження.

вишуканого оточення, К. Розумовський вирішує тимчасово оселитися тут, поки буде зведений палац у Батурині. Будівництво останнього, а також «національних зданій» доручалося Г. Теплову та «експедиции **О** батуринском строении»¹⁸.

Вперше гетьман відвідав Батурин 14 вересня 1751 р.¹⁹ Уже 17 вересня, «осмотря положение места, учинил потребныя учреждения для построения вновь здешняго города»²⁰. Місцем для власного палацу він обрав територію, де раніше стояв палац І. Мазепи²¹.

Новоспечена гетьманська адміністрація невдовзі відчула фінансові труднощі. Запланований кошторис витрат на гетьманство не відповідав реаліям. Кирило Розумовський 12 жовтня 1751 р. звернувся до цариці за допомогою: «А здесь как на устроение пристойнаго в Глухове гетманского дома, так паче на построение в Батурине церквей Божиих, гетманского дома и прочих публичных апартаментов, довольно суммы потребно; на то как скарбу национальнаго, так и на собственное содержание мое всемиловитейше пожалованных заходов крайне не достаточно»²².

Незабаром поспішно було завершено будівництво глухівського палацу, спроектованого архітектором Андрієм Квасовим²³.

На початку травня 1752 р. К. Розумовський приїхав у Батурин²⁴ і оглянув будівельні майданчики. Відвідавши згодом Стародуб, Чернігів та Київ, він знову прибув до своєї резиденції, де зустрівся з дружиною, яка виїхала йому назустріч після довгої розлуки. Аристократичне походження Катерини Іванівни Нарішкіної, родички царівни, її високі запити, мабуть, вплинули на подальші плани перебування в Україні її чоловіка-гетьмана. 24 листопада 1752 р. сім'я відбуває до Москви²⁵. Протягом наступних чотирьох років управління Гетьманщиною здійснювалося фактично з Москви та Санкт-Петербурга. Це не в останню чергу вплинуло на подальший млявий характер відбудови гетьманської резиденції.

Церква Трьох Святителів — Григорія Богослова, Василія Великого, Іоанна Златоуста, побудована Наталією Розумовською у пам'ять про свого чоловіка Григорія Розума. Архітектор А. Квасов. 1760 р. Дзвіниця та вівтар. Архітектор В. Куцевич. 1865 р. с. Лемеші Козелецького району Чернігівської області. Світлина С. Павленка.

Будівельні роботи справді проводились повільно. Зі звіту бунчукового товариша Івана Тиранського зокрема довідуємося, що з отриманих ним 17 тисяч рублів на будівництво фактично пішло лише 2 тисячі, а інші 15 тисяч залишилися невикористані²⁶. З одного боку, задумані грандіозні масштаби відродження Батурина наштовхнулись на малопотужні будівельні можливості Гетьманщини. Г. Теплов спочатку закладає у резиденції великий цегельний завод, який згодом мав п'ять печей. У перше літо 1651 р. цегельня виготовила 224 тисячі невипаленої цегли²⁷. Наступного року — 1 673 166 штук, із них випаленої 848 314²⁸. Виробництво цегли у 1753 р. досягло 2 499 788 штук²⁹. У 1754 р. тут уже виготовили 3 297 715 штук цегли¹⁰. У 1751р. до Батурина завезено 5265, а у 1752 р. — 23 459 колод та брусів³¹. Ліс селяни привозили з Новгород-Сіверської та Сосницької сотень, вапно * та каміння — з-під Новгорода-Сіверського, Мезина³².

З іншого боку, практично увесь дохід гетьманату йшов на утримання непомірно великого двору Кирила Розумовського. Ще в 1751 р. генеральному підскарбію Скоропадському було видано на власні потреби українського керманіча 10 165 карбованців, плюс 1000 карбованців фон Аперу для облаштування суконної фабрики³³. У 1754 р. тільки індуктивний збір дав гетьманату до 50 тисяч карбованців доходу³⁴. Але й цієї суми вже не було достатньо. «Понеже настоящее гетманство и происходящие от онаго нужды, также и разние издержки з домом моим, завели меня в столь необычные расходы, — писав він 5 травня 1754 р. у Генеральну військову канцелярію, — что я ни по какой мере не могу отправиться за ея императорским величеством из Москвы в Санкт-Петербург, не уплатив купцам и кредиторам моим; того ради через сие приказываю прислать ко мне всю наличную сумму из скарбу, какового бы она звания не была, оставив только число толикое, которое бы довольно было на самонужнейшие расходы канцелярские...»³⁵.

І все ж, незважаючи на подібне марнотратство, після 1753 р. відбудова гетьманської столиці вже йшла широким фронтом — роботи велись одночасно на багатьох ділянках. Для гетьманських установ, палацу вже у 1755 р. було виготовлено 8,5 мільйонів штук сирої цегли, з неї випалено до 5 мільйонів цеглин³⁶. Буді-

Собор Різдва Богородиці в Козельці. Збудований у 1752—1763 рр. коштом матері гетьмана, Наталії Розумовської. Архітектор А. Квасов.

* Байдарками по Десні і Сейму у Батурин було доставлено до 10 тисяч четвертей вапна.

вельними роботами у місті керував німець Гіршбергер. Відомі його контракти з теслярами на побудову двох флігелів, льодовника, пекарні та каретні³⁷.

У 1756 р. в Батурині починає діяти суконна мануфактура «строением каменным об одном этаже на 63 сажнях длины»³⁸. Вона планувалася для виготовлення тканин (типу шпалер) для оздоблення інтер'єрів на 12 верстатах³⁹. Після введення мануфактури у дію на 11 верстатах ткали сукно, а на одному — грубу байку⁴⁰. Ширина тканини становила 3 аршини, довжина шматка — 40 аршинів⁴¹. Виготовлене фарбували у сині, коричневі, фіолетові кольори.

У ці ж роки російські купці будують завод листового срібла та золота⁴² для майбутнього покриття дахів новобудов.

За 1757 р. є відомості про будівництво цегляного палацу, який закінчено у березні 1760 р.⁴³ У цей час у Батурині працювали архітектори Венерони (з Мілана) та Бартоліані (з Лугано)⁴⁴.

У 1758 р. пожавилось зведення гетьманських установ, а також дерев'яного палацу для проживання гетьмана. Г. Теплов намагався прискорити будівництво останнього шляхом перенесення до Батурина готової будівлі з села Великий Самбір. Та цей задум виявився невдалим. У своєму повідомленні до Генеральної канцелярії Г. Теплов зазначав: «За приездом моим в Б-н, усмотря, что главное строение, перенесенное из Самбура в сей город, которое для его ясн-ти изготовлено было, явилось весьма тесно и расположением своих комнат совсем неудобно для персоны его ясн-ти и всей его сиятельства фамилии; из сего резону рассудил я оное снять с его каменного фундаменту и поставить оное новое в другом расположении и в другой пропорции комнат, на том же фундаменте. Но чтобы оному снятому строению сыскать место приличное, понеже оно еще крепко, то понеже его ясн-ть не только дому своего строение изволил препоручить под мою диспозицию, но я разумью, что и те национальния строения, которыя при первом случае близки должны быть при его ясн-ти, надлежаще были бы выстроены, сего ради видится мне, что не неспособно будет, когда то снятое строение употреблено будет, пока каменное построится, под генер. канцелярию и суд генеральный, ибо в оном не токмо сии два департаменты, но и другая комиссия с пространством поместиться могут. Для того не соблаговолит ли генер. канцелярия кого от себя определить — принять оное строение под свое смотрение и быть повелеть ему при той работе, пока оная совсем изготовится; а оное произведу из той суммы, которая определена и выдана в экономическую к-лярию для гетманских строений, и сам буду смотреть, отведши по данному мне от его ясн-ти, особое место, чтоб оное в близости от загородного дому его ясн-ти было поставлено...»⁴⁵

Почасти будівництво сповільнювалось і через брак робочої сили. Полки неохоче посилали людей виконувати будівельні повинності. Глухівська адміністрація погано здійснювала контроль за ходом будівництва, часом взагалі бюрократичною тяганиною перешкождала йому.

*Портрет гетьмана Кирила Розумовського.
Художник П. Батоні. 1767 р.*

Г. Теплов не випадково гнівався у своєму посланні до Глухова: «... Из полков насилу выслано вместо 40-ка столяров — 1, вместо 30-ти кузнецов — 18, вместо 200-т плотников — 140, вместо 200-т пеших — 166, вместо 300-т подводчиков — 273; и как пешие, так и подводчики, по большей части малолетные, а плотники все генерально крайне негодные, столяр один и кузнецов 18, то сама генерал-лярия благоволит разсудить — возможно ль мне с строением так пространным поспешить окончанием в одно лето»⁴⁶.

На будівництво до Батурина направляли спійманих гайдамаків. У червні 1758 р. звідси відбулася втеча на Запорожжя великої групи каторжан на чолі з гайдамацьким ватажком Петром Кумпаном⁴⁷. Працювали тут засуджені за всілякі провини. Так, сотенний писар з Ромен Григорій Ляшко «бил батььем и киями за блудодейания» козака сотні Костянтинівської Коваленка «з сестрою его, Ляшка, от котораго побою тот Коваленко тогож дня, когда бит, умре»⁴⁸. За вироком Генеральної канцелярії та Генерального суду вбивцю заслали на 9 літ на роботу в Батурин, де він через кілька літ вже виконує функції наглядача⁴⁹.

У 1761 р. палац та інші адміністративні будівлі Батурина в основному були завершені. Вони, як і саме місто, царськими указами від 17 лютого 1760 р. та 1764 р. перейшли в «вечное и потомственное владение» Кирила Розумовського⁵⁰. Таким чином царський двір досить хитро «закрив» питання про претензії української старшини на Батурин як символ волі, минулої слави гетьманців.

2. Кирило Розумовський - «изменник»?

Образ гетьмана Кирила відклався у свідомості більшості знавців вітчизняної історії як зразок сановитого вельможі, що передусім дбав про власні статки, маєтності, двірський шик⁵¹. Його величезне багатство, можливість жити розкуто, вільно викликали заздрість у сучасників. Надмірна кількість слуг, дворових, постійні пишні прийоми, бали,

*Портрет невідомого (з Батурина).
XVIII ст.*

розкіш — здавалося б, ось той єдиний світ, який заповнив душу й розум людини, що долею випадку у 26 років сягнула неймовірної висоти — стала керманичем Гетьманщини.

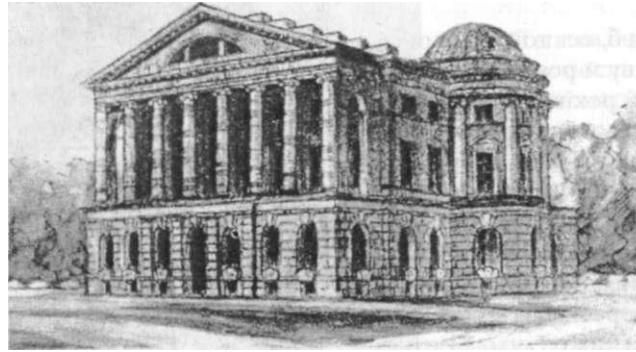
Справді, приїхавши 2 березня 1757 р. у Глухів, а потім у Батурин, гетьман невдовзі «заскучав» — звернувся з проханням до імператриці приїхати до Петербурга*: «В моем слабом здоровье не снесу в наступающую осень и зиму Глуховского сырого и гнилого воздуха»⁵².

Розвіяти нудьгу глухівського та батуринського тихоплинного життя він намагається і після повернення в Україну у березні 1760 р. К. Розумовський у святкові дні скликав на урочисті прийоми, бали до 1000 гостей. За повідомленнями сучасників тих подій, на одному з них «пили за высочайшия здоровья, производилась пушечная пальба», «зажжено было белаго воска свеч до 3000, а также премногое количество налитых белым же воском ламп и шкаликов хрустальных»⁵³. Запрошені гетьманські старшини, російські офіцери пригощались «великолепным ужином», а також «разными водками и наилучшими виноградными винами, кофеем, чаем, аршатом и прочими напитками»⁵⁴. Усе це дійство завершувалось пишними феєрверками.

Характеристика К. Розумовського, видана німецьким дипломатом Сольмсом у своїй кореспонденції королю, мабуть, справедлива: «Він (К. Розумовський. — *Авт.*) лінивий і безтурботний, любить тільки комфорт і гарний стіл, і чистосердечно ненавидить працю та заняття»⁵⁵.

Проте, незважаючи на ці негативні якості, звиклість до аристократичного життя та марнотратства, молодий гетьман усе ж за досить короткий час пройнявся турботами і болями рідного краю, детальніше ознайомився з його славною минувиною. Це сприяло становленню його як керманича України, охоронця її прав та свобод. К. Розумовського по-справжньому обурили укази від 15 липня 1754 р. про відміну індуктивного збору⁵⁶ та від 7 вересня 1754 р. про надання відомостей «о собираемых в Малой России доходах, в том числе и об индукте, сколько их с июня 1750 г. по ныне было по годам в приходе и куда имянно в росходе» Він відчув у цьому насамперед обмеження власних повноважень і попросив царицю «не чинить ему обиды против прежних гетманов»⁵⁸. Генеральна старшина підготувала гетьману інформацію

* Відбув у Росію 12 грудня 1757 р.

Палац
Кирила Розумовського
в Батурині.
Архітектор
Ч. Камерон.
1799—1803 рр.

про те, що його попередники не звітували перед царями за фінансові справи у Гетьманщині, і цими даними він оперував, відстоюючи свої та українські права у царських інстанціях.

К. Розумовський ставить на місце київського губернатора, російських офіцерів, які без його відома посилають старшин «суть полной команды моей»⁵⁹, беруть їх під караул. Так, на прохання К. Розумовського був виданий сенатський указ від 13 травня 1756 р., згідно з яким російським генералам, полковникам наказувалось, щоб вони «без ведома его, гетманского и Генеральной войсковой канцелярии, насильно не брали и под караулом не держали и чрез то малороссиянам напрасной обиды, озлобления и безчестия не приключали: ибо де они должны быть судимы в Малороссийских судах и по малороссийских же правам»⁶⁰.

Гетьман 20 травня 1762 р. добився, щоб «магистрату Киевскому быть в точной и полной гетманской команде так, как и прочих малороссийских городов магистраты состоят»⁶¹.

Великого значення К. Розумовський надавав вдосконаленню в Гетьманщині судових процедур⁶², перекладу іноземних правничих документів⁶³. За його піклуванням у 1652 р. сенат видає указ «о скорейшем освобождении» українців з кріпосної неволі, у яку окремі з них потрапили через хитрість російських поміщиків. У всі губернії надійшов наказ, «дабы никто ни под каким видом малороссиян не укрепляли»⁶⁴.

У 1756 р. К. Розумовський за проханням гетьманської старшини надіслав у сенат проект зрівняння українських чиновників у рангах з російськими чинами. Згідно з його пропозиціями, посада гетьмана мала відповідати званню повного російського генерала, генерального обозного — генерал-майора чи бригадира, козацького полковника — полковника, бунчукового товариша — майора чи капітана і т. ін.⁶⁵

Зрозуміло, вирішення багатьох вищезгаданих насущних українських проблем потребувало довгої присутності гетьмана у Петербурзі, Москві. Та не тільки цим можна якоюсь мірою виправдати тривале перебування К. Розумовського у Росії. Треба враховувати і наступну важливу

Один з портретів К. Розумовського.

обставину: становище гетьмана дуже залежало від міцності позицій при царському дворі його брата Олексія, тривалості перебування при владі цариці Єлизавети. Падіння останньої для обох було небажане. Звичайно, ці реалії змушували гетьмана брати активну участь у двірських інтригах, що підсилювали партію цариці, думати про своє майбутнє, запасні варіанти буття.

Із цим і пов'язані обставини (на жаль, вони й досі з певних причин невідомі українському загалу. — *Авт.*), які поєднали надзвичайно молодого гетьмана з давньою традицією його попередників ставати на шлях «изменей», мазепинства.

На початку 1750-х років французький король Людовік XV був стурбований зростанням могутності Росії, а тому поставив собі за мету послабити її вплив у Європі на користь Франції. Так, на порядку денному королівської таємної дипломатії гостро постало українське питання. Ідею його підкинув наблизеним Людовіка XV син Пилипа Орлика, генерал і дипломат Григорій Орлик, який, маючи 50 літ (народився 1702 р. в Батурині), не полишав надії повернути волю Україні і був активним мазепинцем-емігрантом. Від нього шеф французької таємної дипломатії граф де Брой отримав переконливі аргументи щодо активізації резидентів в Україні. «Козацька нація, — зазначав Григорій Орлик, — знає, що гетьман є єдина змога її вільного існування, з гетьманом вона є свідомо своєї сили. Тому під гетьманом козацька нація завжди була могутня, і царі не любили цієї ранги. Хоча сучасний гетьман і не є людина великого духу, але один факт, що він тепер стоїть на чолі України, може спонукати його на енергійний захист прав козацької нації»⁶⁶.

У 1752 р. граф де Брой став послом Франції у Варшаві. Він енергійно вивчає ситуацію в Україні, листується з останніми мазепинцями — Федором Нахимовським та Федором Мировичем. Посол також дав завдання агенту шляхтичу Мокрановському зустрітись з гетьманом і провести з ним переговори від імені французького короля. «На випадок нової революції в Петербурзі або смерті цариці (Єлизавети) Розумовському було б корисно, як і його нації, відокремитися назавжди від Росії, що причиниться до могутності козацької нації», — такий головний зміст інструктивних настанов посланцю.

Очевидно, контакт відбувся. 27 травня 1754 р. маршал Франції Ульрік-Фредерік-Вальдемар Льовендаль, приятель Григора Орлика, писав із Любліна військовому міністру Марку П'єру графу Д'Аржансону про зустріч в Рязеві з двома гетьманськими посланцями:

«...Один з тих старшин був капітан Нарвського полку Розендаль, фінського походження, але народжений у Москві. Другий старшина оселився у Львові, як купець-ювелір, француз з походження — Сен Поль. Перший дістав у мене авдієнцію, спитав досить-таки збентежено, чи я маю шифр, щоб листуватися з Францією. Я відповів, що не маю шифру, але не вагатимуся негайно послати гінця до Франції, якщо справа варта цього. Тоді Розендаль заявив, що його надіслав до мене граф Розумовський, президент Академії та гетьман козаків, що про цього Ви, певно, багато читали в газетах і що його рідний брат є фаворитом цариці. Гетьман Розумовський надіслав п. Розендалю до мене, щоб я йому дав паспорт до Франції або вислухав його та переслав його пропозиції. Капітан Розендаль вибрав останню й ствердив од імені гетьмана, що п. Розумовський бажає задля себе, задля своєї родини опіки Його Християнської Величності (Людовик XV), що цариця старіє й що він (Розумовський) передбачає після її смерті руїну для Росії (...).

Я спитав п. Розендалю насамперед, чи брат гетьмана, фаворит, також є згідний з пропозицією п. Розумовського. Капітан Розендаль відповів, що він цього не знає, бо послав його тільки гетьман, але обидва брати зв'язані такою приязню, що він певний, що фаворит знає про заходи свого молодшого брата, тим більше, що їх інтереси спільні й що вони ризикують однаково. На моє запитання щодо характеру бажаної опіки від Його Християнської Величності капітан відповів мені, що гетьман бажав би, на випадок смерті цариці, мати змогу від'їхати до Франції. Капітан додав, що гетьман чекає першої відповіді нашого двору й що тоді, певно, докладніше відкриє свої карти. Незважаючи на стриманість капітана, я міг витягти від нього, що гетьман уже віддав, під притокою замовити розкішні меблі у Львові, надіслав туди кілька разів велику суму грошей. Я зрозумів також, що в разі нашої опіки гетьман готовий віддати нам усі бажані послуги.

Капітан казав мені також, що аташе російських амбасад у Відні та Лондоні українці з походження і що йому вони є особливо віддані. Я навіть міг бачити, як ті аташе листувалися з гетьманом: листи надходять до француза-ювеліра у Львові, що передає їх грекові-купцеві, що мандрує через Київ до Глухова, на Україні, де гетьман має свою столицю. Існує ще в Польщі офіцер, якийсь капітан Лінден, що є також кур'єром у гетьмана.

Гетьман благає, щоб з нашого боку вжити всіх заходів обережності при листуванні з ним, бо він загине, якщо про це дізнаються в Петербурзі. Тут мушу додати, що острах гетьмана перешкодив йому вибрати доброго агента, бо капітан Розендаль людина надто полохлива й навіть обмежена. Він згодився виконати доручення гетьмана виключно під умовою, що

вже ніколи не повернеться до Росії й що він діставатиме від п. Розумовського до смерті річну пенсію в 5 000 французьких ліврів. Зрештою, в цьому одному лише визнаю капітана, в інших справах цього не видно.

Хоч усю цю справу я знайшов досить заплутаною, але вважав, мій Пане, за доцільне зреферувати Вам докладно, щоб Ви зробили з неї відповідний вжиток.

(...) Я сам кінчу свої справи за тиждень і тому прошу Вас подати всі належні в цій справі інформації амбасадорові Його Величності у Варшаві, бо я відповів п. Розендалеві, що він зможе за якийсь час звернутися до нашого амбасадора, що від нього одержить або паспорт, щоб поїхати до Франції, або ту чи іншу відповідь від вас. В цілях конспірації я прохав Розендалю не показуватися у Варшаві, а поки що замешкати в одному з моїх маєтків»⁶⁷. (Копії цього листа знайшов у французькому архіві військового міністерства і опублікував у 1957 р. в Мюнхені Ілько Боршак).

У головного режисера підняття повстання в Україні Г. Орлика в таємному шифрі, що зберігся до сьогоднішніх днів, поряд із позначками Січ — 14, Козаки — 299, Гетьманщина — 72 з'явилася й нова — 1017 (Розумовський)⁶⁸. Вістки до Франції надходили втішні. Старий мазепинець Федір Мирович у 1754 р. сповіщав із Бахчисарая: «Вся Україна напередодні повстання, як за часів гетьмана Мазепи»⁶⁹.

Причиною загострення антиросійських настроїв стали укази цариці щодо поселення на давніх землях Війська Запорозького багатьох тисяч сербських, молдавських переселенців, що дуже зачепило інтереси січовиків. Єлизавета в той же час наказувала «усіх тих своїх мешканців із малоросіян, які оселилися на призначених під сербські роти землях, вивести звідти і надалі на служби до війська Запорозького малоросіян та інших підданих не приймати».

У 1754 р. царський уряд взяв під контроль фінанси Гетьманщини, вивів із підпорядкування гетьмана індуктивний збір, що дуже вдарило по українській автономії. (Пізніше К. Розумовський добився його скасування, оскільки гетьманське правління, народ від такого перерозподілу коштів від податкового збору не мали ніякої вигоди. — *Авт.*) У кінці літа 1753 р. гетьмана було відкликано до царського двору і там утримувало кільканадцять місяців. Його позитивна відповідь на звернення французької резидентури дає можливість зробити припущення про фактичне усунення гетьмана від старшинського оточення, від дій, спрямованих на зміцнення автономного устрою Гетьманщини. Петербург влаштовував кишеньковий, недосвідчений і безтурботний керманіч, а не 29-річний діяч-державець, заклопотаний невирішеними проблемами краю, з прагненням зноситися з іноземною дипломатією (на це прохання він отримав категоричну відмову)...

Смерть турецького султана (союзника мазепинців), початок Семирічної війни (1756-1762 рр.) поламали всі плани щодо відокремлення

України від Росії. У вересні 1758 р. скінчили своє життя Ф. Мирович та Ф. Нахимовський, а невдовзі, 14 листопада 1759 р., від отриманих у бою ран помирає й Григор Орлик. «Измена» стала неможливою й через необережність французьких агентів, активні дії яких щодо особи Розумовського стали відомими в Петербурзі, а відтак гетьман, як і свого часу Мазепа, повинен був понадміру демонструвати зверхникам свою вірнопідданість.

Таємні зносини гетьмана у відповідь на пропозицію «відокремитися назавжди від Росії», його бажання «докладніше відкрити свої карти» у світлі інших додаткових джерел дають можливість дещо з інших позицій глянути на деякі історичні факти. Гетьман К. Розумовський був, як відомо, одним із головних учасників палацового перевороту 1762 р.⁷⁰ Завдяки підтримці його двірського полку Катерині II вдалося прийти до влади⁷¹. На жаль, «вдячна» цариця, яка за допомогу нагородила гетьмана додатковим щорічним жалуванням у 5000 рублів⁷², повела подальший неприхований наступ на українські вольності. Саме тому, як вважає О. Оглоблин, з відома або навіть за прямою вказівкою К. Розумовського перекладач при Генеральній військовій канцелярії в Глухові Семен Дівович написав «Разговор Великороссии с Малороссией»⁷³, у якому порушується питання про суверенність України, її рівноправ'я з Росією. Цей твір мав нагадати «просвітительці» хто є хто.

Улітку 1763 р. К. Розумовський прибув із Петербурга до Глухова. Генеральні старшини ознайомили його з фактами неприхованого наступу царизму на права гетьманців: новоросійський губернатор Мельгунов насильно записує козаків у елизаветинський пікінерський полк⁷⁴, надійшов наказ «об оседлости малороссийского посполитого народа», про ліквідацію порохових заводів та отримання пороху з Москви⁷⁵.

У листопаді 1763 року гетьман дав завдання генеральному бунчужному Якову Тарновському «прежде переведенное с полского на российский язык малороссийское право, книгу статут малороссийскому народу утвержденное, освидетельствовать и исправить на российский язык во всем ясно каждому вразумительно» і «книгу прав майдебурских перевести уж на российский язык»⁷⁶. Для перекладу у січні наступного року був залучений мглинський сотник Лисаневич. Уважне вивчення правничих документів попередників було не випадкове. У грудні 1763 р. гетьман разом зі старшинами проводить з'їзд, на якому обговорюють чолобитну до Катерини II з проханням відновити давні права України.

Після гострих дискусій представники еліти України підготували підсумковий документ зібрання. «Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом із гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії» містило 20 пунктів, серед яких найголовніші були — дозволити «вільне обрання гетьмана», відновити традицію укладення під час його обрання «договірних статей», запровадити «сейм або генеральну раду», трибунал, повернути українцям відібрані землі, встановити митний кордон між Гетьманщиною й

Росією, звільнити Україну від утримання російських полків, відкрити у Батурині університет, повернути борги і т. ін.⁷⁸ Положення чолобитної були настільки радикальні, сміливі, що ряд старшин побоюлися її підписати.

Справді, дії К. Розумовського, який зібрав старшинський з'їзд, викликали негативну реакцію Катерини II. За повідомленням згадуваного вище дипломата Сольмса, «вороги гр. Розумовського пояснюють це (з'їзд, вироблення старшинської петиції. — *Авт.*) як спробу проголосити незалежність від Росії, й імператриця вже була готова віддати його під суд»⁷⁹. Цариця, за іншими документами, почала вимагати, аби гетьман добровільно подав у відставку⁸⁰. Тиск на нього у цьому плані посилювався. У квітні 1764 року Сольмс у своєму звіті зазначив: «Нині у нього хочуть відняти належну йому владу і скинути його до стану, схожого до становища приватної людини».

Найпевніше, саме у ці дні написав записку «О не порядке, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновеней, грамотами подтвержденных Малороссии»⁸¹ колишній вихователь, а згодом надійний заступник гетьмана (під час його відсутності в Україні), головний керівник розбудови Батурина Григорій Теплов, який після перевороту 1762 р. став фактичним статс-секретарем імператриці⁸². Головна ідея цього документа — обґрунтування тези, що «Малороссия — не только землями своими и самым народом есть издревле Российская», а специфічні українські вольності — непорозуміння, які з'явилися від польського панування і тепер непотрібні.

Катерина II у таємному циркулярі генерал-прокурору князю Вяземському тоді ж зробила свій глибокодумний висновок: «Малая Россия (и другая сепаратныя области) суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями; нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно бы было; однакож и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупостью. Сии провинции надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб оне обрусели и перестали бы глядеть как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях. Когда же Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтобы весь и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство»⁸³.

Імператриця, зібравши наближених царедворців, погодила з ними делікатне питання: аби приятель К. Розумовського — голова колегії іноземних справ Микита Панін разом із Голіциним переконали гетьмана піти у відставку⁸⁴.

Незважаючи на неодноразові нагадування Катерини II, М. Панін відтягував «серйозну розмову». Зазначимо, що у повідомленні дипломата Сольмса королю за 17 квітня 1764 р. є цікава подробиця: «Панін дякує королю за повідомлення про змову, яка задумується нині в Росії. З цього

С. Адамовича відправили в Москву для наступного заслання до Сибіру, Д. Райча і Л. Горленко деякий час перебували в тюрмі¹¹¹.

Все ж ці пом'якшені репресивні заходи аж ніяк не вплинули на потаємні змагання у найближчому гетьманському середовищі за керівну булаву. Через десять років, під час невдалого походу козацько-московського війська на Крим, невдоволені гетьманським управлінням старшини, скориставшись зручною нагодою, переконують Москву і зацікавлені політичні сили у «зраді» І. Самойловича. Цього разу він був позбавлений гетьманського уряду.

Особливо статус гетьманської столиці зростає під час правління гетьмана Івана Мазепи. Сюди поспішають іноземні послы, резиденти, паломники. Гетьманська адміністрація влаштовує їм урочисті зустрічі-прийоми. Так, посольство Шакловитого від царя у 1688 р. було прийняте на найвищому рівні. Під час банкету і проголошення тосту І. Мазепою в резиденції стріляли з 26 гармат¹¹².

Новообраному гетьману, як і його попередникам, доводилося з перших днів думати про надійність власної системи захисту задля збереження гетьманської влади. Утриматися на такій високій посаді було нелегко. І не тільки завдяки місцевим зазіханням на булаву. Як довідуємося з допиту Лазаря Шагарова та Афоньки Бочарова¹¹³, їх іще в серпні 1687 р., невдовзі після виборів, послали таємним чином «проведать про новообраного гетмана про Ивана Степановича Мазепу, и об его гетманском поведении, что у него в Батурине делается»¹¹⁴.

Шпигуни, викриті в резиденції, були відпущені «без задержания», з проїзним листом. Але все це, звичайно, стало повчальним уроком гетьману — примусило замислитися як далі жити, які суворі реалії його володарювання.

Небезпідставно підозрюючи можливі майбутні сепаратистські або підступні дії наближених полковників, які, за тих чи інших неприйнят-

Батурин доби І. Мазепи.
З любочної картинки XVIII ст.

¹¹¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 305.

¹¹² Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — Май. — С. 203.

¹¹³ Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича // Киевская старина. — 1889. — Т. XXV. — Январь, февраль, март. — С. 47.

¹¹⁴ Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича. — С. 48.

Великомученица Варвара -
покровителька Батурина.
Автор Іван Мигура.
Мідьорит. 1700 р.

них для них обставин могли напряму звертатися до Москви (як це раніше трапилось зі стародубським полковником П. Рославцем), Іван Мазепа просить у 1688 р. у царів дозволу «да держать еще охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть»¹¹⁵.

Розширення-збільшення в наступні роки охоронного війська при гетьмані унеможливлювало здійснення у резиденції підступного заклоту, применшувало значимість впливових полковників — претендентів на гетьманську булаву. Регулярні добре навчені бойові підрозділи, підпорядковані лише І. Мазепі, згодом стають солідною владною противагою в збереженні миру, спокою в Гетьманщині, зручним інструментом у зміцненні позиції гетьмана в стосунках зі старшиною та московським урядом.

І. Мазепа заводить у гетьманській столиці суворі, навіть жорсткі порядки, які сприяють знову ж таки утвердженню його влади, авторитету, а, зрештою, й стабільності в Україні. Так, прочанин старець Леонтій, відвідуючи 1700 р. Батурин, відразу зрозумів, що потрапив не у звичне придорожнє місто. Варта влаштувала чужинцю ретельну перевірку. «Генваря в 22 день приходом в Батурин град, — писав він у своїх записках, — и у градених ворот караулы, Московския стрельни на карауле стоят, и караул остановил нас у проезжей башни; стали нас спрашивать, что за люди, откуда едите, есть ли у вас проезжая грамота? (...) И они повели нас до съезжей избы, и пятисотной принял у нас лист государев и, прочетши, велел нам отвести двор — стоять; и приказал нам дать коням корму»¹¹⁶. Можливо, сувора перевірка стрільців вплинула на дещо критично-скептичну оцінку міста як головного в Гетьманщині: «Город... на горе, красовит, город земляной. Строеие в нем поплоче Глухова, и светлицы гетманския — ряд делу. И город не добре крепок, да еще столица гетманская»¹¹⁷.

Хоч фортеця, мабуть, справді на той час застаріла. Не випадково у кінці XVII ст. архітектор Адам Зерникау розробив новий проект

¹¹⁵ Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе. — С. 215.

¹¹⁶ Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4.

¹¹⁷ Там само.

приводу, говорить Панін, імператриці було уже відомо декілька місяців тому назад, що він, Панін, разом із гетьманом, задумали змову з метою скинути імператрицю і посадити на престол великого князя Павла у той час, коли вона буде у Лівонії. Імператриця виказала себе великодушно, з гнівом відкинувши це повідомлення, у розповсюдженні якого замішаний Бестужев»⁵.

І ось наступний цікавий момент. Незабаром потому, влітку 1764 р., підпоручик Василь Якович Мирович (внук мазепинця Федора Мировича, племінник активного борця з російським самодержавством у 1740-х, 1750-х рр. Івана Мировича!) спробував здійснити у Петербурзі переворот — випустити царевича Івана VI з тюрми⁸⁶. Французький представник у Петербурзі Беранже доповідав у Версаль: «Я довідався з перших джерел... нині питання про усунення гетьмана вже вирішене. І якщо гетьман добровільно не піде, цариця має проти Розумовського страшну зброю, а саме — його зв'язки з Мировичем».

Останнього страчено, гетьману вдалось виправдатися, пом'якшити свою долю, склавши гетьманські повноваження. Але, з огляду на контекст невдалого перевороту, В. Мирович діяв під керівництвом останнього і зацікавлених осіб. На таку авантюру він не міг піти без впливової підтримки. На користь цієї версії свідчать і наступні факти. Відомо, що у 1731 р. Яків Мирович їздив у Польщу на зустріч із батьком Федором Мировичем⁸⁷. За це й за листування з мазепинцем вони з братом Петром у 1732 р. були заарештовані і відправлені до Сибіру. У 1742 р. на прохання Олексія Розумовського імператриця Єлизавета звільняє із заслання Я. Мировича, і він із сім'єю, малолітнім сином Василем повертається у Петербург. Царський фаворит допоміг у 1754 р. влаштувати Василя Мировича у кадетський шляхетний корпус. Згодом юнак потрапляє у коло знайомих молодого гетьмана К. Розумовського.

Слідству стало відомо, що напередодні спроби перевороту підпоручик В. Мирович ніби забігав до свого сановитого земляка, аби він попіклувався⁸⁸ про повернення маєтностей, відібраних за «зраду» його діда-мазепинця Ф. Мировича. Крім того, його бачили у Петра Паніна, Катерини Дашкової та інших. За іншими відомостями за кілька місяців до невдалого замаху 22-річний офіцер-українець був ад'ютантом Петра Паніна⁸⁹. А саме тоді Катерина II доручила брату останнього, Микиті, розробити секретну інструкцію⁹⁰ тюремникам, які доглядали у в'язниці головного претендента на царський трон — Івана Антоновича.

М. Панін добре контролював стан його охорони. Тюремники регулярно доповідали царедворцю про здоров'я, вчинки в'язня. Фактично охоронці самі перебували під замком. Вони не мали права ні з ким спілкуватися, переписуватися з рідними. А тому й ремствували. М. Панін 28 грудня 1763 р., пославши охоронцям по тисячі рублів, просив їх трішки потерпіти: «Оное ваше разрешение на деле как до первых летних месяцев продлиться может»⁹¹. Тобто керівник наглядачів достеменно знав час, коли справа з Іваном Антоновичем вирішиться. Це дає підставу

вбачати у ньому одного з головних рушіїв змови проти Катерини II (він очолював партію царедворців, які були невдоволені своїм послабленням через посилення партії Григорія Орлова, коханця цариці. — *Авт.*)

В. Мирович дуже підходив М. Паніну, К. Розумовському для реалізації важливої місії як людина, ображена Катериною II (вона не задовольнила його прохання у поверненні маєтностей). Імператриця прирекла підпоручика на жалюгідне животіння, позбавила його перспективи зайняти впливове становище. Звільнення ж із тюрми Івана Антоновича, допомога йому стати государем давали В. Мировичу й іншим заколотникам надію на краще розв'язання проблем, що існували в Росії. Зрозуміло, українську сторону найбільше цікавило питання розширення прав, вольностей у Гетьманщині. Новий цар не міг би не зважити на інтереси українців, які його привели до влади.

В акції звільнення Івана VI * зі Шліссельбурзької фортеці, як довідуємось із вироку «по злодейским винам Мировича и его сообщников»⁹², взяла участь «38 солдат»⁹³.

Василь Мирович усю вину за здійснене взяв на себе. Він також зізнався у тому, ніби «своєю рукою написав» указ про вступ на престол царя (цікаво, що маніфест про вступ на трон Катерини II заздалегідь склав за наказом К. Розумовського Г. Теплов, а видрукували його у друкарні Академії наук, президентом якої був гетьман. — *Авт.*)

Після страти В. Мировича 10 листопада 1764 р. Катерина II своїм указом⁹⁴ позбавила К. Розумовського гетьманського уряду. Іншим актом вона скасувала гетьманське правління і оголосила про створення Малоросійської колегії.

У 1791 р. до прусського державного кабінет-міністра графа Евальда ф. Герцберга з України секретно прибув Василь Капніст⁹⁵, «надвірний радник» і «урядовець на фабриках», якого «послали жителі того краю» дізнатися, «чи на випадок війни вони могли б надіятися на протекцію Його Величності, якщо вони спробують скинути російське ярмо».

Саме в той рік через інтриги царського двору фактичний міністр закордонних справ українець Олександр Безбородько (син генерального судді Андрія Безбородька), як і К. Розумовський, стає непотрібним Катерині II⁹⁶. Знаємо також, що В. Капніст у 1788 р., та й пізніше, їздив у Петербург із петицією про зловживання російських урядовців. За посередництвом О. Безбородька він подав імператриці «козацький проект» про відновлення гетьманського правління, набір на службу козаків⁹⁷. Відомо, що свого часу К. Розумовський взяв О. Безбородька до себе на службу, допоміг йому здобути освіту⁹⁸, вишиститись.

У лютому 1791 р. канцлер і граф К. Розумовський провели зустріч у Москві". Можливо, саме тоді й вирішувалось питання про ще одну спробу скинути «російське ярмо», місію В. Капніста. Найбільш імовірно,

* Його закололи охоронці у ніч із 4 на 5 липня 1764 р. під час спроби звільнитися.

*Палац
Кирила
Розумовського.
Фото 1968 р.*

що не без їх участі ініціювалося українське питання і робилася ще одна спроба за допомогою іноземців домогтися волі України...

У 1794 р. колишній гетьман назавжди повертається у Батурин. Він не має вже ніяких ілюзій. А тому частенько сумний. У близькому оточенні, однак, не боїться повторювати, що І. Мазепа був останнім справжнім гетьманом України. Ці слова — гіркотна оцінка і його власної безуспішної трагічної долі.

3. Останні справи экс-гетьмана

Після скасування гетьманства у 1764 р. Кирило Розумовський повернувся * до Батурина лише 1776 р.¹⁰⁰ Маємо опис колишньої гетьманської столиці, зроблений академіком Гильденштедтом незадовго до приїзду гетьмана, у 1774 р.: «На ровной возвышенности, на высоком кругом левом берегу Сейма лежит старая, окруженная неправильным валом крепость, с 1687 по 1708 г. бывшая резиденцией гетмана Мазепы. С тех пор, как, по повелению Петра, крепость эта была разрушена в

* Він проживав за кордоном, у Москві, Петербурзі. Під час перебування Катерини II у Москві, подав їй прохання: «Припадки, случающиеся в здоровье моем, требуют по совету докторскому, чтобы я климат переменил и употребил непрерывное движение, которое средство они почитают наилучшим для меня лекарством: не притом и упавшие по заочности и отдаленности управления доходы мои, так как и всей экономии худья обстоятельства понуждают меня самого необходимо все деревни мои осмотреть и привести в лучшее состояние каким либо распорядком». У зв'язку з цим экс-гетьман слізно прохав імператрицю направити його «на два года в мои деревни, с тем, чтобы из высочайшей милости по чину моему штат мой и все прочее, что я получаю, при мне оставлены были». У Батурині К. Розумовський пробув до 1785 р. Наступні дев'ять років він мешкав у Росії, повернувшись назавжди у Батурин лише 1794 р.

*Фесрверк біля батуринського палацу.
Малюнок Г. Нарбута.*

1708 г., она до сих пор остается в запустении. Посредине ее — кирпичная церковь, также пришедшая в ветхость и развалившаяся. В этой же крепости находится вход в подземные ходы, имеющие 1 саж. ширины, более 1 саж. высоты и 15 длины; в конце продольных ходов есть боковые такой же длины. Ходы эти, называемые местными жителями «лѣхами», выкопаны в глинистой почве и не обложены камнем; в былые беспокойные времена они служили для хранения городского имущества. (...) Вокруг старой крепости расположены обывательские дома, их до 400; все плохо построены и малы; между ними — 3 церкви. (...) Близко к обывательским домам примыкают графские постройки, между которыми проходит дорога из Киева в Москву. По одной стороне ее — сад, деревянный дворец, несколько меньших деревянных зданий для кухни и прислуги; с другой стороны — 2 каменных запасных магазина, а по бокам последних — несколько деревянных зданий для жилья и конюшен. Все окрашено в желтую краску, незаметно никакой роскоши, много пришло в большую ветхость»¹⁰¹.

Життя у Батурині через деякий час набуло інтенсивних обертів: сюди приїхав великий почт слуг, дворових. Граф облаштував свою резиденцію за найвищими тогочасними петербурзькими стандартами: у дерев'яному палаці стояли великі дзеркала, мармурові столи, вкриті позолотою стільці, статуї¹⁰². У Батурині з'явилися красивий липовий парк¹⁰³, великий сад, обнесений цегляною огорожею¹⁰⁴.

Особливості рельєфу місцевості: урвища, пагорби — були вміло використані для створення затишного куточка відпочинку. У ньому радували зір кілька кам'яних мостів¹⁰⁵, невеличкі ставки.

Поряд із палацом розмістили два двоповерхові будинки¹⁰⁶ для обслуги, співаків, музикантів. Про славне минуле гетьманської столиці нагадував підсипаний вал із гарматами¹⁰⁷, що стояли навпроти палацу. Очевидно, їх привезли з Севська, де зберігався вивезений після 1708 р. з Батурина гарматний арсенал. К. Розумовський у 1751 р. у всякому разі просив повернути ці гармати на своє попереднє місце¹⁰⁸. Оскільки він тільки взявся за виконання гетьманських обов'язків, найімовірніше, це його прохання було задоволене.

Уподобання Кирила Розумовського дещо урізноманітнювали розмірений ритм віддаленого від царського двору містечка. Щоденно під

час обіду в палаці грав оркестр¹⁰⁹. Його капельмейстером був відомий чеський музикант Карл Лау¹¹⁰.

Крім симфонічного оркестру, колишній гетьман привіз до Батурина театр та ріжковий оркестр. Останній він придбав за 50 тисяч карбованців у брата Олексія, коли ще гетьманував і проживав у Глухові. Музиканти ріжкового оркестру¹¹¹, чисельністю сорок чоловік, навчилися виконувати музику різної складності. Це при тому, що кожен з інструментів породжував лише один звук.

К. Розумовський дуже любив слухати українські пісні. Півчі у супроводі оркестру постійно повторювали для нього «їхав козак за Дунай», «Під вишнею, під черешнею»¹¹². Співаки також виконували арії з опер, російські народні пісні тощо.

Авторський колектив здійснював постановки опер.

При дворі графа працювала група художників-кріпаків. У них навчався малювати талановитий живописець-кріпак Іван Усенко¹¹³. Пізніше він продовжив навчання у Петербурзі і став відомим завдяки майстерним акварелям та копіям картин Рембрандта і Тиціана¹¹⁴.

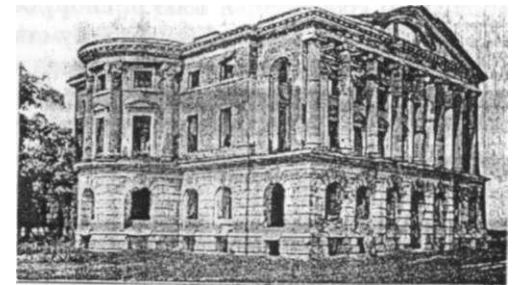
За прикладом І. Мазепи К. Розумовський дбав і про поповнення своєї великої бібліотеки. Чимало книг йому доставляли з-за кордону. У палаці працював навіть бібліотекар із Франції Адам¹¹⁵. Уже в 1774 р. у бібліотеці налічувалось до 2000 томів книг¹¹⁶. В основному це були наукові видання. Переважали французькі книги. Дещо менше нараховувалось російських, німецьких, англійських та італійських видань¹¹⁷. Найбільшу цінність у бібліотеці становив літопис Батурина, написаний українською мовою на пергаментному папері. Це була велика книга про події XVII-XVIII ст.¹¹⁸

Згаданий літопис у коштовній оправі був знайдений імовірно у 1950-х рр., але згодом його було безнадійно втрачено¹¹⁹.

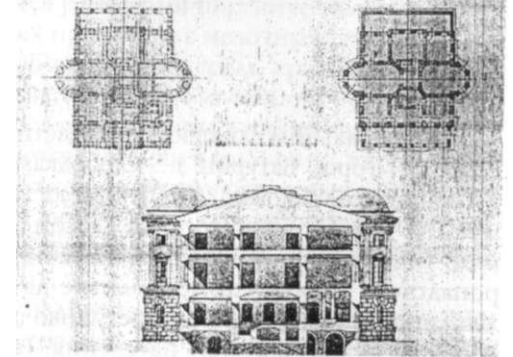
Власник Батурина розгорнув енергійну господарську діяльність. Завдяки його зусиллям започатковано розведення тутових шовкопрядів на Чернігівщині¹²⁰. У 1797 р. на суконній мануфактурі графа працювало під керівництвом двох іноземних майстрів 180 селян¹²¹. Вони освоїли складну технологію виготовлення килимів. К. Розумовський дбав про технічне переоснащення батуринських заводів — переобладнав фабрики з виготовлення свічок і сукна, для інших замовив сучасні верстати, устаткування з-за кордону. За його ініціативою до Батурина були завезені нові породи овець.

Як видно з таємного донесення за 1800 р., родина Розумовських була зарахована до неблагонадшних¹²². За наказом імператора Павла I у Батурин у лютому 1800 р. був направлений дійсний статський радник Ніколаєв. У той час у экс-гетьмана гостював його син Андрій, якого напередодні увільнили з дипломатичної служби. Інформатор повідомляв своє керівництво, що «в м. Батурине нашел я Кирилла Григорьевича без ног, и ходит он не может, а возят его на колясочке. Также на левой руке у кисти на суставе большая шишка, отчего худо рукой владеет. Андрей

*Проект реставрації
палацу Кирила Розумовського.
1912—1914 рр.
Архітектор А. Белогруд.*

Кириллович здоров, но желт, худ и задумчив. Упражнения сего последнего: в 12 часов приходит к отцу, где остается до 4 часов, а с сего времени до 7 часов безысходно бывает у себя в комнате; читая, а больше задумавшись ходит по комнате; а к вечеру как он, так и все живущие собираются у графа и разговаривают или играют в карты. Сии всех живущих у графа ежедневныя упражнения, а законопротивных разговоров не слышать»¹²³.

Після спалення гетьманської столиці у 1708 р. батуринці відбудували з дерева церкви Святої Трійці, Святого Миколи, Покровську (у 1745 р. згадується як соборна)¹²⁴.

Храм Введення Богородиці відновила родина Кочубеїв (у 1778 р. К. Розумовський наказав перенести храм на іншій бік Сейму для поселенців Матіївки). За сприяння священника Джунківського у 1798 р. зведено церкву Покрови Богородиці¹²⁵. Опис Новгород-Сіверського

намісництва нараховує у Батурині у 1781 р. п'ять дерев'яних церков¹²⁶. Проте вони часто руйнувалися внаслідок пожеж. Тому К. Розумовський приймає рішення відбудувати власним коштом нову кам'яну церкву.

За переказами, її зробили з Мазепиною стовпа, що залишився ще з часів 1708 р.¹²⁷ Але дослідники Батурина дійшли висновку, що під час її будівництва, очевидно, використовували цеглу та залізо із залишків

Руїни палацу Кирила Розумовського у Батурині. Акварель А. Белогруда. 1911 р.

Троїцького собору¹²⁸. У 1803 р. споруджується Воскресенська церква. Цього ж року помирає Кирило Розумовський. Новозбудована церква стає його усипальницею¹²⁹. Сам гетьман визначив собі місце поховання, відвідав перед кончиною зроблений для нього склеп¹³⁰.

Колишньому гетьману не вдалося пожити¹³¹ у вишуканому кам'яному палаці, будівництво якого за проектом Чарльза Камерона він розпочав у 1799 р. Піднявшись велично на високому березі Сейму, новобудова ніби застигла у скорботі за господарем. Скільки зодчі протягом наступних двох сторіч не намагалися довершити справу К. Розумовського, але ці наміри виявилися і по цей день безуспішними.

4. «Золоті часи»

За генеральним слідством про маєтності Ніжинського полку 1725—1730 рр. «город Батурин з... слободками, до него принадлежащими, а именно Подзамковою, Горбуновкою, Гончаровкою и Митяювкою... за гетмана Многогрешного, и за Самойловича, и за Мазепи, бил волний, тилко в диспозиции гетманської наймовался; а за гетмана Скоропадского надлежали посполитие до сотні батуринской»¹³². Після жахливої трагедії 1708 р. поступово десятиліття за десятиліттям у містечку зростає кількість населення. Так, у 1736 р. у ньому налічують 74 козаки і 205 посполитих, а вже у 1748 р. тут мешкало 209 козачих сімей¹³³.

У 1764 р., коли Батурин став власністю К. Розумовського, маємо відомості про 115 виборних козаків, 498 підпомічників і 1 314 «владельческих» поселенців¹³⁴. Останні, очевидно, були вже за своїм статусом кріпаками, бо значну кількість зайвих селян колишній гетьман переселив у інші власні володіння¹³⁵. Під час опису Новгород-Сівер-

*Руїни палацу
Кирила
Розумовського
в Батурині.
Художник
Лагаріо Лев
Феліксович
(1827-1905 рр.)
Полотно, олія.
1853 р.
Картину
викрадено
з Чернігівського
художнього
музею.*

ського намісництва 1779—1781 рр. описувачі нараховують у Батурині 534 двори з 663 хатами козаків, посполитих і підсусідків, а також 704 обивателі¹³⁶. У листі на той час було близько 40 лавок «шинкових», 9 — «красних» і 10 м'ясних¹³⁷.

«Обыватели г. Б-на получают свою прибыль от упражнения в хлебопашестве, - читаємо в описі 1781 р., - от коего приобретенный хлеб и икупляя между тем оный в тамошнем городе, на торгах, отвозят в мест. Короп и Нов. Млины, а там испродавши, набирают горячее вино бочками и отвозят в г.г. Ромен, Гадяч, Миргород, Ператин, Переяслав и в монаст. Густынский. Промысел ведут, в домех своих, горячим вином, медом и пивом, а иные обходятся ремеслами портническим, сапожническим да резническим. В лавках продаются с мелочных товаров: холст, заполоч, платки бумажные и набойчатые, пестредь, крашанина и съестныя вешы. Кроме сего отправляются в Крым за солью и на Дон за рыбою, откуда возвратясь, развозят в вышеписанные города для продажи и г. Б-н торгуют. А г. Б-н собираются ярмонки в год 4 разы, а торги в неделю по дважды. На оные ярмарки приезжают с окрестных г. Б-на мест поселяне и из Коропа з горячим вином, а из Стародубовскаго и Черниговскаго полков навозят деревянную посуду и разные домовыя вешы»¹³⁸.

Кріпаки ж, яких у 1799 р. налічувалося у Батурині 1019¹³⁹, працювали переважно на заводах графа, в його економії. Кирило Розумовський, пам'ятаючи про своє соціальне походження, старався всіляко пом'якшити долю залежних селян. При його дворі було багато непотрібних людей. Це якось зауважила графиня Софія Осипівна Апраксина, якій він відповів: «Я согласен с тобою, что сии люди не нужны мне; но спрости их прежде, не имеют ли они во мне надобности, и если они откажутся от меня, то и я тогда смело откажусь от них»¹⁴⁰.

Своїм коштом К. Розумовський збудував у Батурині лікарню на 15 ліжок¹⁴¹.

*Воскресенська
церква.
1803 р.
Сучасний
вигляд.*

Після смерті графа ще довго батуринці називали часи його перебування у містечку «золотими» для них. XIX століття справді мало чим порадувало колишню гетьманську резиденцію.

5. Без господаря

Деякий час батуринська спадщина К. Розумовського перебувала без господаря. Потім у батькову резиденцію прибув його син Андрій Кирилович Розумовський (1752-1836 рр.)¹⁴². Після закінчення Страсбурзького університету він із 1777 р. працював на дипломатичній роботі в Неаполі, Копенгагені, Стокгольмі, Відні¹⁴³. Російського посла знали і цінували як високоосвічену людину відомі всьому світові композитори Й. Гайдн, В. Моцарт, Л. Бетховен. Останній навіть присвятив йому три квартети¹⁴⁴. Андрій Розумовський успадкував від батька музичний колектив і 12 співаків, які вчилися у Дмитра Бортнянського та іноземних майстрів. «Я залишився на півдоби зайвого в Батурині, — писав у 1810 р. музикант-аматор князь І. М. Долгорукий, — щоб їх послухати. Без сумніву, я давно не чув такої славної гармонії: які ніжні голоси і яка музика! Які вирази в обличчі кожного з них!»¹⁴⁵

На жаль, ані Андрій Розумовський, ані його четверо сестер * і п'ятеро братів не побажали назавжди переселитися до Батурина, далекого від високопоставленого та високоосвіченого оточення.

Це негативно позначилося на житті містечка. До того ж у 1824 р. у палаці виникла пожежа, яка знищила мальовничі інтер'єри, створені художниками Іваном Усенком, Дмитром Левицьким, Антоніо Канова¹⁴⁶. Ще за відомостями 1823 року у Батурині були кінний завод з 94 кіньми,

* К. Розумовський мав 11 дітей. Дочка Дарина померла у дитинстві (1753-1762).

вівцеферма з 5508 вівцями, ягнятами, бджолиний завод із 582 вуликами, свічкова фабрика¹⁴⁷. У 1830-ті рр. занепадає виробництво недавно могутньої суконної мануфактури. Через деякий час фабрика та інші заводи зовсім припиняють свою роботу.

У 1836 р. здійснено опис Батуринської волості А. Розумовського. Вона дає детальний перелік забудови Батурина: «Самое местечко имеющее в себе 34 крестьянских дворов, окружено земляным валом и названо старою крепостью, в ней ярмарковая площадь и на оной подташные лавки и шинковый дом. За земляным валом жительство имеют прочие крестьяне его светлости равномерно казаки, дворяне с их крестьянами и другие разночинцы (...). В Батурине по большой дороге из Киева в Москву идущей состоит экономический флигель о 5-й комнатах, занимаемый ныне экономическим лазаретом, в коем пользуются экономические служители и крестьяне: с особою кухнею, и неподалеку двор, где был прежде деревянный, с особыми флигелями дом, в коем жительствовал покойный генерал фельдмаршал. Сей дом в 1821 году по ветхости разобран и употреблен на постройку при суконной фабрике двух больших флигелей. При сем же дворе сад с плодовитыми деревьями, обнесенный с двух сторон каменною оградюю, а с третьей и четвертой так называемым дубовым частоколом, в саду небольшая каменная ветхая оранжерея. (...) Дом, называемый Кочубеевский, где занимает квартиру г. Управляющий и находится Вотчинное правление, сего дому большая часть деревянная, а меньшая часть каменная, при нем в одну сторону имеется два флигеля, один для кулки, а другой для служителей, при коих имеется деревянный сарай, по другую сторону две кладовые (...). От сего дому растоянием на полверсты в урочище Гончаровке большой каменный трехэтажный дом, называемый Тепловский с погребами, с двумя по обе стороны большими каменными двухэтажными флигелями... Неподалеку сего дома крепость земляная, называемая Мазепин городок, вокруг коего имеется посадка разного дикого дерева, а в середине фруктовый сад, и вблизи гумно экономическое с клунею, двумя амбарами»¹⁴⁸.

Палац-пустка, інші приміщення колишньої гетьманської резиденції без догляду швидко втрачають свій первозданий вигляд, розкрадаються батуринцями. Вже у 1840-х рр. про минуле Батурина нагадували лише руїни. Уповноважені особи родини Розумовських не змогли налагодити продуктивне виробництво в економії.

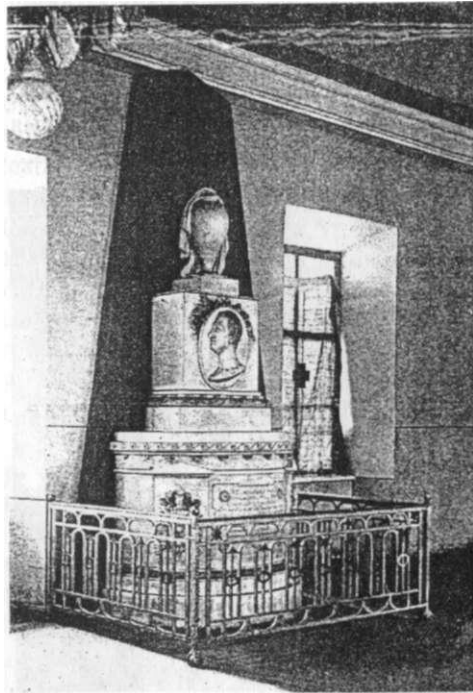

Портрет гетьмана Кирила Розумовського.

«В уплату долга Государственному Казначейству действительного тайного советника князя Разумовского 450 тысяч р. сер. из доходов Батуринского имения, находящегося в ведении Конотопской Дворянской опеки, — назначается у тогочасному документі, — выслано (...) в Главное Казначейство по 1 сентября 1843 года 115 653 р.»¹⁴⁹

Разом із тим деякі колишні підлегли К. Розумовського проявили ініціативу для розвитку власного бізнесу, причому нетипового для Придесення. Так, козак Семен Білоус у 1846 р. зайнявся шовківництвом, виростив 25 тисяч шовкопрядів. «Цель занятия моего... — распространение сии отрасли между моими собратиями — козаками, — ділився він своїми думками у листі до колежського реєстратора Андрія Дубовського, який теж захопився цією незвичною для регіону роботою. — Дело это весьма просто и не требует капитала, нужен лишь труд»¹⁵⁰. За успіхи у шовківництві Вільне Економічне товариство у Санкт-Петербурзі нагородило С. Білоуса двома срібними медалями.

Тарас Григорович Шевченко, побувавши тут у 1843 р.¹⁵¹, змалював побачене занедбане цегляне приміщення. Малюнок під назвою «Руїни палацу Мазепи в Батурині» опублікував журнал «Пчела» за 1876 р. (№ 16). На зображенні — типова українська хата-кам'яниця, де, очевидно, розміщувалася скарбниця і канцелярія¹⁵². Мазепин палац зберігся на малюнку, який міститься у шведському державному архіві у Стокгольмі¹⁵³. За версією дослідника П. Мусієнка, він повністю нагадує палац в Іванівському, який досі зберігся¹⁵⁴.

У 1852 р. Батурин відвідав молодий художник Лев Михайлович Жемчужников (1828—1912). Його вразило побачене.

«Батурин — колись гетьманська резиденція, а нині занедбане місто, — записав очевидець у своєму щоденнику. — Старий дерев'яний одноповерховий будинок, в якому останні роки свого життя провів останній гетьман, ледь тримався. На високому березі ріки Сейму стояв збудований ним кам'яний дім, про якому лише одного разу прокатили в кріслі хворого гетьмана і в якому

Надгробок над могилою Кирила Розумовського. Скульптор І. Мартос (1754-1835).

після цього він ніколи не був. Палац напівзруйнувався, у ньому ростуть дерева»¹⁵⁵.

Неосвіченість та малокультурність населення, місцевих управлінських структур, байдужість нащадків Розумовських до батуринської спадщини — основні причини подальшої руйнації історичних пам'яток. Цегла, кам'яні деталі комплексу споруд гетьманської резиденції по-варварськи використовувалися для будівництва нових осель, на всілякі виробничі потреби.

Але були і люди, які берегли пам'ять про славне минуле. У 1851 р. один з авторів журналу «Москвитянин», який назвався Н. Тр...ій, записав у Батурині думу зі співчутливо-тужливими рядками про Івана Мазепу.

Кажуть люди: у городи у Бендери
Чогось смутно стало;
Чи то того, що Івана Мазепу
Лихо доконало?
Ой то того, що Івана Мазепу
Лихо доконало;
Ой то того, що Мазепина слава
Марно пропала.
Ой то того, що Мазепина слава
Марно пропала,
Як его тело бусурманське
У Бендери земля припала!¹⁵⁶

Після відміни кріпацтва у 1861 р. в Батурині з ініціативи групи міського населення вирішено зібрати кошти на видання «наських книжок»¹⁵⁷. «У громаді, як у рідній сім'ї, багато де-чого балакали, — найбільше — про працю і розумно-правдиве слово високоповажного Миколая Івановича Костомарова до українців... — читаємо у листі одного з організаторів збирання пожертв Іполита Вовка. — Любо було дивитися, як усі, з ширною любов'ю і великою радістю, давали самохить гроші, стільки, скільки хто спромігся, — давали гроші — пани, купці, козаки, дівчата й жінки. Навдивовижу усім, був один дуже старий чоловік з простого люду, хоч темний на письмо, да дуже розумний: він виняв з кишені, тремтячими руками коповика і

Надгробок над могилою Кирила Розумовського. Фототипія П. Павлова. 1911 р.

проказав оці слова: «Панове! Візьміть і мого коповика! Довго він муляв кишеню, довго тримався про случний час, — дак от, дяковати милосердному Богові — я дождався-таки щасливої години — віддать его на таке несподіване діло: бо розумію, що се дуже добре діло; маю діток и унучат; хоч не письменник я, та знаю по собі, що треба їм учитися, — бо горе в темноті! — Вчитьця тієї мови, якою розмовляла мати з ними, маленькими, гаразд буде, затим що вони не цуратимуться батька, як до розуму дійдуть, через що життя їх благословенне буде Богом, матимуть у всякому ділі користь...»¹⁵⁸

Всього на 8 грудня 1862 р. було зібрано * 60 карбованців. Це була досить значна сума.

* Даємо список батуринців, які пожертвували гроші на книги М. Костомарова.

Іван Федорович Лихошерсть	10 крб.
Гиполит Петрович Вовк	2 крб.
Гнат Левич Лузан	2 крб.
Степан Стокоз	3 крб.
Петро Монастирський	1 крб.
Павел Павлов	1 крб.
Андрій Дубенко	1 крб.
Бекентій	1 крб.
Грицько Іванович Свій	4 крб.
Іван Сірик	3 крб.
Майор Армашевський	1 крб.
Яков Івашенко	1 крб.
Павло Протченко	1 крб.
Павло Шамрай	1 крб.
Козак Дема	50 к.
Козак Мохна	50 к.
Козак Карнаух	Ю к.
Козак Павло Гожаленко	25 к.
Державний селянин Софрон Корнієнко	10 к.
Марко Лосицький	1 крб.
Олександр Прима	1 крб.
Олександр Лазаренко	1 крб.
Дмитро Маслюк	10 крб.
Олександр Тичина	1 крб.
Михайло Коробчич-Чернявський	3 крб.
Дмитро Дідевич	1 крб.
Іван Безилевський	2 крб.
Ксаверій Балтузкевич	2 крб.
Невідомий	1 крб. 15 к.
Іван Черняхівський	15 к.
Невідомий	20 к.
Варвара Християнович	50 к.
Маруся Християнович	25 к.
Лисавета Рахинська	25 к.
Гана Тарніжевська	25 к.
Петро Тарніжевський	15 к.
Єгор Тарніжевський	25 к.
Козак Явтух Шостак	20 к.
Микола Мельниченко	1 крб.

Портрет Олексія Розумовського. XVIII ст.

У 1870-х рр. заїжджали двічі подивитися колишню гетьманську резиденцію цар Олександр II із майбутнім імператором Олександром III¹⁵⁹.

Великий провал ґрунту стався у 1896 р. Жителі-свідки побачили три підземні ходи, викладені цеглою. Вона була така міцна, що її не могли розбити навіть ломом.

Хоча такі події привертали увагу громадськості до пам'ятних місць, проте, на жаль, і тоді, і пізніше по суті нічого не робилося для ретельного вивчення пам'яток, їх реставрації, збереження для наступних поколінь.

У 1887 р. палац перейшов у відання Київського військово-інженерного управління і згодом був перетворений на казарми.

На Гончарівці десятки літ пролежали у бур'яні масивні залізні двері від замку І. Мазепи, поки їх не занесло ґрунтом. Тривало руйнування палацу *, у 1905 р. були розібрані його флігелі. Гетьманський парк заостав чагарниками.

6. Руйнація історичних пам'яток

У 1917—1918 рр. доля Батурина як української святині могла кардинально змінитися. Сюди поспішили долучитися до героїчного духу предків патріоти УНР, тут перебував озброєний загін Центральної Ради. «Тепер настав час, коли можна вільно розпочати відродження Батурина, — писала «Черниговская земская газета» у 1918 р. — До Батурина необхідно провести залізничну колію і перетворити його в місто. Також слід спорудити пам'ятник гетьману Мазепі, для чого є чудове місце — Воскресенська площа»¹⁶⁰.

У колишній гетьманській столиці відбуваються вшанування мазепинців, зустрічі громадськості з лекторами, які розповідають про історичне значення Батурина та його святинь¹⁶¹.

На жаль, моральне піднесення у містечку, пов'язане зі змінами в Україні, тривало недовго. Під час наступу муравйовських військ на Київ У січні-лютому 1918 р. вдруге після 1708 р. було поруйновано Батуринський монастир — на цей раз російськими більшовиками¹⁶², які,

* Головний корпус палацу частково реставрований у 1911-1913 рр. за проектом архітектора А. Є. Белогруда. Кошти на відбудову споруди у сумі 60 тисяч рублів виділив правнук гетьмана Каміл Львович Розумовський.

*Німі свідки
давньої слави.
Чернігівський
художник Іван
Рашевський
(1849-1921).
Початок ХХ ст.
Чернігівський
художній музей.*

як і Петро I, утверджували свою мораль на захопленій території багнетами, вогнем. На довгі десятиліття Батурин знову опиняється під завісою мовчання, забуття. Невігластво місцевої влади, керівництва Конотопського окружного музею сприяють подальшому руйнуванню історичних пам'яток.

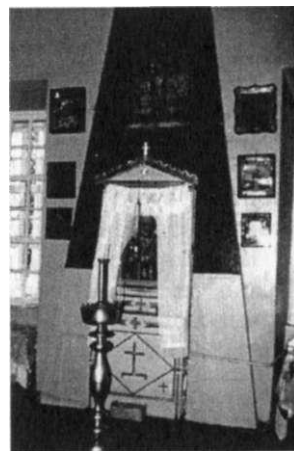
У 1927 р. молодий завідувач Конотопським музеєм О. Поплавський, який іще не набув фахових знань, «приїздить до Батурина, — зазначає у своїй статті, написаній того ж року, мистецтвознавець Ф. Ернст, — запрошує двох представників районної сільради й... починає здійснювати свою історичну місію, що мала збагатити його музей гетьманською мумією, а йому самому — принести вінок «незгайної слави»¹⁶³.

Під час розкриття склепу гетьмана було пошкоджено надгробок К. Розумовського¹⁶⁴, виготовлений скульптором І. Мартосом, засмічено все поховання.

«В ногах (К. Розумовського. — Авт.) было много мусора (песка и щебня), — констатували автори варварської акції, — который насыпался туда, в дырки гроба, частично от следанной только что пробойны»¹⁶⁵.

О. Поплавський взяв у музей «из гроба сердце в металлическом ящике, верхнее черное бархатное покрывало, кусок атласа, покрывавшего труп, 3 пуговицы, серебряный герб, и «адамова голова», кусочек серебряной рамки с иконы, клочок волос и позумент с дубовым орнаментом»¹⁶⁶.

Місце у Воскресенській церкві над похованням Кирила Розумовського. Сучасний вигляд.

*Замки та ключі з будинку родини Кочубеїв.
Колекція Батуринського державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».*

Незважаючи на те, що за це самочинство постановою паритетної комісії Народного комісаріату освіти УРСР О. Поплавського 15 жовтня 1927 р. звільнено з відповідальної посади, у самому Батурині через відсутність людей, які б відповідали за збереження історичних пам'яток, триває їх подальше розкрадання, нищення.

Розбитий надгробок К. Розумовського винесли з церкви, блоки з нього опинилися у господарствах батуринців. Лише найважчі з них у 1947 р. вдалося врятувати від руйну-

вання і перевезти до Чернігівського історичного музею¹⁶⁷.

Житель Батурина столяр Яків Васильович Андріяка, який за завданням О. Поплавського розкривав склеп, у 1930-х рр., будучи проїздом у Москві, відвідав один із музеїв, де побачив «хорошо знакомую булаву, вензель и сердце Разумовского»¹⁶⁸. «Бач, где оказались батуринские предметы гетмана», — сказав він вражено¹⁶⁹.

Із 1923 по 1962 рр. Батурин був райцентром. Однак пізніше підвищення статусу селища міського типу аж ніяк не позначилося на ставленні громадськості, влади до визначного історичного місця, його

*Пам'ятна плита
на місці колишньої
позафортечної
резиденції
гетьмана
Івана Мазепи.
Встановлено
у 1991 р.*

Перший хрест, встановлений у 1991 р. на символічному кургані в пам'ять про загиблих у 1708 р. батуриців.

пам'яток. Лише у 1975 р. у відреставрованому будинку В. Кочубея відкрито Батурицький історико-краєзнавчий музей. Але і в ньому на той час нічого не можна було дізнатися про трагічні дні 1708 р., героїчний опір батуриців. Розпочата реставрація палацу К. Розумовського перетворилася на кількадесятилітній реставробуд, який триває донині.

Вперше у Батурині за часів радянської влади на повний голос прозвучало слово правди про славне минуле Гетьманщини, патріота-Мазепу влітку 1990 р., коли у гетьманську столицю завітали учасники походу «Дзвін—90», організованого активістами чернігівського Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Прибульців батуриці зустріли насторожено, дехто вороже. Але шира українська пісня, добрі наміри гостей пробудили інтерес місцевих жителів до історії Батурина, славного минулого. Відтоді щороку в селищі відбуваються козацькі святкування, панахиди. Чимало батуриців стали активними учасниками патріотично-громадського життя містечка. Невдовзі тут з'являються осередки УРП, Руху, «Просвіти».

2 листопада 1991 р. у Батурині вперше за 283 роки після спалення гетьманської столиці відбувся день скорботи¹⁷, в якому брала участь громадськість Чернігівщини, Сумщини, Києва, Львова та інших міст. Тоді ж було насипано символічну курган-могілу на честь загиблих батуриців, встановлено хрест. Відкрито місцевими просвітянами й плиту на честь гетьмана Івана Мазепи.

У травні 1994 р. Україна відзначила річницю з дня народження І. Мазепи. Тисячі людей прибули до Батурина, віддати шану великому гетьманові. Серед них посли Франції та ФРН. На жаль, громадськість, а тим паче влада, не спромоглися й донині зібрати кошти на виготовлення і встановлення пам'ятника визначному діячеві XVII—XVIII ст. Проте масові заходи (батурицькі наукові читання істориків, ушанування пам'яті жертв царського геноциду і т. ін.), Комплексна програма збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», прийнята Кабінетом Міністрів України 17 серпня 2002 р., заснування у 2005 році фонду «Гетьманська столиця» під патронатом Президента України Віктора Ющенка, дають надію, що

відродження колишньої гетьманської резиденції як одного з найсвятіших місць українців усе ж таки відбудеться найближчим часом. Цього вимагає пам'ять про минуле. Без неї не може бути славного майбутнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Спроба відновити гетьманську резиденцію

- ¹ *Бондаренко В.* Батурицька старовина // Радянське село (Бахмач). — 1970. — 10 жовтня.
- ² *Лазаревский А.* Исторический очерк Батурина // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1892. — Кн. 6. — С. 116.
- ³ Там само.
- ⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К., 1993. — Т. 2. — С. 92.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Путеводитель по архиву Ленинградского отделения института истории. — М.—Л., 1958. — С. 363.
- ⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. VIII. - Спр. 229. - Арк. 229.
- ⁸ *Бантыш-Каменский А.* История Малой России. — К., 1993. — С. 453—455.
- ⁹ *Путро О.* Сторінки політичної історії України і Росії XVIII ст. Кирило Григорович Розумовський // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. - 2000. - № 2. - С. 106; Осьмнадцатый век. — М., 1869. - Кн. 2. — С. 264.
- ¹⁰ *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — СПб., 1880. — Т. I. — С. 3.
- ¹¹ *Ващенко О.* Собор мого дитинства // Голос України. — 1994. — 24 грудня.
- ¹² *Каманин И.* К биографии Г. Н. Теплова // Киевская старина. — 1888. — Ноябрь. — С. 84.
- ¹³ *Дзюба О.* «В чужі краї мандруючи» // Старожитності. — 1993. — № 5—6. — С. 10.
- ¹⁴ *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Т. I. — С. 132.
- ¹⁵ *Ситий І.* Клейноди останнього українського гетьмана // Український археографічний щорічник. — Київ—Нью-Йорк, 2002. — Т. 10. — Вип. 7. — С. 147.
- ¹⁶ *Бантыш-Каменский А.* История Малой России. — С. 456.
- ¹⁷ *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Т. I. — С. 148.
- ¹⁸ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — К., 1893.— Т II — С 261.
- ¹⁹ *Иноземцев И.* Граф К. Г. Разумовский в Батурине // Исторический вестник. — 1903. - № 11. — С. 945.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само.

- ²² *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Т. I. — С. 154.
- ²¹ *Лукомский Г.* Батури́нский дворец, его история, разрушение и реставрация. — СПб., 1912. — С. 6.
- ²⁴ *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Т. I. — С. 161.
- ²⁵ Там само. — С. 163.
- ²⁶ *Нечипоренко П.* «Национальні строєнія» 1748—65 рр. на Посейм'ї і їх відношення до господарства гетьмана Розумовського // ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 4472. — Арк. 4.
- ²⁷ *Терех М.* Цегельня Розумовського в Батурині // Сіверянський літопис. — 2004. - № 4. - С. 62.
- ²⁸ *Нечипоренко П.* Фабрика Розумовського на Посейм'ї // Записки історично-філологічного відділу. — К., 1927. — Кн. XI. — С. 190.
- " Там само. — С192.
- ³⁰ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 50.
- ³¹ ІР НБУВ. — Ф. X. - Спр. 4472. - Арк. 3.
- ³² Там само. — Арк. 4.
- ³³ *Жданович Я.* Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время» // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. — Чернигов, 1915. - Вып. II. — С. 126.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Т. А. Гетман Разумовский в нужде // Киевская старина. — 1886. — № 9. — С. 182-183.
- ³⁶ ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 4472. — Арк. 5.
- ³⁷ Там само. — Арк. 6.
- ³⁸ Державний архів Чернігівської області (Далі — ДАЧО). — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 2514. — Арк. 157.
- ³⁹ Там само. — Арк. 157.
- ⁴⁰ *Синицкий А.* Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого // Киевская старина. — 1893. — Т. XY. — Апрель. — С. 35.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² *Жданович Я.* Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время». — С. 125; *Бондаренко В.* Батурин — резиденція останнього гетьмана України // Радянське село. — 1970. — 24 грудня.
- ⁴³ ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 4472. — Арк. 6.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. II. — С. 262.
- ⁴⁶ Там само. — С. 264.
- ⁴⁷ *Бондаренко В.* Батури́нский курінь // Радянське село. — 1975. — 23 січня.
- ⁴⁸ *Жданович Я.* — Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время». — С. 126.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. II. — С. 265.

2. Кирило Розумовський — «изменник»?

- ⁵¹ *Макаров А.* Останній гетьман чи творець руїни // Голос України. — 1991. — 8 серпня. — С. 13.
- ⁵² *Иноземцев И.* Граф К. Г. Разумовский в Батурине. — С. 945.
- ⁵³ Там само. — С. 596.
- ⁵⁴ Там само.
- " Письмо графа Сольмса королю от 17 апреля 1764 г. // Сборник императорского русского исторического общества (далі — СИРИО). — СПб., 1878. — Т. 22. — С. 247.
- ⁵⁶ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. - Т. XIV. - С. 181-182.
- ⁵⁷ *Романовский В. О.* До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Баталія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. — К., 1927. — С. 779.
- ⁵⁸ Там само. — С. 782.
- " Материалы истории южнорусского края в XVIII столетии (1715—1744), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андреевским. — Одесса, 1886. — С. 235.
- ⁶⁰ ПСЗРИ. - Т. XIV. - С. 568.
- ⁶¹ ПСЗРИ. — Т. XV. - СПб., 1830. — С. 1012.
- ⁶² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 223. — Оп. 1. — Спр. 320, 322.
- ⁶³ ІР НБУВ. - Ф. 61. - Спр. 627.
- ⁶⁴ ПСЗРИ. - СПб., 1830. — Т. XIII. - С. 585.
- ⁶⁵ ІР НБУВ. — Ф. 61. - Спр. 1084. — Арк. 8-8 зв.
- ⁶⁶ *Борщак І.* Слідами гетьмана Розумовського у Франції. — Мюнхен, 1957. — С. 11-12.
- ⁶⁷ Там само. — С. 15-17.
- ⁶⁸ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик // *Різниченко В.* Пилип Орлик — гетьман України. *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик. — К: 1996. — С. 253.
- ⁶⁹ *Павленко С.* Гетьман Кирило Розумовський — «изменник»-мазепинець? // Голос України. — 1997. — 8 травня. — С. 11.
- ⁷⁰ Переворот 1762 г. — М., 1908. - СІ 18.
- ⁷¹ *Микитась В.* «Бабське століття»... // Київ. — 1990. — № 8. — С. 119; Переворот 1762 года. Сочинения и переписка участников и современников. — М., 1910. — С. -36-37.
- ⁷² Пожалования Екатерины II участникам дворцового переворота 1762 г. // Дворянская империя XVIII века (основные законодательные акты). Сборник документов. — М., 1960. — С. 30.
- ⁷³ *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 16.
- ⁷⁴ *Бильбасов В. А.* История Екатерины Второй. — Берлин, 1900. — Т. 2. — С. 453. "
- ⁷⁵ Там само. — С. 454.

укріплення Батурина¹¹⁸. Все ж із певних причин (постійні військові походи, будівництво Київської фортеці) серйозної перебудови оборонних споруд у гетьманській столиці у подальші роки не відбулося. Але в 1700 р., якраз після приїзду старця Леонтія, з Москви у Батурин був направлений для ведення нового будівництва відомий зодчий Дмитро Аксамитов*¹¹⁹. На початку XVIII ст., як свідчать укладені контракти, у гетьманській столиці інтенсивно будувались кам'яні хорони для гетьманської старшини та заможних міщан. У цей час було серйозно оновлено укріплення фортеці, палацу, де жив гетьман (про це повідомляв В. Кочубей у своєму доносі царю)¹²⁰. Місце перебування гетьмана оточили з боку міста глибоким ровом. Через нього було покладено міст, на якому стояла сторожа¹²¹.

За І. Мазепи Батурин швидко перетворився не тільки в центральне місто гетьманату, а й у столицю духовності, культури. У ньому було п'ять храмів. За документами Бендерської комісії, І. Мазепа виді-

Гетьман Мазепа. Художник В. Кравченко. 2000 р. З колекції Батуринського державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

лив понад 20 000 золотих на побудову кам'яного **Троїцького собору**, 4000 золотих — на зведення мурованого **храму Святого Миколи** (у 1708 р. ще був незакінченим), 15 000 золотих — на будівництво **дерев'яних церков — Воскресенської та Покрови Богородиці**¹²². На прохання гетьмана у 1700 р. згадуваний вище «кам'яних споруд художник» Д. Аксамитов привіз із собою кіот, дві кам'яні різьблені слупи та інші дорогі деталі для новобудови¹²³ (очевидно, для збудованого Троїцького собору).

¹¹⁸ Шапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — М., 1967. — С. 60.

* Дмитро Васильович Аксамитов збудував центральний корпус палацу Лефорта (1697-1698 рр.) в Москві. Ймовірно, за його проектом зведено оборонні мури, башти і церкву Києво-Печерської лаври.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Доношение Кочубея государю по статьям // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. 1. — С. 106.

¹²¹ Зубенко-Царьков М. Чарівна подорож. — К., 1972. — С. 18.

¹²² Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. I. — С. 130-131.

¹²³ Грабар І. Архитектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — № 1. — С. 83-84.

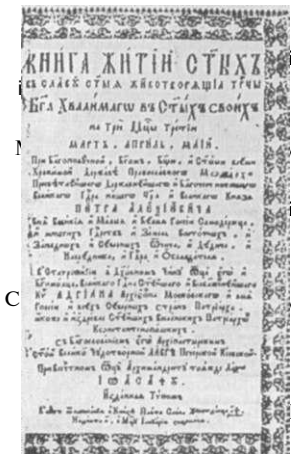
За пропозицією Київського митрополита Варлаама Ясинського, у 1692 р. у гетьманську столицю в церкву Святої Живонавальної Трійці був поставлений його намісник, з особливим статусом протоієрей «первый по киевской протопоп, чести ради гетманской, яко же и киевский первый, чести ради столицы первобытной самодержавцев российских»¹²⁴. Наступного року в Батурині поселився митрополит Никодим¹²⁵, грек за походженням. Його стали називати митрополитом батуринським¹²⁶. Із 1694 р. він одночасно став будівничим Макошинського монастиря.

Місто мало церемоніальний оркестр, хор. Гетьман тримав у своїй розкішній резиденції, як свідчив французький дипломат Жан Балюз у 1704 р., велику колекцію картин, «добріну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки»¹²⁷.

Оточення гетьмана теж було високоосвічене. З 1690 по 1708 р. у Батурині служив писарем, канцеляристом і збирав, колекціонував історичні документи автор найбільш авторитетного українського літопису Самійло Величко*. Згадуваний архітектор і військовий інженер А. Зерникау, переїхавши до гетьманської столиці, написав у ній восьмитомне дослідження про будову фортець, готував проекти перебудови оборонних укріплень України на голландський манер¹²⁸. Його перу належить і написана тут праця «Про походження Святого Духа від Святого Отця»¹²⁹

Діячі культури, мистецтва, прихильно і з розумінням зустрінуті у гетьманській резиденції, присвячували свої книги Іванові Мазепі (С. Яворський — «Луна голосу, що волає в пустелі», 1689; І. Орновський — «роксолянська», 1688; П. Орлик — «Алцід російський», 1695; П. Армашенко — «зголошеної слави», 1699; А. С. «Дзеркало від писання», 1705).

Книга перша «Четві-Мінеї» Дмитра Т у Тулу.

¹²⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. ¹²⁵ С. 336.

¹²⁶ Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. — 1860. — № 9. — С. 40

¹²⁷ О. Л. Путешествие малороссийского иеромонаха Тарасия Каплонского в Италию в 1697 году // Киевская старина. — 1896. — Май. — Т. LUI. — С. 51.

¹²⁸ Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 124.

* У кінці 1708 р. він як «ізменик» потрапив до в'язниці і провів у ній за деякими Джерелами 7 років.

¹²⁹ Січинський В. Іван Мазепа. Людина і меценат. — Філадельфія, 1951. — С. 31.

¹²⁹ Задко В. Неподалік від Батурина.

- ⁷⁶ ІР НБУВ. — Ф. 61. — Спр. 627.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ *Струкевич О.* Кирило Розумовський // Історія України в особах. Козаччина. — К., 2000. — С. 258; Прошение малороссийскаго шляхетства и старшин, вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине П-й в 1764 году // Пам'ятки суспільної думки України. XVIII — перша половина XIX ст. Хрестоматія. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 134—155.
- ⁷⁹ СИРИО. - 1878. - Т. 22. - С. 248.
- ⁸⁰ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. - К., 1996. — С. 92.
- ⁸¹ *Мельник Л.* Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. — К., 1997. — С. 92—108.
- ⁸² *Василенко М. Г. Н. Теплов і його «Записка о неурядках в Малороссии» // Записки українського наукового товариства. — К., 1912 — С. 19.*
- ⁸³ *Маркевич А.* Южная Русь при Екатерине II. — Одесса, 1893. — С. 14.
- ⁸⁴ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. — С. 92.
- ⁸⁵ СИРИО. — 1878. - Т. 22. — С. 247.
- ⁸⁶ *Ільїн О., Белашов В.* Український патріот Василь Миревич // Пам'ять століть. — 1997. — № 6. — С. 138.
- Горбань М.* Лист Петра Миревича до батька-мазепинця // Україна. Науковий двомісячник українознавства. — К., 1927. — Кн. 5. — С. 7.
- ⁸⁸ *Бильбасов.* Иоанн Антонович и Миревич. — М., 1908. — С. 27.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ Там само. — С. 20.
- ⁹¹ Там само. — С. 22.
- ⁹² ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XVI. - С. 899.
- ⁹³ Там само. — С. 903.
- ⁹⁴ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 229. — Арк. 387.
- ⁹⁵ *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк—Київ—Торонто, 1995. — С. 179—180; *Дашкевич Я.* Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста. її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. - К., 1992. - Вип. I. - С. 220-260.
- ⁹⁶ *Денисенко А.* Канцлер Олександр Безбородько // Старожитності. — 1991. — № 4. — С. 15.
- ⁹⁷ *Григорович Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. — СПб., 1881. — Т. 2. — С. 80—98.
- ⁹⁸ Там само. — СПб., 1879. - Т. 1. — С. 212.
- " Там само. - Т. 2. - С. 98.

3. Останні справи экс-гетьмана

- ¹⁰⁰ *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Т. I. — С. 361.
- ¹⁰¹ *Синицкий Л.* Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого. — С. 36—37.

- юг цаенко д/*, Батури́н, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 11. — С. 77.
- ¹⁰³ Там само. — С. 76.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Т. I. — С. 463.
- ¹⁰⁸ *Твердохлебов А.* Инструкция войсковому канцеляристу Григорию Губчицу, отправленному в Санктпетербург за делами малороссийскими (8 мая 1751) // Киевская старина. — 1888. — Ноябрь. — С. 83.
- ¹⁰⁹ *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Т. I. — С. 464.
- ¹¹⁰ *Бондаренко В.* На бату́ринській землі // Радянське село. — 1974. — 28 червня.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само.
- ¹¹³ Митці України. Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 596.
- ¹¹⁴ Там само.
- ¹¹⁵ *Бондаренко В.* Пам'ятні місця Батурина та його околиць // Радянське село. — 1971. — 15 липня.
- ¹¹⁶ *Синицкий Л.* Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого. — С. 37.
- ¹¹⁷ Там само.
- ¹¹⁸ *Бондаренко В.* Пам'ятні місця Батурина та його околиць.
- ¹¹⁹ *Кашка В.* Портрет Мотрі Кочубей // Сіверщина (Чернігів). — 1994. — Травень. - № 12. - С. 2.
- ¹²⁰ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 50.
- ¹²¹ Там само. — С. 49.
- ¹²² *Эйдельман Н. Я.* Грань веков. — М., 1982. — С. 95.
- ¹²³ *Иноземцев И.* Граф К. Г. Разумовский в Батурине. — С. 602—603.
- ¹²⁴ Местечко Батури́н // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1872. — № 23. — С. 584.
- ¹²⁵ *Кіяшко Л.* Церкви Батурина // Сіверянський літопис. — 2004. — № 4. — С. 18.
- ¹²⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781).— К., 1931. — С. 410.
- ¹²⁷ Местечко Батури́н. — С. 584.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ *Малаков Д., Дерлеменко Є.* По історичних містах Київської Русі. — К., 1990. — С. 222.
- Задко В.* Церкви Батурина // Сіверянський літопис. — 1996. — № 5. — С. 101.
- ¹³⁰ *Синицкий Л.* Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого. — С. 40.
- ¹³¹ *Лукомский Г.* Бату́ринский дворец, его история, разрушение и реставрация. — С. 8.

4. «Золоті часи»

- ¹³² *Василенко Н.* Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка, 1729—1730 гг. — Чернигов, 1901. — Вып. 1. — С. 55.
- из** Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 354.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Там само. — С. 355.
- ¹³⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781).— К., 1931.— С. 410.
- ¹³⁷ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. II. — С. 266.
- ¹³⁸ Там само. — С. 266—267.
- ¹³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1336. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 202.
- ¹⁴⁰ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — С. 591.
- ¹⁴¹ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 49.

5. Без господара

- ¹⁴² *Малаков Д., Дерлеменко Є.* По історичних містах Київської Русі. — К., 1990. — С. 221.
- ¹⁴³ Митці України. Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 499.
- ¹⁴⁴ Там само.
- ¹⁴⁵ *Бондаренко В.* На батуринській землі // Радянське село. — 1974. — 28 червня.
- ¹⁴⁶ *Дроб'язко Н. В., Реброва Н. Б., Карпенко Ю. О., Графін М. В., Дадашева Т. Г.* Дивосвіт історії і природи Батурина. — Чернігів, 2004. — С. 22.
- ¹⁴⁷ ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 2514. — Арк. 157, 160.
- ¹⁴⁸ ДАЧО. — Ф. 133. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 2-5.
- ¹⁴⁹ ДАЧО.-Ф. 128.-Оп. 1.-Спр. 7894.-Арк. 3.
- ¹⁵⁰ ДАЧО. — Ф. 128.-Оп. 1.-Спр. 10869.— Арк. 51.
- ¹⁵¹ *Бондаренко В.* Пам'ятні місця Батурина та його околиць // Радянське село. — 1971. — 10 липня.
- ¹⁵² *Мусяненко П.* Подих давнини глибокої. — К., 1972. — С. 64.
- ¹⁵³ Там само.
- ¹⁵⁴ Там само. — С. 65.
- ¹⁵⁵ *Жемчужников А.* Мои воспоминания из прошлого. — Л., 1971. — С. 133.
- ¹⁵⁶ Тр...ій Н. Местечко Батурин // Москвитянин. — 1851. — № 12. — Кн. 2. — С. 25.
- ¹⁵⁷ *Вовк І.* Лепта Батуринської громади // Основа. — 1862. — № 10. — С. 1.
- ¹⁵⁸ Там само.
- ¹⁵⁹ *Иноземцев И.* Батуринские памятники // Исторический вестник. — 1898. — Март. — С. 1058.

6. Руйнація історичних пам'яток

- ¹⁶⁰ *Ш. И.* Батурин // Черниговская земская газета. — 1918. — № 85—86.— С. 5.
- ¹⁶¹ Там само; Наше минуле. — 1918. — III. — С. 154.
- ¹⁶² Нова рада. — 1918. — № 64. — С. 4.
- ¹⁶³ *Ернст Ф.* Герострат з Конотопу // Пролетарська правда (Київ). — 1927. — 3 серпня.
- ¹⁶⁴ *Коваленко О., Гаурилова С.* У склепі останнього гетьмана // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 103.
- ¹⁶⁵ Протокол вскрытия склепа Разумовского, находящегося в Воскресенской церкви м-ка Батурина, проведенного 29/УІ 1927 г// Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 105.
- ¹⁶⁶ Там само. — С. 106.
- ¹⁶⁷ Нині перебувають у Чернігівському художньому музеї.
- ¹⁶⁸ Спогади мешканців м. Батурина Я. Андріяки, О. Шкурка і Ф. Седого // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 109.
- ¹⁶⁹ Там само.
- ¹⁷⁰ *Павленко С.* Варфоломіївська ніч у Батурині // Голос України. — 1991. — 4 грудня.

Зміст	
Вступ	5
Розділ I. Батуринські витоки.....	7
Розділ II. Мазепа залишає гетьманську резиденцію.....	32
Розділ III. Перша кров.....	50
Розділ IV. Переговори.....	66
Розділ V. Героїчна оборона.....	77
Розділ VI. Зрада.....	89
Розділ VII. Кривава ніч.....	97
Розділ VIII. Жертви погрому.....	108
Розділ IX. Залякування-катування України.....	121
Розділ X. Міф про Мазепу.....	142
Розділ XI. Посади і маєтки за попіл і кров.....	156
Висновки	164
Додатки	169
Репресовані у справі повстання 1708-1709 рр., а також подальших антиросійських дій мазепинці, урядники та члени їхніх родин.....	169
	Іван Степанович Мазепа.....173
	Герб Мазепи.....197
	Портрет з колекції Бутовичів.....211
	Чи зраджував гетьман Карла XII?.....220
	Кістяк оборони Батурина формувався на Правобережжі.....227
	Післямазепинська доба Батурина.....229
	1. Спроба відновити гетьманську резиденцію.....229
	2. Кирило Розумовський - «изменник»?.....234
	3. Останні справи экс-гетьмана.....244
	4.«Золоті часи».....248
	5. Без господаря.....250
	6. Руйнація історичних пам'яток.....255

Портрет Димитрія Ростовського (Дмитра Туптала). Невідомий художник. Намальовано до 1752 р.

Завдяки прихильності І. Мазепи¹³⁰, в 1690—1692 рр. у скиті під Батурином оселяється відомий український письменник і церковний діяч Дмитро Туптало*. Тут у спокійній обстановці він продовжує писати багатотомний збірник «житія святих» — «Четві Мінеї», що став найпопулярнішою настільною книгою в освічених колах XVII—XVIII ст.¹³¹ Цей збірник перевидавався і в XX ст. Маємо відомості, що Д. Туптало не раз зустрічався з гетьманом, який опікувався виданням першого тому житій святих. Як здібного та компетентного релігієзнавця, І. Мазепа взяв з собою у поїздку до Москви в 1689. Зверхник України подбав також про перенесення в Крупицько-Батуринську обитель часточки мощів святої Варвари, регулярно молився у монастирі**.

Невипадково у гербі гетьмана домінують три символи: хрест, зірка, півмісяць¹³². За дослідженням хранителя рукописів і рідкісних книг фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського

І. Ситого, подібні ознаки має і герб Батурина¹³³. Хрест у ньому символізує православ'я, захист від ворога, зірка і місяць вказують шлях до неба, до Бога¹³⁴. Ці принципи-орієнтири були найважливішими і для І. Мазепи.

Герб І. Мазепи на іконостасі церкви св. Іоанна у селі Мохнатині. Гетьман допоміг у 1692 р. прихожанам звести церковне приміщення.

¹³⁰ Костомаров М. Галерея портретів. — К., 1993. — С. 218.

* Д. Туптало у 1682—1683 рр. був ігуменом Крупицько-Батуринського монастиря. У 1702 р. його призначають за наказом Петра I митрополитом Ростовським. Він, загалом негативно налаштований щодо петровських реформ, царського втручання в церковні справи, гнітюче сприймає спалення Батурина, сумні вістки з України і, тяжко захворівши, помирає в 1709 р.

¹³¹ Хрестоматія давньої української літератури. — К., 1967. — С. 327; Грицай М., Микитась В., Шолом Ф. Давня українська література. — К., 1978. — С. 189.

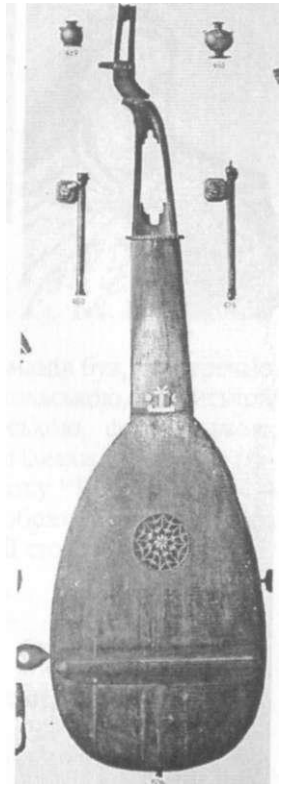
** У ньому, очевидно, були поховані його дружина та малолітні діти Варвара та Іван. У «Синодику» Крупицько-Батуринського монастиря записана на них поминальна (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. — Ін. № АЛ-1221. — Арк. 54).

¹³² Мазепа. — К., 1993. — С. 52.

¹³³ Ситий І. Герб Батурина // Голос України. — 1993. — 30 березня.

¹³⁴ Там само.

Бандура гетьмана І. Мазепи з колекції В. Тарновського. Після 1943 р. опинилась в Історичному музеї (м. Москва).

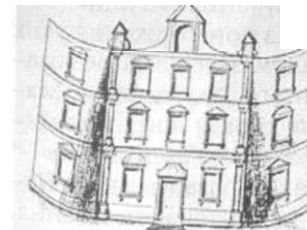

У 1705 р. поет і релігійний діяч Антоній Стаховський у книзі «Дзеркало від писання божественного», виданій у Чернігові, писав:

Від Якова * яскрава Зоря в гербі сяє,
В Хресті Мазепів славне місце собі має,
Від Якова Христа тут зоря знаменує,
Христос, у Вас вселившись триумфи готує,
Все добре, наче Місяць, пробував навкі,
Все удостоїть жити, де ангельські ліки¹³⁵.

На печатці 1671 р.¹³⁶ бачимо герб гетьманської столиці з красномовними натяками: хрест, розміщений на серці. Крім того, до нього прикладений козацький прапор. Це означало, що батуринці живуть з Богом у душі й серці. Прикладена до серця короґва символізувала їх готовність завжди високо тримати прапор боротьби за справедливість та православу віру.

Духовні прабатьки гетьманської столиці — ченці — своєю незламністю і вірністю Богу та Україні передали у спадок нащадкам-наступникам головний і визначальний життєвий заряд енергії — заповіт: стійко і мужньо до останнього подиху боронити православний люд від кривдників, що зазіхали на права і свободи українського народу. Гетьман Іван Мазепа, як і жителі гетьманської столиці, справді у вирішальну годину 1708 р. діяли так, як підказували їм їхні символи. Вони стали на захист міста і України.

Залишки (1744 р.) палацу Мазепи, замальовані гольштинським дворянином, генерал-лейтенантом Фридрихом-Вільгельмом фон Берхгольцом під час подорожі імператриці Єлизавети до Києва. Національний музей Швеції в Стокгольмі.

* За біблейськими легендами, Ісус Христос походив з роду Якова.

¹³⁵ Іван Мазепа. — К., 1992. — С. 104.

¹³⁶ Книга Забелы // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. — Ін. № АЛ-395.

Мазепа залишає гетьманську резиденцію

Вранці 24 жовтня 1708 року І. Мазепа востаннє оглядав Батурин. Ніч пройшла у з'ясуванні обстановки, важливих розпорядженнях. Найважливіше з них — не пускати московське військо у гетьманську резиденцію¹³⁷.

Переправившись з полками через Сейм, гетьман наче збувся багаторічного тягара осоружного життя високопоставленого лакея царського режиму. Ще у суботу, 23-го жовтня, І. Мазепа вів з О. Меншиковим подвійну гру: увечері назустріч йому під Мену вислав російського полковника Івана Анненкова з листом про своє нове місцезнаходження. Насправді ж йому не потрібний був небажаний свідок. На день-два гетьманська тактика сплутувала вищому російському командуванню розуміння ситуації.

Виступ із резиденції без попередження у бік шведського війська загалом завершив реалізацію таємного багаторічного задуму Івана Мазепи. Проте доленосний крок у житті українського народу не був «особистою авантюрою»¹³⁸ гетьмана, як про це писав О. Лазаревський. Навіть у Коропі І. Мазепу не полишають вагання. Спійманий царськими сатрапами Андрій Вой-

¹³⁷ Павленко Н. Полудержавный властелин: историческая хроника о жизни сподвижника Петра Первого А. Д. Меншикова. — М., 1991. — С. 112.

¹³⁸ Лазаревский А. Заметки о Мазепе // Киевская старина. — 1898. — IV. — С. 406.

Андрій Войнаровський.
Гравюра невідомого автора.

наровський свідчив на допиті 25 листопада 1716 року, що у цьому містечку «гетьман тоді розмірковував, чи йти йому до короля, чи облишати цей намір. Полковники й Орлик були на нього роздратовані за це, докоряли, що коли вже маєте намір, те й робіть»¹³⁹.

Причини згаданої нерішучості багатопланої. Після правління Богдана Хмельницького найінтелектуальнішим з усіх наступних гетьманів був, безперечно, Іван Мазепа. Він блискуче володів латиною, польською, російською мовами, добре розмовляв німецькою, італійською, французькою, голландською¹⁴⁰. Найвиразніше про його духовні ідеали, політичне обличчя свідчить написана ним (імовірно 1698 року¹⁴¹) дума. Вона — лаконічний патріотичний маніфест, у якому образно передано дух, суперечності життя в Україні на зламі XVII—XVIII століть:

Всі покою шире прагнуть
А не в еден гуж тягнуть, —
Той направо, той наліво,
А всі браття: то-то диво!
Не маш любви, не маш згоди
От Жовтої взявши Води;
През незгоду всі пропали,
Самі себе звозвали!
Ей, братигца, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І річами керувати!
На корабель поглядимо,
Много людей полічимо,
Однак стирник сам керуєт,
Весь корабель управуєт.

Пчулка бідна матку маєт
І одноє послушает.
Жаль ся, Боже, України,
— Що не вкупі маєт сини!
Єден живєт із погани,
Кличет: «Сюди, отамани!
Ідім матки ратувати,
Не даймо ей погибати».
Другой Ляхом за грош служить,

¹³⁹ Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін — 1992. — № 7-8. — С. 125.

¹⁴⁰ Січинський В. Іван Мазепа. Людина і меценат. — Філадельфія, 1951. — С. 9.

¹⁴¹ Славутич Я. «Озміється всі за руки» // Київ. — 1991. — № 3. — С. 97.

По Україні і той тужит:
 «Мати моя, старенькая!
 Чом ти вельми слабенькая?
 Розно тебе розшарпали,
 Г'ди аж по Дніпр Туркам дали.
 Все то фортель, щоб слабіла,
 І аж в кінець сил не міла».
 Третій Москві юж голдуєт
 І ей вірне услудуєт.
 Той на матку нарікаєт
 І недолю проклінаєт:
 «Ліпше було не родити,
 Нежли в таких бідах жити!
 От всіх сторон ворогують,
 Огнем, мечем руїнують,
 От всіх не маш зичливости,
 Ані слушної учтивости:
 Мужиками називають,
 А подданством дорікають».
 Чом ти братов не учила,
 Чом от себе их пустила?
 Ліпше було пробувати,
 Вкупі лихо отбувати!
 Я сам бідний не здолаю,
 Хиба тяжко заволаю:
 Ей, панове енерали,
 Чому ж есте так оспалі?
 І ви, панство полковники,
 Без жодної політики
 Возьміте ся всі за руки,
 Не допустіть гіркої муки
 Матці своїй більш терпіти!
 Нуте врагов, нуте бити!
 Самопали набивайте,
 Острих шабель добувайте,
 А за віру хоч умріте
 І вольностей бороніте!
 Нехай вічна буде слава,
 Же през шаблю маєм права ¹⁴².

«Дума» ¹⁴³, яку дав прочитати архімандрит Никон В. Кочубею зі словами, що «ту пісню скомпонував он, гетман» ¹⁴⁴, за щасливим збігом не стала звинуваченням-викриттям автора, а навпаки — найціннішим документом, який дозволяє зрозуміти головні помисли керівника України.

¹⁴² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К. — Львів, 1913. — С. 377—378.

¹⁴³ Дума пана гетмана Мазепы, в которой значное против державы великого государя оказывается противление // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. 1. — С. 109—110.

¹⁴⁴ Там само. — С. 113.

Печатка Мазепи
1687 року.

Ще в 1690—1692 роках І. Мазепа планував за допомогою Криму, Польщі здобути новий статус Гетьманщини, позбутися залежності від Московії ¹⁴⁵. Таємні переговори з цього приводу велися у 1698 році й особливо поживалися після 1703 року. Проте міжнародна обстановка не сприяла здійсненню задуманого. На жаль, військовий потенціал Гетьманщини був недостатній для самостійного виступу проти царської Росії. За сприятливих обставин із лівобережних полків можна було мобілізувати на війну 40—50 тисяч козаків ¹⁴⁶. Тоді як Москва мала у своєму підпорядкуванні майже 150 тисяч вояків, із них більше половини несли регулярну військову службу ¹⁴⁷. Перед початком Північної війни у Петра І налічувалося 111 стрілецьких та солдатських полків, у кожному з яких служило по 1100—1300 солдатів ¹⁴⁸. Належно протистояти таким збройним силам українські козацькі формування могли лише у союзі з ворогами Московії. У цьому зв'язку І. Мазепа покладав великі надії на співпрацю зі шведським королем Карлом XII. Його похід на Москву відкривав для українців перспективу здобути волю України.

Однак успіхові противників царської Росії заважала низка обставин. Хоча Петро І та його наближені й заспокоювали І. Мазепу тим, що вони, мовляв, не повірили доносу В. Кочубея, все ж, як показують реалії 1708 року, ними були вжиті додаткові заходи, які на випадок зради гетьмана применшували його сили.

За наказом царя, починаючи з квітня, гетьман відіслав у Польщу Київський, Гадяцький та Білоцерківські полки (5 тисяч козаків) ¹⁴⁹, влітку — у Литву та Білорусію — Стародубський, Чернігівський, Ніжинський та Переяславський ¹⁵⁰ (у Литву пішло 4500 чоловік городових козаків та 1600 компанійців, у Білорусію — 3 тисячі козаків). Полтавський полк іще не повернувся з Дону ¹⁵¹.

Не виконувати вказівок Москви, чинити спротив, хитрувати тоді, коли набула розголосу справа з доносом Кочубея, а військо шведів було далеко, гетьман не міг. А тому військові підрозділи Гетьманщини один за одним ставали під московські прапори і виконували

¹⁴⁵ Павленко С. Міф про Мазепу. — Чернігів, 1998. — С. 81—124.

¹⁴⁶ Дядиченко В. Украинское козацкое войско // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. — М., 1959. — С. 249.

¹⁴⁷ Че^рнов^А. Вооруженные силы русского государства в XV—XVII вв. — М., 1954. — С. 185.

¹⁴⁸ Леонов О., Ульянов И. Регулярная пехота: 1698—1801. — М., 1995. — С. 16—17, 24.

¹⁴⁹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1822. — Ч. III. — С. 130.

¹⁵⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К, 1993. — Т. 2. — С. 67.

¹⁵¹ Там само.

Пилип Орлик.

чорнову роботу в планах царського командування. За потайними ж задумами, якими Мазепа поділився зі своїм генеральним писарем П. Орликом, він вирішив відійти від царя тільки в тому разі, «когда царское величество не доволен будет, не токмо Украины, но и государства своего, от потенции шведской оборонить»¹⁵².

Така ситуація ще теж не настала. Навпаки, під Лісною шведська армія зазнала поразки. Безумовно, все це посилювало вагання Мазепи.

Однак об'єктивно обставини склалися так, що, попри згадані несприятливі для повстання моменти, партія змови проти Петра вже запрацювала на повну силу і не могла відступити від наміченого. Генеральна старшина ще у Борзні радила гетьману, «дабы немедленно до короля шведского посылать с прошением о протекцию»¹⁵³. В умовах дії розгалуженої мережі царських агентів-донощиків подальше перебування в невизначеності з чітко виявленим антипетрівським напрямком думок могло призвести до тяжких наслідків. Керівна верхівка Гетьманщини у жовтні 1708 року жила настільки насторожено-напруженим життям, що будь-який словесний натяк, наказ із царської резиденції сприймала як підступ, хитрість, викриття їхнього задуму. Навіть розширити коло співрозмовників для них було проблематично й смертельно небезпечно. Не могли прихильники Мазепи й відкрито оголосити мобілізацію за незалежну Україну. Російські гарнізони і війська на терені Гетьманщини швидко б сплутали всі повстанські карти. Тож, заявивши про виступ проти Петра, полковники бажали конкретного діла. Вони жадали стояти супроти московського табору, а не очікувати несподіваних репресій. Їх тиск, безперечно, став вирішальним у визначенні Мазепи. Але не тільки. За всіх твезо-реальних розрахунків гетьман фактично, як український керманіч, не мав іншого вибору. Петро I своєю жорстокістю, нічим не виправданою тиранією щодо територій, до яких наближався Карл XII, не міг не викликати антисоюзницького настрою.

*Шабля з написом на клинку «Іоанн Мазепа 1665»
Придбана у колекцію В. Тарновського у селі Бахмач, що ползу
хутора Поросючка, де був заміський палац гетьмана.*

¹⁵² Основа. — 1862. — № 10. — С. 14.

¹⁵³ Там само. — С. 22.

*Чарка з гравіюваним написом «Іоана Мазепи».
Знайдена у Батурині.*

Радянські історики, як і раніше у XVIII—XIX століттях російські, намагалися виправдати поведінку царя. І. Логмель, наприклад, у 1940 році писав, що «при наближенні ворога жителі розбігались по лісах, палячи села і знищуючи всі запаси»¹⁵⁴.

Насправді ж Білорусію випалювали підрозділи російської армії*. Це робилося за наказом О. Меншикова, який, як свідчив один із його листів, спостерігав виникнення ворожих настроїв проти росіян у білоруській глибинці: «А когда мы здесь куда ни приедем, такую нам чинят приятнь, что не токмо в деревнях ни единого хлопа, но и в панских дворах никого не получаем, а провожатого нигде сыскать не можем: все заранее, как могут, со всем по лесам убираются. Также видя то, что мы на панских токмо дворах провиант и фураж пожигаем, то они с панских дворов все на хлопские двory и в леса развозят; а из сего можно признать, что все здешние обыватели больше к неприятельской стороне склонны и доброжелательны, нежели к нам. И для того я ныне разсудил ко всем своим задним такой указ послать, чтоб везде, где ни найдут, в панских или хлопских дворах, не токмо провиант и фураж, но и солону жгли все без остатку»¹⁵⁵. Це робилося так ретельно, що у війську Карла XII забракло продовольства. «Голод в армії росте з кожним днем, — писав у вересні шведський учасник походу. — ...Як же ми будемо

¹⁵⁴ Логмель І. Боротьба білоруського народу проти іноземних гнобителів у XVIII столітті. // Полтавська битва. 1709—1939. — К., 1940. — С. 162.

* 17 вересня 1708 року шведський перебіжчик Неман свідчив, що голодні підрозділи армії Карла XII «йшли все по місяця горілим» (Труды Императорского русского военно-исторического общества. — СПб., 1909. — Т. III. — С. 149—150).

Ад'ютант Петра І Федір Бартенов доповідав Меншикову про те, як війська російського генерала Інфлянта «дервни и мельницы кругом неприятеля все палили» (Там само. — Т. I. — С. 103).

М. Костомаров у «Мазепі» (1992, С. 236-237) розповідає, що козаки Ніжинського, Лубенського і Переяславського полків, побачивши це, почали тікати разом із населенням: «Від них пішли по всій Україні вістки, що шведи, які увійшли в Стародубський полк, не роблять жителям нічого дурного, а навпаки, великоросійські війська, які ніби прийшли захищати край, палять села, грабують, розоряють жителів, примусово загоняють **Ж** в укріплення, принуджують до незвичних робіт, безчестять і лаються над ними, обзиваючи зрадниками. Втікачі розповсюдили такий страх між козаками, що товариші полків Миргородського, Лубенського і Прилуцького в числі декількох сот чоловік з'явилися до гетьмана в обоз до містечка Салтикової Дівиці і подали прохання, написані від кожного полку окремо, але на один кшталт». Як позитивний факт російська історіографія називає появу у цей час народних месницьких загонів. Вони дійсно були. Але яка природа їх виникнення? Вигнаному зі спалених сіл населенню не залишилось нічого іншого, довідомити про це з донесення того ж Ф. Бартенева, «як собрася компаниями в лісах і, звичайно, шом шведів, через яких вони потрапили у таку скруту».

№ 9 Есипов Г. В. Князь Александр Данилович Меншиков // Русский архив. — 1875. — С. 55.

існувати в цій жахливій пустині?»¹⁵⁶ Французький посланник в Польщі Безенвальд отримав 17 вересня 1708 р. повідомлення з армії: «Цар наказав при нашому наближенні спалювати (все)...»¹⁵⁷.

Ще 9 серпня 1708 р. Петро I надіслав указ Миколі Інфлянту: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, тогда иттить у одного передом и везде провиант и фураж, также хлеб стоячий и в гумнах или в житницах по деревням (кромѣ только городов), польской и свой жечь «не жалея и строения» перед оным и по бокам, также портить, леса зарубать и на больших переправах держать по возможности. Все мельницы такожъ жечь, а жителей всех висилать в леса, с пожитками і скотом в леса... А ежели где поупрямитца вытить в леса, то і деревни жечь. ...Також те деревни, из которых повезуть, жечь же»¹⁵⁸.

Першими на Гетьманщині запалали села Стародубщини*. Як повідомляв 12 жовтня 1708 року Ф. Бартенев, «деревни и мельницы кругом неприятеля все палили»¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Логмель І. Боротьба білоруського народу проти іноземних гнобителів у XVIII столітті. — С. 162.

¹⁵⁷ Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. - К., 1951. - С. 56.

¹⁵⁸ Павленко С. Петро I і «народна війна» у 1708 році // Україна і Росія. — Чернівці, 1994. - С. 50.

* П. Вершигора у дослідженні «Військова творчість народних мас. Історичний нарис» (Москва, 1961) пише: «Петро I, розгадавши напрямок руху шведської армії, наказав чотиритисячному загону російської кавалерії під командуванням генерала Інфлянта випередити шведів і на їх шляху знищувати запаси продовольства, руйнувати дороги, мости. Цей загін перерізав шлях авангарду шведів, захопив Стародуб і Новгород-Сіверський» (с. 296). Далі дізнаємося, що ця російська частина вже 12 жовтня випалювала українські села (с. 297).

Дивними здаються у цьому зв'язку висновки, зроблені на основі аналізу обстановки жовтня 1708 року Леонідом Губіним у статті «Петро. Мазепа. Скоропадський. Карл Дванадцятий» («Товариш», № 29, липень, 1993): «За свідченням сучасників, Іван Степанович не хотів, щоби Карл XII вступив в Україну. У нього, мовляв, були інші плани. Добре, згодимося. Та ось ворог вже вдерся в межі України, розташувався за Десною, всього за кілька десятків верст од Батурина. Логіка поведінки государя в такому разі диктується найгострішою обставиною — треба кинути усі сили на захист рідної землі. Отож що сталося б, якби Мазепа, йдучи за цією найвірнішою логікою, один на один (хоча при цьому армія Петра не сиділа б, склавши руки) розбив Карла XII? Адже сорок тисяч війська, яке міг виставити на той час гетьман, — далеко не жарт за тодішніх умов (...) Якого змісту набула б тоді історія! — подумати улесливо. Хто б насмілився посягнути на таку державу, якою б стала після цього Україна? Навряд чи й Петро б дозволив собі спілкуватися з Україною на рівних, тим більше пішов би на таку державу війною. Подібного й припуститися не можна» (с. 5). Невідомо, де автор взяв 40 тисяч українських козаків, коли їх при Мазепі було максимально 10—12 тисяч. Якщо розвиток подій ішов би за А. Губіним, то як би Україна стала квітучою державою? Адже вона продовжувала б нести тягар колоніальної залежності з усіма її «принадами». А. Губін дорікає Мазепі, що «в таких слухних обставинах, найліпших для скорого економічного розвитку країни, не скористався викопним вугіллям» (с. 4), знайденим на Донбасі, а тому не посприяв такому промислового стрибку України, який відбувся на той час в Англії. Наївність! У 1708 році без дозволу царського уряду гетьман не мав права навіть вирізати гарного бруса для поновлення Батуринської фортеці (про що свідчить його прохання і резолюції царедворців на ньому!). Як же він міг чинити промисловою революцію на рідній землі без дозволу на те Москви? Чи бажала б остання економічної могутності своєї провінції?

¹⁵⁹ Там само.

Військова рада російського командування прийняла рішення у випадку відступу знищити вогнем навіть містечко Почеп¹⁶⁰.

Палали за царським наказом¹⁶¹ села і містечка й на іншому боці України. 26 жовтня 1708 року російське військо випалило козацький Донецьк. «...И их, воров, — читаємо у «Зведенні бойових реляцій», — многих побили и покололи, а которые, видя свою погибель, бросались в реку Дон вплавь, многие потопли, а других на плаву пристреливали»¹⁶². Придушуючи повстання під проводом українського бахмацького отамана Кіндрата Булавина московське військо спалило перед тим Бахмут*, Тор** із 7 тисячами населення¹⁶³, кілька сот хуторів, поселень українських та російських козаків. Причому, як написав у своїх споминах головний каратель, лейб-гвардії полковник Долгорукий, тієї пори «побито и перевешено» понад 28 000 мешканців цих країв¹⁶⁴.

Численні біженці з Білорусії, півдня України посіяли в Гетьманщині небезпідставні панічні настрої. На півночі Чернігівщини, угорську, 21 жовтня 1708 року О. Меншиков, повідомляючи царя, висловлював свій подив: «Здешнего Черниговского полку только с полтараста человек здесь мы изобрели, и те ис последних, а не старшин почитай никого не видим, а которой и появитца, да тогож часу спешит до двора, чтоб убратца и бежать»¹⁶⁵. До Батурина, як свідчив на допиті спійманий драгунами канцелярист Олександр Дубяга, докотилися чутки про спалення Мглина, Березни, Мени та інших «знатных» містечок¹⁶⁶.

Таким чином, несподіване повернення військ Карла XII з Білорусії в Україну, викликане голодом, випаленням сіл і містечок у напрямку руху ворожого війська, прирікало й Гетьманщину на попелище. Наслідки цієї руйни за будь-чєї наступної перемоги (чи Карла XII, чи Петра I) стали б фатальними для України. Фактично вона була б стерта з лиця землі. Якщо б Мазепа слухняно виконав наказ Петра I і пішов із Прилуцьким, Лубенським, Миргородським, компанійськими полками на з'єднання з російським військом, то він

¹⁶⁰ Подьяпольская Е. Военные советы. 1708—1709 гг. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. — М., 1959. — С. 127.

¹⁶¹ Буганов В. Булавин. — М., 1988. — С. 226.

¹⁶² О подавлении народного восстания. 1707—1708 гг. // Исторический архив — 1955. — № 4. — С. 192.

* Нині Артемівськ Донецької області.

** Нині Слов'янськ Донецької області.

¹⁶³ Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. — К., 1970. — С. 14.

¹⁶⁴ Заніска князя В. В. Долгорукого о действиях карательной армии 19 сентября 1724 г. // Исторический архив. — 1955. — № 4. — С. 194—195.

¹⁶⁵ Російський державний архів давніх актів (Москва). — Бібліотека держархіву-Розряд IX. — № 1. — Картон 2. - Арк. 891—892 (далі РДАДА, тут і далі посилюємося на документи цього архіву, опубліковані у двох випусках восьмого тому «Листів і паперів Петра Великого» (1948—1951 рр.).

¹⁶⁶ Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X—XI. 1708 // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (далі — ЗНТШ). — 1909. — Т. 92. — С. 40.

став би не тільки мовчазним свідком випалення рідного краю, а й співучасником цього злочину.

Те, що російські державники принесли б Гетьманщину в жертву війні, сумнівів не викликає. Її автономний статус і в багатьох моментах самостійна господарська політика, відсутність кріпацтва заважали реформам московського уряду, спрямованим на централізацію, уніфікацію всього і вся.

Стверджувати, що за Мазепи люди жили добре, не можна. Та саме на Лівобережжя перебиралося найбільше втікачів як із Речі Посполитої, так і з Московії. Авторитетне дослідження українського історика В. Борисенка засвідчує: причиною великої міграції сюди нових поселенців стала відсутність тут юридично оформленого кріпацтва, значно слабший феодальний гніт¹⁶⁷.

Взагалі люди на Гетьманщині почували себе вільніше, мали можливість нормально господарювати, сплачуючи невисокі рангові податки на утримання військової старшини. У 1701 році Мазепа офіційно ввів дводенну панщину. На Правобережжі України вона тоді становила 4—6 днів на тиждень¹⁶⁸.

Становище ж народних мас у Росії внаслідок великих витрат на армію, флот значно погіршилось на початку XVIII століття. У цей час збір податків збільшився тут майже утричі¹⁶⁹. Петро I здирав кошти навіть за носіння борід, похорони в дубових гробах і т. ін.¹⁷⁰. Селяни вимирали сім'ями від непосильної праці, голоду. За так званих петровських реформ кількість родин в імперії до 1710 року зменшилась на 19,5 відсотка¹⁷¹.

Пасивний спротив І. Мазепи та гетьманського уряду у вигляді скарг на воевод, дії російських можновладців дещо стримували апетити царедворців. Проте верхівка Гетьманщини у 1704—1708 роках відчула приховано-підступне зазіхання Петра I на українські автономно-державні права. У 1706 році цар видав указ, згідно з яким на базі полків Лівобережної та Слобідської України утворив Українську дивізію, якою мали керувати російські командувачі¹⁷². З ним ознайомилися І. Мазепа та старшина у Києві в 1707 році. Як зазначає П. Орлик у спогадах, він «устрашил і раздражил был всіх полковников и старшину, что ціле отчаявшись своих волностей»¹⁷³. Козацька вер-

¹⁶⁷ Борисенко В. В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. - К., 1986.- С. 46.

¹⁶⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 175.

¹⁶⁹ Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії й на Україні в XVII-XVIII ст. — К., 1954. — С. 18.

¹⁷⁰ Маркевич А. Розгром Карла XII. — К., 1946. — С. 46.

¹⁷¹ Игумен Иоанн (Экономцев). Церковные реформы Петра I // Родина. — 1991. — № 5. — С. 13.

¹⁷² Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 11.

¹⁷³ Основа. - 1862. - № 10. — С. 10—11.

Гетьман Іван Мазепа.
Гравюра Самюеля Фалька. 1796 р.

хівка побачила у цьому замах на їхні права, «устроение в драгуны и солдаты» козаків¹⁷⁴.

І. Мазепа був глибоко обурений, коли О. Ментиков без його відома видав наказ збиратися в похід компанійському полковнику Антону Танському¹⁷⁵. Отримав гетьман із надійного джерела й звістку про те, що улюбленець Петра I вирішив стати правителем України¹⁷⁶. Мазепа добре розумів, до чого йдеться.

«Знаю я сам барзо добре, что они о вас думают и о мне, — говорив він у 1706 році наближенним, — хотят меня уконтентовать княжением римского государства, а гетьманство взятъ, старшину всю выбрать, города под свою область отобрать и воевод или губернаторов в них постановить; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнуть и своими людьми Украину осадить»¹⁷⁷. Всі ці підозри мали реальний ґрунт. Уже 18 грудня 1707 року Петро I видав указ, за яким українські містечка були розписані до Києва, Смоленська та інших намічених губернських центрів¹⁷⁸. Новий адміністративний поділ із новою адміністрацією ніяк не вписувався в гетьманський устрій і суперечив йому.

Російські воеводи, офіцери, відчуваючи ці протиріччя, все нахабіше та безкарніше поводитися в межах України. На нарікання гетьмана цар відповів відпискою, що це, мовляв, тимчасові труднощі, викликані наближенням війни. Дедалі настирливіше російський уряд намагався повернути Польщі Правобережну Україну, захоплени Мазепою у 1704 році й утримувану хитрістю. Відразу після переходу гетьмана на бік Карла XII царедворець А. Дашков радив канцлеру Головкину: «...Извольте написать до Сенявского, что и Украина доселе не отдана была через факции Мазепы, и деклеровать отдачу Украинны»¹⁷⁹.

Несподіваний поворот шведського війська на Гетьманщину давав Царю гарний привід в умовах небезпеки для російської імперії ліквідувати автономію України шляхом знищення сіл і містечок, передати Правобережжя Польщі. Зрозуміло, що попереднє випалення Білорусії стало серйозною пересторогою для козацької верхівки. Мазепа,

¹⁷⁴ Там само. — С. 11.

¹⁷⁵ Там само. — С. 9—10.

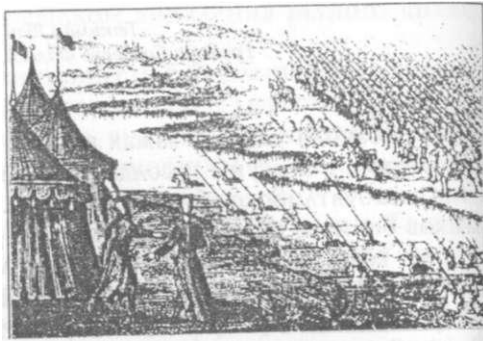
¹⁷⁶ Основа. — 1862. — № 10. — С. 6.

¹⁷⁷ Там само. — С. 6.

¹⁷⁸ Ключевський В. Сочинения в девяти томах. — М., 1989. — Т. IV. — С. 142.

¹⁷⁹ Письма и бумаги Петра Великого. — М.—А. — 1948 — Т 8 — Вып I — С. 868.

Перехід Івана Мазепи на бік шведів.
Гравюра. XVIII ст.

можливо, й мало сподіваючись на успіх розпочатої справи, все ж, добре зваживши всі «за» і «проти», у Коропі не дає їй відбій. Він вирішив залишитися з народом, відстоювати його інтереси до кінця, докласти всіх зусиль, щоб росіяни не перетворили на вогонь і попіл багатий український край.

25 жовтня гетьман переправляється через Десну за 4–5 кілометрів від Коропа, біля села Оболоння. Разом із ним були його однопумці й наближені: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний суддя Василь Чуйкевич *, генеральний писар Пилип Орлик, генеральні осавули Михайло Гамалія та Дмитро Максимович, генеральний бунчужний Федір Минович, генеральний хорунжий Іван Судима, миргородський полковник Данило Апостол, прилуцький — Дмитро Горленко, лубенський — Дмитро Зеленський, чигиринський — Костянтин Мокієвський, корсунський — Андрій Кандиба, компанійські полковники Юрій Кожуховський, Андріаш Малама, Гнат Галаган, сердюцький — Яків Покотило, писарі Яків Гречаний, Михайло Ломиковський, Самійло Величко, Іван Максимович, небіж Андрій Войнаровський, канцелярист Антонович та інші знатні товариші ¹⁸⁰.

З собою на другий берег Десни І. Мазепа взяв лише 1200 старшин, компанійців і козаків. Про це свідчив спійманий пізніше запо-

* О. Апанович помилково вважає, що з Мазепою пішов Семен Чуйкевич (О. Апанович. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — Київ. — 1993. — С. 187). Насправді ж через Десну переправився генеральний суддя Гетьманщини Василь Чуйкевич. Він був із Мазепою до Полтавської битви. Семен — його син (Родословная дворян Чуйкевич // Черниговские губернские ведомости. — 1889. — № 60). С. Чуйкевич був суддею Ніжинського полку до 1734 року і склав свої повноваження внаслідок «приключившейся ему божиим посещением болезни» (А. Лазаревский. Описание Старой Малороссии. — Киев. — 1893. — Т. II. — С. 32). У 1744 році йому було за 70 літ. Письменник Богдан Аепкий, заінтригований дійсним фактом того, що Мазепа не рекомендував Кочубею віддавати дочку за Чуйкевича, у трилогії «Мазепа» виводить образ Івана Чуйкевича, який одружився з Мотрею (Б. Аепкий. Мазепа. — Львів. — 1991. — С. 205.). У реальності ж взяли шлюб Семен Чуйкевич та Мотря Кочубей (детальніше про це можна прочитати у моїй книзі «Міф про Мазепу», виданій у 1998 р.).

¹⁸⁰ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе, козаках вообще. — Ч. III. — С. 35; Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. — К., 1991. — С. 50–51 та інші видання.

розький отаман Тимофій Полугер, якого Мазепа відрядив з листом до І Скоропадського. На допиті він зазначив, що з гетьманом переправилась частина полків Кожуховського *, Андріяша **, Галагана чисельністю не більше тисячі та більше двохсот чоловік з Прилуцького,

* На початку правління І. Мазепи один із сердюцьких полків очолював Петро Кожуховський, який займав цей уряд і за І. Самойловича, зокрема він згадується у джерелах під час бойових дій першого Чигиринського походу, рейдів на Правобережжя у 1678-1679 рр. Він не тільки вписався у команду нового гетьмана, але й отримав від нього посаду «енерала войск охочепіхотного строю», тобто командира сердюцьких полків. Полк П. Кожуховського разом з іншими сердюками брав участь у Кримських походах, нападах на ординців у 1690-1696 рр. Очевидно, П. Кожуховський загинув в одному з боїв до 1696 р., бо подальших відомостей про нього не зустрічаємо. Його син Юрій вже у 1689 р. як значний військовий товариш їздив з генеральною свитою до Москви. Він був одружений з онукою І. Брюховецького та І. Самойловича. І. Мазепа призначив Ю. Кожуховського компанійським полковником. За наказом гетьмана, останній терміново повернувся з походу проти Булавина в Борзну і брав активну участь у антимосковській акції. 7 березня 1709 р. його полк зазнав поразки у нерівному бою з корпусом О. Меншикова. «А вчерашняго дня наша партия на Яриков была, - інформував І. Скоропадського кат Батурина, - где полковник Кожуховский в 500 человеках обретался компании и онаго полковника оттуды наши выбили, из 200 человек компанейцев на месте положили». Після закінчення Полтавської битви Ю. Кожуховський здався царському війську. У 1712 р. після трьох років ув'язнення його заслали до Архангельська.

** Компанійський полковник македонського походження Андріаш Малама близько 1706 р. виїхав з Валахії і найнявся на службу до гетьмана. Як повідомив старшина під час допиту 5 вересня 1709 р., він приїхав у Батурин «з жоною и з детми... и с полгода при изменнике Мазепе ни в какой службе он не был, а потом он, Мазепа, учинил ево полковником над компанейским полком, в котором полку было под ево командою с шесть сот члвк казаков, и с тем полком служил он при нем, Мазепе, з два года и был в Белой Церкви и в других местах». Перед початком повстання Андріаш зі своїми компанійцями допомагав військам литовського гетьмана Огинського. Він повернувся до Батурина у вирішальний момент кінця жовтня 1708 р. І. Мазепа, як довідемося з його повідомлення на допиті, «приказал и ему, полковнику, с полком ево, також и другим полковникам итить за собою; и он по ево повелению с полком своим за ним пошел». «А как де он перешел за Десну, — далі свідчив полковник, — к войску швецкому и хотя увидел он ево, Мазепину, измену, однако ж из за Десны уже уйтить не мог и служил при нем, Мазепе». У березні 1709 р. козак Семен Горденко на допиті показав, що «Козаков в Стасовцах с 200, да кумпанщиков Андреяшев полк весь человек с 400».

Після Полтавського бою А. Малама втік до Криму. Пізніше він з'явився у Бендерах, де бачив умираючого гетьмана, «толко тот изменник Мазепа ничего с ним за болезнию не говорил». Найманець вирішив просити прощення у царя і на початку вересня 1709 р. з'явився з повинною. Його прізвисьмом деякий час спекулювали Царські урядовці, закликаючи запорожців та мазепинців за прикладом прощеного полковника припинити подальшу боротьбу і повернутись додому. Як на нашу думку, А. Малама міг залишитися у Валахії і не ризикувати з поверненням у царській табір. Однак у Гетьманщині залишилася його дружина Ірина (до заміжжя Булашеї) та діти Ірина і Михайло. Отже, він змушений був іти на контакт із російськими урядовцями, аби родину не заслали до Сибіру. До найманця зрештою поставилися поблажливо, згодом він опинився на службі у російській армії. Після царського указу йому наказано було з полком «маршировать под Ригу, а ис под Риги, по указу покойного гдна генерала фелтмаршала и ковалера графа Шереметева, повелено... маршировать с полком же под Ревель и быть в команде гдна генерала Боура, а от Ревеля командирован... с полком же своим в остров Эзель в крепость Аренс-Бурх». А. Малама згадується охотницьким полковником у 1719, 1726 роках. Помер він до 1730.

Карл XII.
Гравюра з портрета Крафта. 1717 р.

Лубенського та Миргородського полків¹⁸¹. Не розбігається з цим показанням і свідчення на допиті сотника Прилуцького полку Корнія Савина, який визначив сили Мазепи «с 3 полки, кумпаншики и их прилуцкого полку сотников 9 человек, а у каждого сотника по 9 человек казаков, и других полков сотники и казаки были же, а сколько человек не ведает»¹⁸². У «тысячи с полторы» оцінює мазепинську гвардію «Журнал или Поденная записка»¹⁸³, яка велась у 1708 р. М. Костомаров, В. Шутой, знаючи ці документи, однак тенденційно збільшують кількість переправленого війська «від чотирьох до п'яти тисяч»¹⁸⁴, щоб потім зробити висновок: мовляв, через три дні, перед зустріччю з Карлом XII «залишилось у нього, за одними звітками, півтори тисячі чоловік, за іншими — декілька сот, — багато до тисячі. Всі інші накивали п'ятами, зрозумівши, в чому справа і що з ними замишляють творити, не спитавши у них попередньо про бажання»¹⁸⁵.

Російська історіографія констатує поразку Мазепи ще з моменту переправи його через Десну. І для аргументації використовує приблизні плутані обрахунки — свідчення пізніших свідків, в основному зі шведського боку. Насправді ж, як показують і ті свідчення, й інші, І. Мазепа справді мав 5—6 тисяч шабель, але (!) під Коропом. Проте, очевидно, поінформували шведську сторону. Переправляти їх із кінями одним поромом на другий бік річки не мало ніякої рації. Адже ще з Борзни назустріч Карлу XII було направлено посланця від Гетьманщини Івана Бистрицького з повідомленням про те, що шведське військо очікують біля Макошиного з багатьма поромами¹⁸⁶, тобто на батуринському боці.

Переправа 1200 старшин, компанійців і козаків, певно, і так зайняла увесь день 25 жовтня. Непереправлене військо не було залишене напризволяще — воно, забезпечивши охорону гетьману і старшинам, за наказом командування повернулося у Батурин! Тепер

¹⁸¹ Костомаров Н. Мазепинцы // Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С. 139.

¹⁸² Шутой В. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — Т. 31. — С. 175.

¹⁸³ Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения нейштатского мира. (Напечатан с обретающихся в кабинетном архиве списков, правленных собственною рукою его императорского величества). — СПб., 1770. — Ч. 1. — С. 194.

¹⁸⁴ Костомаров Н. Мазепа. — М., 1992. — С. 244.

¹⁸⁵ Там само. — С. 24.

¹⁸⁶ Основа. — 1862. — № 10. — С. 24.

охорону І. Мазепі міг забезпечити і Карл XII. Ще 25 жовтня, коли до Батурина приїжджав О. Меншиков, у фортеці не було Прилуцького, Миргородського і Лубенського полків. А вже під час облоги гетьманської столиці — 31 жовтня — 2 листопада — маємо відомості про їхнє перебування у складі залоги.

На другому березі Десни, як оповідає «Історія Русів», гетьман виголосив перед військом палку промову, в якій виклав основні причини, чому вони сьогодні повинні діяти саме так, а не інакше. Переказ її невідомим автором загалом досить влучно передає патріотичний дух задумів Івана Мазепи, його ширих намірів:

«— Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлучені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. (...) Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих? Мое міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли Король Шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає Царя Російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможеця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство Полякам і на волю його створіння та улюбленця, Короля Лещинського; і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на тее договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від Поляків зазнали з таким горем, що і сама згадка про неї наганяє. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того... Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, Що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен»¹⁸⁷.

Карл XII.
Гравюра XVIII ст.

⁷ Історія Русів / Пер. І. Драча. — К., 1991. — С. 257—258.

Гетьман далі інформує про домовленість *, яку вже ніби уклав раніше з Карлом XII:

«...випросив у нього нейтралітет, себто не повинні ми воювати зі Шведами, ані з Поляками, ані з Великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити Государеві»¹⁸⁸.

Ця несподівана важлива деталь у намірах гетьмана підтверджується другим достовірним документом. Дізнавшись про спалення Батурина, як пише у спогадах П. Орлик, Мазепа сказав, що планував привести шведське військо у свою резиденцію і там «писати до Царського величества благодарственный за протекцию его лист и в нем выписать всі наши обиды преждние и теперешние, прав волностей отятие, крайнее разорение и предуготованную всіму народу пагубу, а на канец приложить, что мы как свободні под высокодержавною царского величества руку для православного Восточного единоверия приклонилися, так, будучи свободным народом, свободні тепер отходим, и за протекцию царскому величеству благодарствуя, не хощем руки нашей на кровопролитие Христианское простирать, но под протекцию короля Шведского совершанного нашего свобождения будем ожидать, которое он... надіямся не войною, но покоем, через трактат получить, будто хотел короля Шведского всякими способами до тогожь с царскими величеством покою преклонять»¹⁸⁹.

Таким чином гетьман задумував безкровне здобуття незалежності України. Він розумів, що цей шлях найбільш виграшний, безвтратний і позитивно сприйметься людністю.

Хоч відстань від Оболоння Коропського району до Гірок Новгород-Сіверського району, де розмістилася шведська штаб-квартира, становить приблизно 50 кілометрів і її можна було подолати кінним ходом за 1-1,5 дня, все ж лише 29 жовтня, тобто через чотири дні після переправи, відбулася перша зустріч Івана Мазепи з Карлом XII.

Причини цього зволікання знову ж таки спростовують звинувачення І. Мазепи у по-

Прапор та прапорна карета Карла XII.

* Вона укладена пізніше, при зустрічі Мазепи і Карла XII у Гірках Новгород-Сіверського району. Про це детальніше розповідаємо у розділі «Міф про Мазепу». Ймовірно, в основу цього тексту покладено й виступ гетьмана перед військом після батуринської катастрофи, під Бахмачем.

¹⁸⁸ Історія Русів / Пер. І. Драча. - К., 1991. - С. 259.

¹⁸⁹ Основа. - 1862. - № 10. - С. 24-25.

передній договірній постатейній домовленості з Карлом XII. Отримавши від гетьмана і старшин непідписане послання про очікування шведського війська біля Макошиного, король не поспішав на з'єднання з українським військом. Його командування не могла не насторожити несподівана поява біля вказаного місця корпусу О. Меншикова *. Отже, Мазепа підступно заманював шведів у пастку? Показання розвідки, безперечно, впливало на виникнення подібних підозр.

Рух незначної частини гетьманського війська у напрямку до Орлівки, тобто у бік від Гірок, теж показує, що Мазепа не знав достеменно, де розташована штаб-квартира Карла XII.

Два командири шведських драгунських полків Гіельм і Гілленстерна, на переговори з якими гетьман послав генерального обозного Івана Ломиковського ** та генерального писаря Пилипа Орлика,

* Менська сотня, яку очолював Гнат Сахновський, очевидно, розгромила до того ж під Меною розвідувальний загін шведів, який був висланий для перевірки місця переправи. З розвідки краєзнавця Д. Калібаби («Менська батарея» // «Колгоспна правда», 17 березня 1981 р.) дізнаємося, що за кілометр від Мени у бік Макошиного до кінця 1970-х років стояв курган - місце редуту менської сотні. Біля нього у 1980 році знайдено до десятка чавунних ядер. Це явна ознака того, що тут відбувся бій. Історична книга-дослідження І. Корбача «Шляхами століть» (Київ, 1992), яка також підтверджує це припущення, вміщує і цікавий переказ про шведські могили поблизу Березни (с. 68). Очевидно, Карл XII сюди теж спрямував своїх розвідників. Але вони були знищені березнянською сотнею під керівництвом сотника Василя Башаркевича. Козаки обох сотень не були поінформовані про задуми найвищого керівництва, тому діяли проти шведів як проти ворогів.

** Свій перший політичний гарт майбутній генеральний обозний Іван Ломиковський, фактично друга людина у гетьманаті Івана Мазепи, отримав у молодому віці. Як виходець з Волині (у його заповіті згадується батько, похований у Дубно) він потрапив у сферу впливу ханенківців, які відстоювали інтереси України здебільшого на півночі Правобережжя. Під час завершення кар'єри гетьмана Михайла Ханенка у 1674 р. двадцятидев'ятирічний Іван Ломиковський служив у нього генеральним писарем. Однак бурхливі 1672-1674 рр. хитання М. Ханенка, його далекосяжні політичні претензії - добра школа, яка зробила І. Ломиковського досить обізнаним як у реаліях тієї доби, так і в засобах реалізації мрій українських патріотів. Мирний перехід М. Ханенка на бік І. Самойловича означив подальшу долю Івана Ломиковського: він оселився у Батурині, потрапив у коло дворян гетьмана. Згодом бачимо його як знатного військового товариша серед учасників Коломацького перевороту. Він підтримав своїм голосом обрання Мазепи. У нових обставинах здібний старшина швидко піднявся шаблями військово-урядової кар'єри. У 1688 р. вже у числі гетьманської знаті як довірена особа Мазепи бере участь у зустрічі московського посольства. Після призначення у березні 1689 р. М. Миклашевського генеральним осавулом І. Ломиковський займає його попередню посаду генерального хорунжого. Нового висування, який невдовзі за клопотами з Батурина отримав від царів звання стольника, гетьман після від'їзду української старшини до Москви у серпні 1689 р. залишає у Батурині. Залишення генерального хорунжого «на господарстві» у гетьманській столиці дає підставу зробити висновок про те, що його надійність не викликала сумнівів у гетьмана.

У 1692 р. І. Ломиковський стає генеральним осавулом. Гетьман надає йому у Рангові володіння, крім Верби, села Парафіївка, Лави, Тополь, Внуковичі та містечко

були здивовані появою у їхньому розташуванні гетьманців і спершу запідозрили в цьому якийсь ворожий підступ¹⁹⁰.

Насторожила полковників і нейтральна позиція, зайнята мазепинцями, коли 26 жовтня на шведські полки напав російський підрозділ і козаки не взяли участі у відбитті атаки¹⁹¹. Це знову ж таки підтверджує попередні наміри Мазепи і його підлеглих: обійтися без братовбивчої крові.

Усе це, зрозуміла річ, не прискорило зустрічі-порозуміння між двома керманічами. Шведська сторона явно вичікувала і намагалася переконатися у ширості намірів Мазепи.

Шамбелян Карла XII Адлерфельд у своєму щоденнику залишив запис урочистого прийому королем Мазепи. Він повідомив, що гетьмана супроводжували старшини і «біля тисячі козаків»¹⁹². Перед ним несли знаки його гідності: бунчук і гетьманську булаву. Мазепа виголосив латинською мовою «коротку, але виразну» промову. У ній він просив «прийняти козаків під свій захист і дякував Богу за те, що король вирішив звільнити Україну від Московського іґа»¹⁹³.

Понорниця. Після смерті у 1702 р. генерального обозного В. Дуніна-Борковського не випадково гетьман через кілька років на відповідальну посаду фактичного свого заступника призначає Івана Ломиковського. Це призначення відбулося або у кінці 1706-го, бо ще 5 липня 1706 р. він виконував обов'язки генерального осавула, або у 1707 рр. (згадується з того часу на цьому уряді у листі П. Орлика до С. Яворського. - *Авт.*)

Василь Кочубей, згадуючи крамольні думки І. Мазепи за 1706 р. про те, «як бы нам безпечность в цілосте нашей в потонний часы учинити, так для себе, яко и для тих, которие по нас будут», наводить красномовні слова генерального обозного, сказані при цьому: «Куды, де, Его Милость, Добродій, туда и нам треба». І. Ломиковський не приховував у найближчому оточенні Мазепи свої антимосковські погляди. Він був автором присяги, яку давали гетьман, полковники, запевняючи одне одного у вірності та незрадливості у боротьбі за українську справу. Коли оточення І. Мазепи почало нарікати, що він зволікає з початком антимоковського повстання, гетьман сказав П. Орлику: «Знаю я, что не хто инший тое переговоривает, токмо тот чорт льсыій Ломиковский». Саме генеральному обозному І. Мазепа доручав найвідповідальніші місії: відрядив до московців бути присутнім на допитах Кочубея та Іскри (аби знати їхні свідчення), послав повідомляти Карла XII про виступ гетьманців проти Московії. Генеральний обозний не залишив гетьмана у скрутні хвилини, коли програв мазепинців був очевидний. І після смерті патрона він залишався на попередній посаді. Його здоров'я теж було підірване. У березні 1711 р. в Яссах І. Ломиковський склав заповіт і невдовзі, мабуть, помер.

¹⁹⁰ Костомаров Н. Мазепа. — М., 1992. — С. 245.

¹⁹¹ Исторические записки. — 1950. — Т. 31. — 175.

¹⁹² Бантыш-Каменский А. История Малой России. — М., 1842. — Т. 3. — С. 96.

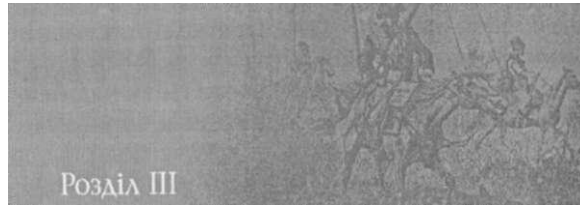
¹⁹³ Там само.

Деталізують основні моменти промови інші свідки. Так, шведський офіцер Петре у своєму щоденнику записав: «Він просив ласки у його Королевської Величності, щоб сей схотів пожалувати мешканців України і не виливати свого гніву над нею ані над ним самим за те що аж до цього часу був нашим ворогом»¹⁹⁴. Інший учасник походу Вейге зазначав: «Просив дуже покійно, щоб король не виливав свого справедливого гніву, до якого довело тиранське поведіння росіян, на сей край і його мешканців, з огляду на те, що вони досі ішли за ворожими хоругвами не по власній вільній волі, а тільки присилувані до того московським ярмом»¹⁹⁵.

Із цих документальних повідомлень дізнаємося, що Мазепа, який «висловлювався з таким розумом і мистецтвом», дуже сподобався Карлу XII. Він проговорив про важливі справи з гетьманом з ранку до обіду. Потім для нього, старшин і навіть козаків були накриті столи зі шведськими прийомами. Так започаткувався союз між Карлом XII та українцями.

Кн. VI Т_{тм}т_{тм}иі Кіііс - Із записок каролінців про 1708/9 //ЗНТШ. - 1909. - Т. 92. -

¹⁹⁵ Там само.

Перша кров

23-го жовтня О. Меншиков збирався їхати у Борзну до «вмираючого» Мазепи, але, прибувши у неділю, 24-го, в Мену¹⁹⁶, він із подивом дізнався, що хворий і немічний гетьман вже у Батурині. Звістку про це привіз полковник Іван Анненков, якого хитро відрядив від себе Мазепа з дорученням «объявить про свой приезд»¹⁹⁷ у гетьманську столицю, щоб останній не бачив підготовки козацького війська до переходу на бік Карла XII.

О. Меншиков відразу наказав полковнику направити у Батурин посильного з повідомленням про свій приїзд. Хоча ще попередня раптова втеча з штаб-квартири російського корпусу у Горську племінника гетьмана Андрія Войнаровського, а тепер несподіваний переїзд Мазепи з Борзни у гетьманську резиденцію загалом дуже насторожили князя¹⁹⁸. Його охопили недобрі передчуття.

Прибув до Мени, стурбований незрозумілою ситуацією в Гетьманщині, і київський воевода Дмитро Голіцин¹⁹⁹. У ніч з 24 на 25 жовтня вони переправились через Десну²⁰⁰ і поїха-

¹⁹⁶ РДАДА. — Бібліотека державного архіву. — Розряд IX, № 1. — Картон 2. — Арк. 895.

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Там само. — Арк. 895—898.

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Там само.

Петро I, з картини Натсь.

ли навпрошки до гетьманської столиці. В обідню пору, діставшись стін Батуринської фортеці, царські наближені врешті переконалися — з ними затіяно якусь незрозумілу гру.

«...А при Батурине токмо Анненков полк нас встретил, — інформував Меншиков царя. — А сердюки все, также и прочие тутешние жители, убравшись, в замок засели и, разметав мост, стояли по городу в строю з знамены и с ружьем и с пушками, к которым посылал я полковника Анненкова ради розговору, для чего так с нами, яко с неприятелями, поступают. И ево, полковника, в город не пустили, також и к нам из города никого не выпустили; а отвечали з города, что чинят они по указу. И видя мы такой их злой поступок, вскоре от Батурина поехали до Короба, где чаяли его, гетмана, застать»²⁰¹.

За документальними даними, їдучи від Батурина попід Сеймом, О. Меншиков і Д. Голіцин спочатку в Обмачеві отримали важливу інформацію * від козака Семена Соболевського²⁰², а в Нових Млинах від канцеляриста мазепинської канцелярії Семена Боровського і його молодшого брата Михайловського, які «прежде всех объявилем о его зменника Мазепы за Десну, к шведу, отшествовию»²⁰³. Про це довідуємось від самого С. Боровського, який написав, будучи вже бахмацьким сотником, прохання про належну віддяку йому за «верность». Хоча, очевидно, згадані повідомлення на той час були ще досить-таки обережні, без оцінок і стосувалися лише маршруту руху гетьманського війська.

*Портрет Олександра Меншикова.
Художник А. Наумов. Намальовано 1889 р.*

²⁰¹ Там само. — Арк. 896.

²⁰² М - Костомаров у «Мазепі» пише, що С. Соболевський зробив це повідомлення Меншикову і Д. Голіцину перед прибуттям їх у Батурин. Але з донесення царю видно, що такою інформацією вони заволоділи дещо пізніше.

²⁰³ Костомаров Н. Мазепа. — С. 247.

²⁰³ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. II. — С. 163.

Усе ж вони дали підставу О. Меншикову зробити невтішні висновки. «И чрез сие злохитрое ево поведение за истинно мы признаем, — зробив висновок 26 жовтня у своєму рапорті Петру I Меншиков, — что конечно он изменил и поехал до короля швецкого, чему явная есть причина и то, что племянник ево, Войнаровский, будучи при мне в прошлой пятюк, то есть в 22 день сего октября всамую полночь, без ведома и с нами не простясь, к нему уехал»²⁰⁴. На цей висновок наштотувало його й те, що у похід гетьман не взяв із собою жодного російського полку.

Уже після відправлення рапорту царю до рук драгунів потрапив гінець прилуцького полковника Дмитра Горленка. При ньому був лист, адресований полковому судді у Прилуках. Останній заступав полковника на час його відсутності. Цього разу Меншикову потрапило красномовне свідчення зради гетьмана. «Мой ласкавый приятелю, господине судия наш полковый Прилуцкий, — писав Д. Горленко у Прилуки. — Ознаймую вашей милости, за Божиею помощию, шасливо пребыли мы с ясневелможным добродеем нашим паном гетманом. 24 числа месяцы октоврия до шведцкого войска, где всех нас с принадлежитою обсервациею любовне приняли. Яко изустно вашей милости приказывал, так теперь и повторяючи, пилно приказую, дабы всякую вместе осторожность имел, людей пресмыкающихся поместу перестерегал, также со всех местечок и сел полку нашего Прилуцкого, всех казаков, конных и пеших, согнал для обороны міста. А бысте имели ежели от неприятеля, на вас наступающагося, боронитца, что все дабы было с пилным вашей милости доглядом и стараньем, пилно пилно приказуем, и жичим ему ж доброго здоровья (...) Для чего и для каких причин с шведскими войсками совокупились, будет универсалами его милости пана гетмана, нашего добродее, в скором часе всей Украине объявлено, ибо не для какой приватии, но для добра всего поступства их волностей»²⁰⁵.

Полковник дещо помилився з датою зустрічі мазепинців з шведами. Вона відбулася 26-го жовтня. Відомий дослідник тієї доби М. Павленко вважає, що цей лист все-таки був відправлений 24-го, і він свідчить про «бажання Горленка попередити події»²⁰⁶. Але якщо, за висновками вченого, він був уже відомий Меншикову 25-го, то чому ж про нього той не згадає у своєму рапорті? Перехоплений гонець із посланням був найвагомішим аргументом на той час. Можливо, ставлячи ранішу дату, Д. Горленко мав на меті інше: утвердити своїх підлеглих у думці, що вже два дні вони перебувають під шведською протекцією, і все йде добре, тому не треба хвилюватися і чогось боятися. У всякому разі, певно, це мало значення, бо коли Меншиков

²⁰⁴РДАДА- — Б. держ. архіву. — Розряд IX, № 1. — Картон 2. — Арк. 897—898.

²⁰⁵Георгиевский Г. Мазепа и Меншиков. Новые материалы. // Исторический журнал. — 1940. — № 12. — С. 81.

²⁰⁶Павленко Н. Петр Великий. — М., 1990. — С. 281.

послав уже згаданого Михайловського в Прилуки зі своїм указом не підкорятися наказам мазепинців, то його арештувала дружина П. Орлика і наказала заточити в тюрму²⁰⁷. Мазепа взагалі вирішив його повісити. Але Михайловському все ж таки вдалося врятуватись.

Першу звістку від Меншикова про зраду Мазепа Петро I отримав 27 жовтня. Вона була для нього несподіваною, шокуючою.

«Письмо ваше о нечаянном никогда злом случае измены гетманской мы получили с великим удивлением, — відразу писав цар своєму вірнопідданому улюбленцю. — И ныне надлежит трудитца, как бы тому злу забежать и дабы не допустит войску казацкому, при Десне бывшему, переправливаться за реку по прелести гетманской. Того ради пошли немедленно к тем местам, где они, несколько полков драгун, которые бы то им помешали. А полковникам и старшине вели сколько возможно, ласково призывать и говорить им, чтоб они тотчас ехали сюды для обрання нового гетмана. И буде полковник Миргородцкой где в близости обретаецца, то прикажи ево сыскав к нам прислать, обнадежа ево милостию нашею, потому, что он великий неприятель был Мазепе. Також и вы немедленно приезжайте»²⁰⁸.

Проте цар вже не раз читав доноси на гетьмана і жодного разу вони не підтверджувалися, аргументовано спростовувалися після ретельних розслідувань. Хоча Меншиков і надіслав у своєму донесенні тяжке звинувачення, все ж достатніх і переконливих доказів зради не навів. Цар вирішив почекати з офіційними присудами-рішеннями. Адже, як і в попередні роки, могло виникнути якесь непорозуміння. Тому тональність указу від 27 жовтня генеральній старшині, полковникам, сотникам, отаманам курінним і всьому «войску малороссийскому, стоящему по Десне и во иных местах против неприятеля» обережна:

«Известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа безвестно пропал, и сомневаемся мы того для, не по факциям ли каким неприятельским»²⁰⁹. Він запросив усю старшину негайно прибути до нього в обозну резиденцію.

Та наступного дня, 28 жовтня, Петро I отримав переконливі свідчення того, що Мазепа все-таки його зрадив. За однією з історичних версій, з Батурина прибув канцелярист Андрій Кандиба²¹⁰, який розповів про задум гетьмана*.

²⁰⁷Шутей В. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700—1709. — М., 1958. — С. 280.

²⁰⁸Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Вып. I. — С. 237.

²⁰⁹Там само.

²¹⁰Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — Часть третья. — С. 35.

* Насправді, як нам здається, росіяни перехопили канцеляриста О. Дубягу, який фігурує у матеріалах допитів мазепинців.

Проаналізувавши свідчення, що оперативно надходили в обозну резиденцію, цар видав 28 жовтня «Указ ко всем жителям Малой России», в якому сповістив, що «гетьман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, целование, изменил и переехал к неприятелю нашему, королю шведскому, по договору с ним и Лешинским, от шведа выбранным на королевство Полское, дабы со общего согласия с ними Малороссийскую землю поработить попрежнему под владение Полское и церкви Божий и святых монастыри отдать во унию»²¹¹. Такий же указ цього дня він надсилає всьому Війську Запорозькому, робить інші негайні розпорядження. Їхнє оперативне поширення в Гетьманщині стало фатальним для мазепинців.

Петро I одразу перехопив ініціативу в свої руки. Його укази посягли сумніви серед козацтва, старшини і нейтралізували значні сили гетьманців, які не були посвячені в мазепинський задум. Таємничий відхід Мазепи до шведів, обережність, проявлена при цьому, залишали багатьох військовиків у непевному становищі. До цього вони служили вірно царю, православної вірі, шведи були офіційними їх ворогами, у війні з ними загинуло чимало українського війська. Зрештою, всі готувались до зустрічі з ворогом разом із московськими полками, і тому неясність поведінки своєї верхівки, приховування нею від основної маси «самостійницької» ідеї призвели до того, що вони, залишені на день-два напризволяще, змушені були підкоритися царському наказу. Бо іншого і не було. Ніхто Гетьманщину не оголошував у стані війни з Московією! Це був стратегічний прорахунок мазепинців. Їхній розрахунок на те, що цар схопиться запізно, коли уже пройде зустріч Мазепи і Карла XII, породили наступні безвихідні ситуації. Гетьманці, які навіть співчували ідеї самостійної України і могли стати під мазепинські прапори, як це зробили батуринці, нічого не знаючи про розгортання повстання за незалежність, змушені були стати помічниками царя. Радянські історики В. Дядиченко, В. Шутой та інші на багатьох прикладах тенденційно намагаються довести, що народ не підтримав мазепинців, мовляв, він був вірним союзником Московії. Це, здебільшого, не так. Населення Гетьманщини насправді ж на той момент нічого не знало про плани та дії своїх зверхників, а тому й не встигло зробити вирішального вибору. Воно продовжувало офіційно перебувати у вірності

Стародубський полковник Іван Скоропадський.
Портрет невідомого художника XVIII ст.

2» Письма и бумаги Петра Великого. - Т. 8. - Вып. I. - С. 242.

Покровська церква у с. Дігтярівка.
Збудована коштом І. Мазепи.
Фото 1950-х років.

Петру I- Його оперативні накази були прийняті без сумніву до виконання.

Мазепа лише 30 жовтня 1708 з Дігтярівки Новгород-Сіверського району відправив стародубському полковнику Івану Скоропадському листа, в якому виклав причини переходу під шведську протекцію, просив вибити росіян із міста. Та цей лист, який віз Тимофій Полугер, був перехоплений росіянами. 27—28 жовтня у Стародуб були направлені один за одним три царські укази, які привели, безперечно, у готовність московський гарнізон. Стародубська старшина, не маючи звісток від гетьмана, почала слухняно виконувати царські розпорядження. Скоропадський приїхав 1 листопада²¹² до царя в Субочево*.

Про те, що стародубський полковник та його близькі співчутливо ставилися до мазепинців, свідчить промовистий документ — донос Данила Забіли. «Маркович (Андрій. — Авт.) с сестрою своєю гетьманшею Скоропадською держали мене под караулом..., — пише він, — во время змінь Мазепы, за измінника Мазепу, что я его проклинал и говорил, что Бог поможет нашему императору, что одолет шведа, а Мазепа проклятый пропав, имя его вовеки пропало, за что он, Маркович, оскорбился великим гнѣвом, мовячи: «Что тебе до того и проклятым за что ты зовешь Мазепу? — Як Мазепа выиграет, где ты полнишься? — отее тебе смерть кортить!...» Потому вышла гетманша Скоропадская з комнаты, в Глухові, и видя, же я спорусь з А. Марковичем, тож оскорбилася на мене и говорила подобные слова многие, которых не могу вспомнить; токмо сие мнѣ в память, же сказала: «Мы и гетманству сему не рады, що еще Мазепа — в живых гетман и никто не силен у его булаву взять и скинути з гетманства, а мы з нужды хоть взяли (гетманство), то нам сие прощено будет. — А ты хотя и мудрый человек, а проклинаешь Мазепу напрасно...»²¹³

Відомо, що Скоропадський співчутливо ставився як до родин «изменников», так і до учасників змови проти царя. Він наділив маєтностями дітей, онуків страчених Чечеля, Тарновського та Несте-

²¹² Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения нейштатского мира. (Напечатан с обретающихся в кабинетном архиве списков, правленных собственною Рукою его императорского величества). — С. 194.

²¹³ Сучасне Собичеве Сумської області.
Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т.П. — С. 400.

Руїни Покровакої церкви.
Фото В. Вечерського 1985 р.

ренка, померлого під арештом Трошинського, а також галицького полкового писаря Ситенського*, слуг Мазепи — Добрянського і Дегульського, родичів гетьмана — Топольницького і Самойленка та багатьох інших²¹⁴.

Навпаки, скарги, доноси, «прошення» основного винуватця загибелі батуринців Івана Носа залишались переважно без відповіді чи задоволення. Царський вірнопідданий, мов у насмішку, не отримав за свої «заслуги» жодного села. Коли він, бажаючи загарбати маєтності прилуцького полковника Дмитра Горленка, «бил и пробил голову» його сину Андрію (Горленку), І. Скоропадський наказав провести розслідування. Як свідчить потерпілий, «Нос был обвинен; и приказал было гетман Носу «погодить» ** мне и возвратитъ мне проторы и убытки, сче- том сто червонцев; но отдал мне Нос только 57 червонцев»²¹⁵.

На жаль, І. Скоропадський, приїхавши за наказом Петра І до царського обозу, змушений був, попри всі свої симпатії, підкоритися царю і виконувати непривабливу для себе місію.

Рішучі царські мобілізаційні заходи на терені України, наклепницького шодо Мазепи укази, присутність на Придесенні великого російського війська ставило здебільшого не скликане до походу козацтво у становище настраханих заручників, які вже діяли не за своїми симпатіями, помислами, а інертно, підкоряючись волі сильної влади. Некеровані, позбавлені оперативної інформації містечка за- таїлися в драматичному очікуванні змін. Непросто було визначитися, вигадати для себе, близьких краший варіант спасіння у війні, що загрозливо і невпинно насувалася. У ці «указні» дні, мало що знаючи про дії мазепинців, їх силу і наміри, розгублене, розтривожене небезпекою населення підкорялось моменту.

Трагічно склалися у цьому зв'язку обставини у Новгороді-Сіверському для охот-

Вид з Десни на Спасо-Преображенський монастир Новгород-Сіверського.

* Виступив перед шведами з привітальною промовою.

²¹⁴ Уманец Ф. Гетман Мазепа. — СПб., 1897. — С. 211.

** Задовольнити.

²¹⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1902. — Т. III. — С. 24.

ницького полку, який був сюди відправлений Мазепою з Борзни 19 жовтня 1708 року за вимогою канцлера Головкина²¹⁶. На той час верхівка Гетьманщини вже надіслала до короля Карла XII свого посланця Івана Бистрицького* з невідписаним посланням. Але, не отримавши відповіді, не могла діяти відкрито. Зрозуміло, охотницький

²¹⁶ Письмо Мазепы графу Головкину с Борзны от 19 октября // *Баттши-Каменский Д.* История Малой России. — М., 1822. — Т. 3. — С. 229.

* Свояк І. Мазепи І. Бистрицький (його дружина була тіткою Войнаровського) був управителем Шептаківської волості у 1687-1708 рр. Він заснував на її території чимало нових слобод, чим значно збільшив населення округи. Крім господарських справ (управитель збирав продовольство «на кухню» гетьманської резиденції), І. Бистрицький виконував різноманітні делікатні доручення І. Мазепи. Наприклад, у 1687 р. вкопував приховані скарги І. Самойловича і передавав їх гетьману. Схоже, у березні 1688 р. гетьманський свояк-«слуга» возив у Москву до В. Голіцина не тільки листа від свого зверхника з коментарем «плевельных речей» у Путивлі «Федора Иванова о мне гетмане и о нескольких подручных мне людей», а й солідну фінансову віддачу за заступництво. В офіційному супровідному листі від 24 березня І. Мазепа зазначав, що, «посылаючи з умыслу слугу моего Ивана Бистрицкого к Царствующему великому граду Москве отдаю мое низкое челобите Ватой княжой Велможности, милостивому моему Благодетелю» і «препосылаю поздравление».

На свого наближеного свояка гетьман покладав відповідальну місію — повідомити Карла XII про бажання генералітету Гетьманщини стати союзниками шведів. Для цього І. Бистрицького викликали у Борзну, де, як згадував П. Орлик, йому було наказано «при всіх нас присягнути ему на секреті, а мні приказал написать ему инструкцию до графа Пипера». Відданого послання відправили разом із полоненими до шведів із посланням «ни таким ни ським без подпису, без печати и без жадного ни до короля, ни до Пипера писаного листу от себе». Підстраховуючись, І. Мазепа, за пізнішим повідомленням англійського надзвичайного посла Чарлза Вітворта, інформував царя, «що він бунтівник і втікач». Цим гетьман відвернув від себе підозріння, яке у зв'язку з тим могло постати. І. Бистрицький з'явився у шведській армії 18 жовтня, коли вона залишила за собою Стародуб. У спогадах А. Гилленкроста, генералквартир-майстра шведської армії, про це є запис: «Цей козацький старшина передав прохання, щоб Й. В. (Його Величність. — *Авт.*) змінив свій марш і вирушив в напрямі Новгород-Сіверського, щоб там зайняти позицію. Король обіцяв та наказав... заопікуватися гостем. Коли вони обидва сиділи за обідом, прибув слуга старшини з Новгород-Сіверського і повідомив його, що фельдмаршал Шереметев повним ходом марширує на Новгород-Сіверський. Тоді попросив цей козацький старшина... доповісти королеві, що потрібно якнайшвидше послати туди шведський відділ, щоб зайняти там позицію». Карл XII дещо з запізненням, яке виявилось зрештою фатальним, тільки увечері віддав наказ генералу Крейцу вирушити до Новгород-Сіверського. Його підрозділ через це лише 20 жовтня зупинився за 12 кілометрів від цього міста, у селі Шептаках. І. Бистрицький був відправлений до гетьмана з відповіддю короля, який згоджувався взяти запорозьке військо під свою протекцію. Отримавши її, І. Мазепа відразу направив повторно свого свояка до Карла XII. Гетьман висловлював радість з приводу обіцяної протекції, просив шведів прискорити марш для з'єднання, аби врятувати підрозділи Гетьманщини від небезпеки. І цю місію І. Бистрицький виконав успішно. Деталі переговорного процесу показують, що управитель Шептаківської округи, очевидно, знав латину, тобто мав непогану освіту, яка дозволяла йому вільно спілкуватися з іноземцями. І. Бистрицький залишався з І. Мазепою до його смерті. Бендерська комісія показала, що свідчення наближеного гетьмана стали вирішальними при визначенні належності військового скарбу. Адже він разом з Довгополом у 1687 р. «вкопали з землі різні начиння гетьмана Самойловича, повні дукатів, і віддали в руки того ж гетьмана». Помер І. Бистрицький у Швеції. В еміграції був також його син.

полковник, відправляючись із полком, був поінформований про це і в складний момент мав діяти за задумом мазепинців.

У Новгороді-Сіверському нічого не знали про плани І. Мазепи. А вже 20-го жовтня за 12 кілометрів від міста, у селі Шептаках, зупинився загін шведського генерала Крейца. Спійманий шептаківський вїйт на допиті показав: «Был де он, войт, в Шептаках, в то число пришли в ту деревню и показались ему швецкие люди, сколько числом, не знает. И он, войт, ис той деревни ушел в Новгородок и сказал о том сотнику Журовченку. И сотник ему сказал, что хател послать проведовать, какие люди. А полк московской еще в Новгородок не пришел. Того ж числа пришел к нему Быстрицкого хлопец Усович и взял ево, войту, с собою в деревню Шептаки, сказал ему, что де пришло московское войско со князем Меншиковым, а не шведы. И как они приехали в Шептаки к пану Быстрицкому, и Усович сказал Быстрицкой, что идут московские люди в Новгородок. И он, Быстрицкой, пошел, сказал швецкому генералу, что можно москвич побить и велел ему, войте, отвесьть швецких людей на дорогу, которую идут от Камня в Новгородок московские люди. И он привел и поставил их от Новгородка в миле на мельнице. А сам он, войт, поехал в Новгородок и приехал на отводной караул, сказал козакам, что швецкова войска тысячь с пятнадцать стоят в Шептоках и на дороге у мельницы. И пришел в городок, и сказал городничему и сотнику тож, что шведов пятнадцать тысяч, и сотник отдал ево, войту, за караул. И по приказу пана Быстрицкого сказал, что как придут в Новгородок шведы, чтоб они их встретили с хлебом и ис пушек не стреляли, то де не будет им ничего. Да он же, Быстрицкий, сказал ему, войте, что поедет он того ж часу до гетмана. А Усович остался при Быстрицком. А Быстрицкой при шведе ходит свободна»²¹⁷.

Оскільки допитували вїита росіяни у Новгороді-Сіверському 20-го жовтня, то стає зрозумілим, що шведи запізнилися увїйти у місто буквально на якусь годину. Їх випередив московський загін під командуванням Григорія Чернишова²¹⁸.

Шведи діяли нерішуче з вагомої причини: позаду їх, поблизу села Печенюги (а значить і сусідніх Шептаків), о 14 годині

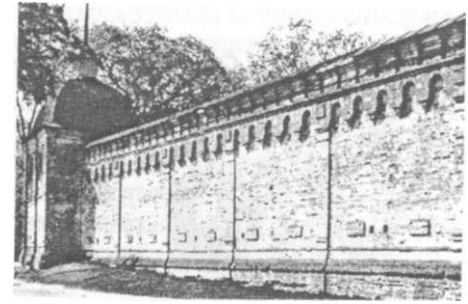

Споруди Спасо-Преображенського монастиря на титулі «Анфологіона» (видруковано у друкарні Новгород-Сіверського 1678 р.).

²¹⁷ РЛАЛА. — Ф. 124. — «Малороссийские дела», 1708 р. — № 54. — Арк. 1.

²¹⁸ Там само. — Арк. 8—9.

Кріпосна стіна Спасо-Преображенського монастиря, зведена у 1670-1699 рр. На одній з веж був дзвін з гербом Івана Мазепи.

20 жовтня велика російська військова частина під командуванням генерала Миколи Інфлянта несподівано зіткнулась з піхотою Карла XII. Відбувся жорстокий бій. «И за помощью Божию, пехотный баталион збили, и одного батолиона осталось только человек з 20...» — повідомляв генерал царя²¹⁹. 22—23 жовтня гарнізон Новгород-Сіверської та Топольської сотень²²⁰ отримав підкріплення. У фортецю увїшли Бутирський полк під командуванням Бєліардія²²¹ та сердюцький полк²²². Дещо пізніше тут розташувалась і велика російська частина генерала Ренне²²³. 24 жовтня до міста підійшов 7-тисячний загін шведів²²⁴. Карл XII з прикрістю дізнався, що росіяни його знову випередили і посадили у місті великий гарнізон²²⁵. Ним командував генерал Ренне. Російський командант наказав для пристрашення ворога підпалити з гармат передмістя, що і було зроблено²²⁶. Це означало, що міські жителі з «ласки» гостей позбулись за годину-дві своїх жител.

Невдовзі генерал Ренне вислав з фортеці назустріч шведам піхоту, щоб та відігнала противника від міста. Протягом години між передовим загоном Карла XII і росіянами відбувалась перестрілка²²⁷. Шведське командування, побачивши значні московські сили, вирішило далі не вступати у бій і обминути палаючий Новгород-Сіверський.

24 жовтня Петро I був ще у Брянську²²⁸ (тому Мазепа і його оточення не розраховували на оперативну і швидку реакцію російського командування на свої дії!), а 26 жовтня²²⁹ вже надсилав розпо-

²¹⁹ Письма и бумаги Петра Великого. — М. — 1951. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 850.

²²⁰ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния (составил генерального штаба подполковник М. Домонтович). — С. 61.9.

²²¹ Труды императорского Русского военно-исторического общества. (Далі — Труды ИРВИО). — СПб., 1909. — Т. III. — С. 143.

²²² Там само, — С. 150.

²²³ Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708—9 г.г. в пределы России. — К, 1910. — С. 23.

²²⁴ Сіменцов Ю. Яцура М. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. — К, 1968. — С. 31.

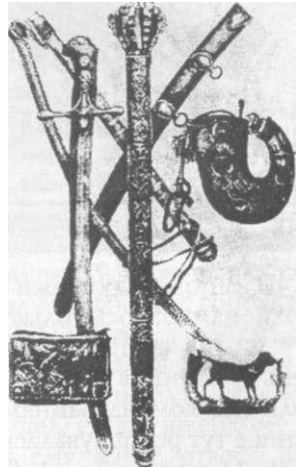
²²⁵ Военная история Российского государства. — СПб., 1839. — С. 63.

²²⁶ Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708—9 г.г. в пределы России. — С. 23.

²²⁷ Там само.

²²⁸ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Выпуск I. — С. 234.

²²⁹ Там само. — С. 235.

Пірнач, шабля, порохівниця, кресала і нагайка козацької старшини.

рядження з Погребків*, що за 5—6 кілометрів від Новгород-Сіверського. 27 жовтня цар інформував Ф. Апраксіна з Новгород-Сіверського²³⁰. Мабуть, у місті під захистом фортеці він ночував. Збереглися документальні та інші підтвердження його перебування у домі новгород-сіверського сотника Лук'яна Журавки²³¹, про те, як він «станул з войском в селе Погребках, и был в Новгородку»²³², жив у ньому²³³.

Ці історичні деталі важливі для пояснення логіки розвитку наступних подій. 21 жовтня О. Меншиков із Горська надіслав пораду царю: «И понеже опасуюсь, дабы неприятель к Новгородку не пошел и там Десну не переправился, того ради веема надлежит Десну людьми укрепить»²³⁴. Петро I 24 жовтня з Брянська вже наказував Б. Шереметеву: «Господин фельтмаршал. Понеже отовсюды возможно видеть, что неприятель хочет Десну переходить, того ради надлежит вам заранее оною перейти и об оной неприятеля до последней меры конницею и пехотою держать»²³⁵. Отже, корпус генерала Ренне не міг далі перебувати у Новгород-Сіверському. Захистивши фортецю, російські війська спішно переправились на інший берег і розосередились у можливих місцях переправи шведів.

Слід зазначити, що з Брянська під Новгород-Сіверський був швидко сплавлений по Десні судновий міст, з допомогою якого вже 22—23 жовтня на лівий берег річки першими перейшли дивізія Аллерта, кіннота Інфлянта²³⁶.

Після того, як з 24 жовтня штаб-квартира Карла XII стала базуватися у Гірках²³⁷, за 10-12 кілометрів від Новгород-Сіверського,

*3 1969 р. Коротченкове (Сумська обл.).

²³⁰ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Выпуск I. — С. 236.

²³¹ Воспоминания Чалого М. К. // Киевская старина, — 1889. — № 1. — С. 6; Самчевский И. Материалы для историко-статистического описания города Новгород-Северска. — К., 1858.

²³² Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) // Киевская старина. — 1890. — № 4 (Приложение). — С. 94.

²³³ Хоткевич Л. З історії Новгород-Сіверського // Радянське Полісся. — 1968. — 31 серпня; Подробная Летопись от начала России до Полтавской баталии. — СПб., 1799. — Часть III.

²³⁴ РДАДА- — Б. держав, архіву. — Розряд IX, № 1. — Картон 2. — Арк. 891.

²³⁵ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Выпуск I. — С. 232.

²³⁶ Труды ИРВИО. — СПб., 1909. — Т. П. — С. 144.

²³⁷ Ляскоронский В. Поход Карла XII... — С. 23.

а вороже Москві військо розташовувалось униз за течією Десни, у напрямку до Батурина, то відпала необхідність тримати значні сили для захисту Новгород-Сіверської фортеці. Це завдання було, очевидно, покладене на сердюцький полк та дві козацькі сотні. "

Ймовірно, 26—27 жовтня командування сердюків отримало звістку від Мазепи про те, що гетьманське військо перейшло Десну і вирушило на з'єднання зі шведами. Можливо, про це стало відомо у фортеці з указів царя. У нових обставинах сердюки не могли не скористатися сприятливими обставинами відсутності у місті росіян і почали діяти за мазепинським планом. Однак їхнє відкрите небажання підкорятися царю наштовхнулось на опір неосвяченого у задуми Мазепи керівництва Новгород-Сіверської сотні. Недавня присутність у місті великого контингенту російського війська, спільна участь у заходах оборони і традиційна неприязнь до шведів як до ворогів підсилили нерозуміння дій мазепинців новгород-сіверською старшиною. Вона не могла збагнути, чому повинна на 180 градусів змінювати політичну орієнтацію.

Тому сталося те, про що з сумом оповідає невідомий автор літопису «Історія Русів». Старшини на чолі з сотником Журавкою «через хорунжого Павла Худорбая повідомили Государя в Погребках, що вони можуть здати місто, якщо він зволить прислати вночі свої війська до міста з лугової його сторони. Государ на тее повідомлення відправив відразу достатнє число війська на вказане місце, а сотник зі своєю командою та міщанами провели і впустили їх до міста так званою "Водною брамою", що поміж замком і монастирем. Війська царські напали зненацька на сердюків по місті і в замку, всіх винищили і місто зайняли. Государ за добу відвідав місто, заквартирував у мурованому будинку Сотничому і мав намір скарати кілька десятків міщан за те, що приймали до себе сердюків і задля постраху мешканцям інших міст, щоб вони ворожих військ також не приймали; але присутній при тому боярин граф Шереметев, заступившись за міщан, доводив Государеві, що "коли Ваша Величність, знавши більше Мазепу, як сей народ його знав, могли в ньому обманутися, даючи йому довір'я майже необмежене, то як же в ньому не обманутися народові, далекому від усіх справ політичних і міністерських, що є для нього вічно закриті й непроникливі? А Мазепа до того ж був найвищий їхній командир і не скла-

Новгород-сіверський сотник Лук'ян Журавка.
Копія з оригіналу кінця XVII ст.

Портрет дружини новгород-сіверського сотника Євдокії Журавки з дітьми.
Художник І. Павлівський. 1697 р.

дав їм звіту зі своєї поведінки". Государ зважав на такі слушні резони і що, на щастя, не було при тому Меншикова, простив мішан і нагородив урядників, які сприяли у здачі міста»²³⁸.

Достовірність цього переказу* підтверджується й спаленням російським військом міста — серед безквартирних мешканців Новгород-Сіверського могли бути прихильники і співчуваючі мазепинцям, — і раптовим приїздом 27 жовтня, після отримання донесення від Меншикова, у фортецю Петра І. Очевидно, він сюди переправлявся через Десну з Погребків не для ознайомлення з історичними цінностями. Певно, декому із захоплених зненацька вдалося втекти. Бо недалеко від Новгород-Сіверського, у Воронежі **, був спійманий сердюк Тимофеев²³⁹ і відправлений до Б. Шереметева. Якщо змодельювати можливий розвиток подій 27 жовтня, то можемо отримати таку картину: о 2—3 годині ночі або вранці цар отримує меншиковське повідомлення про зраду Мазепи, відразу ж видає указ до Війська Запорозького, вдень його читають у Новгороді-Сіверському, і прибічники сотника Журавки направляють свого посланця у Погребки; о 19—20 годині у фортецю таємно входить російський військовий контингент, відбувається арешт сердюків та знищення тих із них, що чинять опір.

На зникнення одного сердюцького полку у Новгороді-Сіверському вказують й інші обставини. Н. Полонська-Василенко та деякі інші історики в охотницькому війську Мазепи у 1708 році нараховують 3 компанійські та 4 сердюцькі полки²⁴⁰. Дослідник кількісного складу армій у Північній війні Л. Бескровний на основі вивчених документів вважає, що гетьманська адміністрація утримувала 10 городових козацьких і 8 охотницьких полків²⁴¹.

²³⁸ історія Русів. — С. 283.

* Небезпідставна гіпотеза про те, що «Історію Русів» написав місцевий літописець новгородсіверець Архип Худорба, який «виявляє немалий інтерес саме до історії роду Худорбів і не раз користується нагодою, щоб піднести цей рід та його заслуги» (В. Шевчук. Нерозгадані таємниці «Історії Русів». // Історія Русів. К., 1991. — С. 14).

** Воронеж Сумської області. Тут з 2 по 4 листопада 1708 року перебував зі своєю штаб-квартирою Петро І.

²³⁹ Дудко І. Народна війна на Чернігівщині проти шведських загарбників // Колгоспний промінь (м. Городня Чернігівської обл.). — 1959. — 8 липня.

²⁴⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 67.

²⁴¹ Бескровний Л. Стратегія і тактика руської армії в Полтавський період Северної війни // Полтава. К 250-літтю Полтавського сраження. — М., 1959. — С. 25.

Чи точні ці підрахунки?

За жовтень — грудень 1708 р. маємо повідомлення про такі охотницькі полки: 1) компанійський Гната Галагана (800 шабель, переправився з Мазепою через Десну); 2—5) сердюцькі Дмитра Чечеля, Якова Покотила, Денисова, Максимова (в основному загинули в Батурині); 6) сердюцький Бурляя (800 сердюків у листопаді 1708 року, після спалення гетьманської столиці, здалися у Білій Церкві²⁴²); 7) компанійський Антона Танського (був направлений за наказом царя у кінці травня 1708 року на придушення повстання Булавіна²⁴³); 8) компанійський Юрія Кожуховського²⁴⁴; 9) компанійський Андріяша²⁴⁵; 10) компанійський Болковицького²⁴⁶ (дислокувався у Борзні)*.

За свідченням на допитах канцеляристів, із Мазепою пішов полк Галагана. У фортеці Батурина перебували полки Чечеля, Покотила, Денисова, Максимова. У цей час, як відомо з донесень, два компанійські полки виконували бойові завдання під командуванням Інфлянта²⁴⁷, сердюцький полк (чий?) пішов у Новгород-Сіверський, компанійці Антона Танського поверталися з Дону**, сердюки Бурляя охороняли фортецю Білої Церкви. Таким чином, йдеться про десять окремих полкових одиниць охотницького війська! Цікаво, що наші підрахунки збігаються з авторитетними висновками, зробленими на основі вивчення на початку ХІХ століття московських архівів, істориком Д. Бантиш-Каменським: «За попередніх гетьманів (перед Скоропадським. — Авт.) було: десять охотних полків, п'ять компанійських і п'ять сердюцьких»²⁴⁸.

²⁴² РАДА- — Листи різних осіб російською мовою, 1708. — № 23. — Арк. 255—256.

²⁴³ Письма и бумаги Петра Великого. — М.—А., 1946. — Т 7 — Выпуск II — С. 687.

²⁴⁴ Показання на допиті лохвицького сотника Яременка та сенецького отамана Сергієнка. ХІІ 1708// ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 43.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Шуттой В. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700—1709. — М., 1958. — С. 318.

* На нашу думку, це були залишки полку Галагана. Цар повідомляв царевича Олексія про те, що той «пришел к нам с тысячью человеки» (Письма и бумаги Петра Великого. Т. 8. (1). С. 358). Але прагнучи догодити Петру І, його підлегли, доповідаючи про цей успіх, дуже завишили кількість перебіжчиків. Насправді, як повідомив Шафіров англійського посла Чарльза Вітворта, «полковник повернувся з п'ятьма сотнями кінноти» (Сборник РИО. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 124). Таким чином, 250-300 компанійців залишилися при Мазепі.

²⁴⁷ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8 — Выпуск. II. — С. 597; Труды ИРВИО — СПб., 1909. — Т. II. — С. 60, 119.

** Мазепа, задумавши відхід від царя, прагнув повернути розкидані по різних теренах частини. 7 вересня цар писав на Дон князю Долгорукому: «Просил нас гетман Мазепа о козацких войсках, которые обретаются на Дону под командою полковника Полтавского и другого кампанейского, что если оные ныне уже не потребны; то б их отпустить к нему, гетману» (Письма и бумаги... Петра Великого. Т 8 Ш — С. 121).

²⁴⁸ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. — К., 1993. — С. 584.

Іван Мазепа.
З гравюри А-Галяховського 1708 р.

Для виконання певних завдань окремі з них половинились. Так, на Дон Мазепа послав найімовірніше половину полку Танського, іншу половину — під командування російських генералів. Натяк на це зустрічаємо у листі Петра I. 29 жовтня 1708 року цар надсилає з-під Новгород-Сіверського розпорядження полковнику А. Танському: «Того дня желаем, дабы вы с командою своею были к нам в армию немедленно, за что мы вам милость свою и наше жалованье обещаем. А полк ваш здесь обретаецца, которых мы до приезде вашего удовольствия нашим жалованьем. А по приезде вашем не только оной полк, но и иные полки охотничкие, ведая верность вашу к нам, дадим под команду»²⁴⁹. Тут мається на увазі «Ваш» не сердюцький полк, надісланий Мазепою в Новгород-Сіверський. А. Танський був охотницьким полковником компанійців-волохів, тобто керував кінним полком. 23 жовтня 2 компанійські полки і команда волохів * разом із 4 драгунськими полками Інфлянта переправились поблизу Новгород-Сіверського за Десну²⁵⁰. Ось ці охотницькі підрозділи й згадував цар. Немає сумніву, ота «команда волохів» — частина полку Танського!

Автор «Історії Русів» писав, що у Новгород-Сіверський був уведений для охорони фортеці сердюцький полк Чечеля. Очевидно, це не помилка. Мазепа з міркувань стратегічних міг послати на вимогу російського командування від 10 жовтня формально полк, але у неповному складі.

Ніяких звісток про подальшу долю згаданих сердюків, окрім «Історії Русів», не маємо.

Почувши про перехід на бік Карла XII I. Мазепи, два компанійські полки, що переправились за Десну з Інфлянтом, прореагували на це по-різному. Маємо свідчення, що 800²⁵¹ компанійців ** поки-

²⁴⁹ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8 (1). — С. 249.

* Волохи наймалися служити в охотницькі війська.

²⁵⁰ Труды ИРВИО. - СПб., 1909. - Т. II. - С. 119, 144.

²⁵¹ РЛАДА. — «Малороссийские дела» 1708. — № 54. — Арк. 50 — 52.

** На допиті 11 грудня сердюк Корній Семененко свідчив: «А при Мазепе компанейцев — полк Андреянов да Кожуховского, в них компанейцев з пятьсот человек, да с триста человек волохов, что Мазепа зятянул от Огинского». Як відомо, гетьман послав два компанійські полки у Литву (1600 чоловік), до литовського гетьмана Огінського. Ці підрозділи восени 1708 року діяли в районі Пропойська і були згодом передані під команду Інфлянта.

нули російську армію і повернулися до гетьмана. До цих «зрадників» Петра I слід додати ще й 200 волохів, які теж, мабуть, повернулися з-під Новгород-Сіверського і яких Мазепа направив із посланням до Станіслава Лещинського²⁵². Їх перехід у табір мазепинців здійснювався явно не безкровно. І досі дослідники дискутують з приводу страт великої кількості гетьманців у грудні 1708 в Лебедині. На нашу думку, сюди були поставлені непокірні сердюки, компанійці з-під Десни та Новгород-Сіверського і над ними цар учинив жорстоку розправу. А. Танський, прибувши до місця розквартирування російської армії, зміг зібрати під свою команду лише незначну кількість волохів другої половини свого полку. Обіцяних охотницьких полків просто не існувало! Як дізнаємось із повідомлень 1709 року, 4 лютого лише один (!) «волоський полк українського полковника Танського»²⁵³ з'єднався в м. Любарі з литовським військом гетьмана Огінського.

Однак при цьому стан справ для мазепинців складався загалом трагічно. Петру I вдалось швидко нейтралізувати у Новгороді-Сіверському і біля Десни спалах полум'я протистояння, російське командування рішучими репресивними заходами не дало можливості гетьманові мати на півночі України свій надійний оплот повстання.

²⁵² Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 1048.

²⁵³ Гербицкий Г. Русско-польский союз и Жолковский стратегический план // Полтава. — М., 1959. — С. 89.

Переговори

Проаналізувавши напрямки руху шведів, Петро I зрозумів, що Карл XII не випадково намагається уникнути бою, залишив у спокої Новгород-Сіверський і спрямовував свої сили до Батурина, де зберігалися великі запаси продовольства, зброї. 30 жовтня у цьому його ще раз переконали О. Меншиков та Д. Голіцин, які, приїхавши у Погребки, відразу доповіли про оперативну обстановку. Дії мазепинців ставали все зрозумілішими. Як повідомляє «Журнал или Поденная записка... Петра Великого», невдовзі відбувся «воинский совет, на котором положено, дабы помянутому Князю Меншикову с частию войска йти добывать Батурин, где Мазепины единомышленники Полковник Чечель, да генеральный Есаул Кениксек с Черкассами засели»²⁵⁴. Простіше кажучи, гетьманській столиці був винесений жорстокий присуд. Щоправда, цар не полишав надії на вірнопідданий елемент у батуринській фортеці. Київський воевода Д. Голіцин був відряджений поперед О. Меншикова до Батурина з розпорядженням полковнику Д. Чечелю від прези-

²⁵⁴ Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостоинныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения нейштатского мира. (Напечатан с обретающихся в кабинетном архиве списков, правленных собственною рукою его императорского величества). — СПб., 1770. — Часть первая. — С. 194.

Рядовий солдат Преображенського полку готується до бою.

дента Посольського приказу Г. Головина «по именному великого государя указу»: «Понеже ведомость имеем о зближении неприятельском к Десне и о намерении его, переправляясь оную, идти к Батурину, того ради указал великий государь во оной замок для лутчаго отпору неприятелю в тот гарнизон прибавить к малороссийским ратным людям полк великороссийской пехоты, как тож для лутчаго отпору неприятельского и в Стародуб и Новгород-Северский наши великороссийские ратные люди посажены были. И для того оных неприятель и добывать не стал. И того ради надлежит господину полковнику Чечелю в тот замок немедленно великороссийских людей впустить и обще со оным в наступление неприятельское отпор чинить, к которому замку на выручку сам великий государь со всем войском особою своею быть изволит»²⁵⁵. Неважко збагнути мирно-ділову тональність написаного — Петро I і цим посланням прагнув переважити чашу вагень, непевності у батуринському гарнізоні на свій бік. Як стверджує хроніст царя І. Голіков, «монарх пише до них як вірних і до зради начальника не причетних; з чого з впевненістю можна зробити висновок, що або монарх справді не думав, щоб вони були спільниками мазепинськими, або, знаючи про їхню відданість йому, що він зовсім не підозрює їх у невірності»²⁵⁶.

Прибувши у першій половині дня 31 жовтня до Батурина, Д. Голіцин побачив ту ж картину, що і перед цим. Місто-фортеця вже тиждень жило у стані посиленої готовності. Батурин «заперся от всех сторон и трох ворот, тилко одни четвертые ворота береговые, что от Сейму, не заперта були»²⁵⁷. Вибратись із зачиненої фортеці без дозволу і непоміченим

*Канцлер
Гаврило Іванович Головін.*

²⁵⁵ РДАДА. — «Малороссийские дела», 1708. — № 60. — Арк. 1.

²⁵⁶ Голіков І. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России — М 1839, — Т. 11. — С. 126—127.

²⁵⁷ Отрывок старинной рукописи о Кочубее и Искре // Черниговские губернские ведомости. — 1856. — № 35.

вартою стало практично неможливим. Але одна промовиста деталь свідчила про незмінність намірів батуринського гарнізону — мости через Сейм були розібрані. Місто відгородилося від непроханих гостей річкою. Все ж, перепливши човном через Сейм, князь передав наказ царя і Г. Головкина сердюкам, що несли охорону на березі. Він також «пояснив їм усно про Мазепин вчинок і радив їм змиритися»²⁵⁸. Керівництво фортеці недовго вивчало наказ. У відповідь, як дізнаємось з вечірньої депеші О. Меншикова, «как старшина, так и товарищество единогласно отвешали, что без нового гетмана нас в город не впускают, а гетмана де надлежит им выбирать общими головами. И пока де швед из здешних рубежей не выпустит, по то время и гетмана им обирать невозможно»²⁵⁹.

Повертався Д. Голіцин на другий берег приниженим і настраханим. Його короткочасні переговори супроводжувались погрозливи-ми вигуками козаків та рушничними пострілами услід.

Опівдні біля Сейму почали збиратися полки корпусу, що надходили до Батурина. Коли Меншиков віддав їм наказ підійти впритул до мостів, щоб спробувати зробити переправу, «из замку выслали шесть пушек, и оные навели против нас на мосты, которые уже прежде приходу нашего были у них разбросаны»²⁶⁰. Це справило враження. Російське військо відступило подалі від берегів.

Недовзі з фортеці виїхали п'ять вершників і через річку прокричали-пригрозили, щоб Меншиков забирався геть зі своїм військом. Інакше батуринці його «станут бить»²⁶¹. Командир корпусу попросив прислати для розмови двох-трьох чоловік. Але посланці Чечеля у відповідь грубо вилаялися і повернулися назад.

«Потом в двух лотках малых переправили мы на ту сторону граннадиров человек с 50, что увидя, те, кои при мостах с пушками стояли, тотчас великою тревогою в город побежали и нам мосты очистили, которые направа, стали мы через реку перебиратца, — читаємо у донесенні царю. — И сея ночи совсем переберемся, а в завтра з божою помощею будем чинить промысл, ибо ни малой склонности к добру в них не является, и так говорят, что хотят до последнего человека держатца»²⁶².

Князь Олександр Меншиков.

258 *ригелман* д. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — Часть III. — С. 40.

259 РДДА. — Б. Держ. архіву. — Розряд IX, № 1. — Картон 2. — Арк. 899—900.

260 Там само.

261 Там само.

262 Там само.

У деяких історичних розвідках натрапляємо на твердження, що Меншиков після отримання наказу про взяття Батурина, по суті, на одному диханні оволодів гетьманською столицею²⁶³. Проімперсько настроєні дослідники впродовж століть намагалися применшити героїчну оборону батуринського гарнізону, жителів міста. Адже це суперечило задалегідь визначеній схемі: український народ, мовляв, не підтримав мазепинців! Але логіка фактів стверджує інше: батуринці навіть перед лицем смертельної небезпеки зберегли вірність своєму гетьманові, їм стали близькими його плани, ідея від'єднання України від Росії.

Меншиков прийшов вершити суд над Батурином з 14 драгунськими полками²⁶⁴ свого корпусу, в якому налічувалось від 15 до 20 тисяч драгун²⁶⁵. Крім того, поряд із гетьманською столицею дислокувалось два російські²⁶⁶ піхотні полки. Київський воєвода Д. Голіцин прибув із Києва під Меню не сам: за наказом царського командування він повинен був із московськими стрілецькими полками та пристойною артилерією рухатися в гліб України²⁶⁷. У складі його військових підрозділів налічувалось 5000 вояків²⁶⁸. Згадані «київські» сили були, очевидно, об'єднані під Менюю з корпусом Меншикова, оскільки далі вони діють разом.

Маємо відомості, що у приборканні непокірних гетьманців у Батурині брав участь відбірний Київський драгунський полк, сформований із царедворців²⁶⁹. Таким чином, до гетьманської столиці російське командування стягнуло до 20 полків. Хоч це був значний військовий контингент, О. Меншиков розумів, що Батуринську фортецю так просто не здолати. Це вже її взяття коментували дослідники, посиляючись на донос В. Кочубея, про те, що «Батурин двадцать лет стоит без починки и того ради валы около него всяда

Герб О. Меншикова.

263 *Прозовский Б. А.* Д. Меншиков. Его жизнь и государственная деятельность. — СПб., 1895. — С. 24.

264 Історія Української РСР у восьми томах. — К., 1979. — Т. 2. — С. 335.

265 Картина жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меншикова. — М., 1803. — Часть I. — С. 87.

266 Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброта с 1708 по 1711 г. // Сборник императорского русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 111.

267 *Костомаров Н.* Мазепа. — С. 239.

268 *Крупницький Б.* Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1939. — Т. 2. — С. П.

269 *Рабинович М.* Полки петровской армии. 1698—1725. — М., 1977. — С. 85.

осунулися и обвалилися»²⁷⁰. А відтак, мовляв, не створює серйозної фортифікаційної перешкоди для російського війська. Насправді ж, вересні-жовтні 1708 року, перед початком основних бойових дій під час вступу шведів на територію України, фортеця була укріплена. Про це свідчить і прохання, надіслане тієї пори самим гетьманом в Посольську канцелярію, про необхідність поновлення оборонних споруд Батурина²⁷¹. І висновок відомого історика-літописця, фахівця фортифікаційних робіт, інженера генерал-майора О. Рігельмана, який у своєму дослідженні писав, що Мазепа резиденцію «поновленням валу і всього міського укріплення укріпив»²⁷².

Гетьман через постійну участь у бойових діях (тільки за 12 років після приходу до влади він зробив 11 літніх та 10 зимових походів²⁷³) справді не мав достатньо часу, щоб потурбуватися * про надійніший захист гетьманської столиці. Проте небезпечна ситуація диктувала поспішний ремонт усіх оборонних споруд Гетьманщини.

За його наказом були зміцнені фортеці в Ромнах, Гадячі²⁷⁴. Відповідні роботи проводилися і в Чернігові, Стародубі, Новгороді-Сіверському²⁷⁵. Сюди були зведені значні запаси продовольства.

Батурина фортеця за описом XVIII століття мала завдовжки — від Новомлинських воріт до Конотопських — 233 сажні (497 метрів), завширшки — від Київських воріт до берега Сейму — 184 сажень (393 метри)²⁷⁶. Отже, маючи прямокутні пропорції, вона займала б площу 19,5 гектара. Та контури її, що й до наших днів збереглися і проглядаються в рельєфі центру Батурина, вказують на дещо округлі форми оборонного валу і частоколу. А тому площа фортеці становила десь 14—15 гектарів. Наведений розрахунок свідчить: вона була однією з найбільших на Лівобережжі. Адаже типова площа фортець в основному становила 1,5-2, зрідка 8-10 гектарів. Скажімо, у Березні — гектар, у Ніжині — 6 гектарів, у Переяславі — 8 гектарів²⁷⁷.

²⁷⁰ Доношение Кочубея государю по статьям // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. 1. — С. 106.

²⁷¹ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 710.

²⁷² Рігельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — Часть III. — С. 33.

²⁷³ Ігнатович Є. Гетьман України Іван Мазепа // Урядовий кур'єр. — 1993. — № 117-118. - 5 серпня.

* У своєму проханні до царського уряду Мазепа якраз і звертає увагу на те, що гетьманські полки постійно були при виконанні бойових завдань і це не давало їм можливості взятися як слід за фортифікаційні роботи.

²⁷⁴ Рындин А. г. Ромны. Военно-исторический очерк. — Бильна, 1892. — С. 33.; Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб., 1820. — Часть I. — Т. 2. — С. 241.

²⁷⁵ Шушой В. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700—1709. — С. 255.

²⁷⁶ Любарский М. Материалы для местной истории // Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 2. — 11 января.

²⁷⁷ Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. — К. — 1980. — С. 43.

У Батурині стояв іше один укріплений замок, де була на той час Мазепина резиденція, — красивий палац. Ця міні-фортеця мала розміри 53 x 57 сажнів²⁷⁸.

Центральна батурина фортеця була оточена з трьох боків глибиною ровом, земляним валом. З боку річки батуринці не чекали серйозної небезпеки. Тому тут і не будували валу, «та він, — як зауважує М. Ісаєнко, — і не потрібен був там, тому що крутість і висота гори були і без того достатнім укріпленням»²⁷⁹. Фортеця, ще за описом 1654 року, мала високі дубові стіни, 6 кутових і 2 надбрамні вежі²⁸⁰. За звичаєм тодішнього містобудування кам'яні церкви, які розташувалися у замку, мали також оборонне призначення. Вікна у них виконували роль бійниць.

Ще й до цього часу у центрі Батурина, особливо навесні, спостерігаються провали ґрунту. Найбільший стався у 80-х роках XIX століття. Генерал Бранденбург, який оглянув його²⁸¹, визначив, що це підземний хід. Нічого дивного тут нема. Адаже всі фортеці того періоду будувалися з розгалуженою мережею підземних сховів, тунелів. Батурина — не виняток. Вона мала, крім цього, ряд потайних лазів²⁸², через які можна було зробити несподіваний напад, вислати розвідників, вистунів.

Якщо ж ремонт оборонних споруд у 1708 році й не був значним, все одно Батурин мав інший суттєвий козир — потужну гетьманську артилерію. Ще з часів Самойловича її утримували між бойовими діями у Коропі. Гармашів забезпечували всім необхідним жителі Риботина, Сохачів, Райгородка і Лукнова²⁸³. Коні-тягачі випасались у біловезькому степу *. У гетьманській резиденції «арматними» справами відала найсерйознішим і найсуворішим чином канцелярія генеральної військової артилерії. Вона тримала під контролем ливарні, порохові та кінні заводи²⁸⁴. Батурин мав великі запаси пороху, бо Гетьманщина була основним його постачальником царському війську. Відомо, наприклад, що у 1703 році за наказом Петра I порохові заводи України мали дати для армії 2 тисячі пудів пороху²⁸⁵. Під час облоги, за деякими джерелами, у замку нараховувалось до 315 гармат²⁸⁶. Але це явне перебільшення. Можливо, стільки одиниць

²⁷⁸ Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 2. — 11 января.

²⁷⁹ Ісаєнко М. Батурин. Местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 12.

²⁸⁰ Цепенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — М., 1967. — С. 60.

²⁸¹ Иноземцев И. Батурина памятники // Исторический вестник. — 1898. — III.

²⁸² Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. — С. 35.

²⁸³ Модзалевский В. Судьба малороссийских пушкарей. // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной комиссии. — Чернигов, 1915. — Выпуск 11. — С. 14.

* Мабуть, біля села Біловезі-Перші та Біловезі-Другі Бахмацького району.

²⁸⁴ Апанович О. Збройні сили України першої половини ХVIII ст. — К, 1969. — С. 52.

²⁸⁵ Там само. — С. 52.

²⁸⁶ Местечко Батурин. // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1872. — № 23.

Шведська армія в поході.
1708 р.

далекобійного на той час озброєння було на рахунок канцелярії Генеральної військової артилерії. Адже, як повідомляла австрійська газета «Пост-мегліхер Меркуріус» 10 липня

1709 року, тільки під час знищення російськими військами Запорозької Січі захоплено 150 гармат²⁸⁷. Після запеклої битви, спалення Батурина та знищення великих мортир переможці взяли з собою лише 40 гармат²⁸⁸. За оцінками шведських учасників походу та В. Шутого, Н. Павленка, Е. Тарле, гарнізон мав на озброєнні їх 70—80 одиниць²⁸⁹.

Про «70 бронзових гармат» Батурина доповідав данський дипломат Г. Грунд у своєму посланні від 31 жовтня 1710 року королю Фредеріку IV²⁹⁰. Водночас, у написаному у 1733 році «Житті Петра Великого» йдеться про «сто добрых пушек»²⁹¹, знайдених у Батурині. Багато це чи мало, неважко зрозуміти, порівнявши їх із похідними гарматними арсеналами шведів та росіян. Так, Карл XII мав на початку кампанії 1708 року всього-на-всього 40 гармат²⁹², а в бою під Полтавою — чотири²⁹³ (на інші 28 не було пороху). Петро I напередодні вирішального бою 27 червня 1709 року виставив перед шведами 70 полкових та 32 польові гармати²⁹⁴.

Звезена задалегідь у Батурин артилерія становила найбільшу загрозу для меншиковського корпусу. Швидкий маневр російські кінні полки встигли здійснити лише легко озброєними. Кавалеристи могли протиставити батуринському гарнізону короткі карабіни та довгі з широким лезом шаблі-палаші²⁹⁵. Артилеристів Київської фортеці Д. Голіцин найімовірніше, залишив у редутах на шляху від Мени до

²⁸⁷ Шевченко Ф. Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709 // Український історичний журнал. — 1993. — № 2 — 3. — С. 118.

²⁸⁸ Бантыш-Каменский А. История Малой России. — М., 1842. — Т. 1. — С. 99.

²⁸⁹ Павленко Н. Петр Великий. — М., 1990. — С. 282.

²⁹⁰ Грунд Георг. Доклад о России в 1705—1710 годах. — М., — СПб. — 1992. — С. 96.

²⁹¹ Житие Петра Великого. — СПб., 1744. — С. 120 (Це переклад книги, яка вишла у Франції в 1733 р.).

²⁹² Шутой В. Северная война (1700-1721 г.г.). - М., 1970. - С. 72.

²⁹³ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 256.

²⁹⁴ Бескровный Л. Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны. — С. 52.

²⁹⁵ Осипов К. Разгром шведских интервентов войсками Петра I. — М., 1951. — С. 59.

Козацька корогва.

Макошиного, щоб завадити перевезенню шведів. На це наше припущення можна **знати** аргументовані докази у розвідці Д. Калібаби «Менська батарея»²⁹⁶.

У зв'язку з цим О. Меншиков не поспішав розпочинати штурм фортеці, а вперто намагався домовитися з «бунтівниками». Продемонструвавши біля Сейму грізну силу свого корпусу, він направив у фортецю Андрія Марковича, зятя І. Скоропадського. Той, певно, за якихось обставин потрапив йому під руку і змушений був доводити своє вірнопідданство.

Із пізнішого доносу Д. Забіли на А. Марковича видно, що останній симпатизував Мазепі²⁹⁷, але, обтяжений страхом за сім'ю, з волі росіян виконував роль парламентаря.

Після перевезення через Сейм 50 гренадерів батуринська залага вжила додаткових заходів безпеки. Всі ворота фортеці були зачинені й «завалені землею»²⁹⁸. Посланця підняли на стіну вгору віжками. Дізнавшись про мету появи Марковича в Батурині, обурені козаки і сердюки почали «терзати його і смертю грозити»²⁹⁹. Все ж невдовзі він був показаний наказному гетьманові * сердюцькому полковнику Д. Чечелю. М. Костомаров спробував на основі відомих йому джерел озвучити цю розмову: «Але гетьман ваш зрадив, переїхав до ворога, - представив їх Маркович. — Ви ж вірні піддані люди государя, а князь Меншиков міністр нашого володаря, то як же можна перед ним зачинятись?»³⁰⁰ Тональність цієї розмови, очевидно, була іншою. Адже гетьман був не тільки «ваш», а і його. Найімовірніше майбутній глухівський сотник (а саме за батуринське парламентарство він отримав цю посаду) розповів про страхітливую кількість полків Меншикова, без жодного моралізаторства передав його наказ. «Але він відправлений від їх з таким оголошенням, — пише літописець XVIII століття О. Рігельман, — що вони роблять те по-ригіментарському, тобто командуючого поведінкою, а зраді ніяк вірити не

²⁹⁶ Калібаба Д. Менська батарея // Колгоспна правда (м. Мена). — 1981. — 17 березня.

²⁹⁷ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Киев, 1893. — Т. I — С. 400.

²⁹⁸ Картина жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меншикова — С. 87.

²⁹⁹ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Часть III. — С. 39.

* Наказний гетьман — заступник гетьмана на час його відсутності.

³⁰⁰ Костомарови. Мазепа. — С. 251.

Козацький полковник часів І. Мазепи.
Літографія XIX ст.

можуть»³⁰¹. Саме такою, певно, і була їхня відповідь, бо спійманий напередодні побіля Десни меншиковськими драгунами канцелярист Олександр Дубяга, який з 27 на 28 жовтня ночував у фортеці, показав, що «онижде Чечел и Кениксек ему Дубяге говорили, что приехал к Батурину князь Александр Данилович и они де ево в замок не пустили и присланным ево в том отказали для того, что гетман Мазепа, поедучи из Батурина приказал, дабы они до возвращения ево никого московских людей в Батуринский замок не пустили, понеже де от них великое разорение малороссийскому народу происходит и знатные, будто, местечка сожжены, а именно Мглин, Березна и Мена, чего чтоб и и над Батурином не учинили»³⁰². Керівництво гарнізону так казало або ж навчило так говорити на випадок зустрічі з росіянами, щоб не відкривати справжні наміри мазепинців, дещо «виправдати» свою негостинність, недружність і таким чином розтягнути час, необхідний для підходу шведських союзників із гетьманом. Ймовірно, що канцелярист О. Дубяга, який, зачувши про останні події, приїхав зі свого села до гетьмана, не викликав довір'я. Через те Ф. Кенігсек не випустив його увечері з замку, «хотя он и просился с принуждением... обявляя ему на сие артикулы иноземские, что по ночах из крепостей никого пускать не надлежит»³⁰³. Хоча найбільше у такий спосіб він виправдовувався перед росіянами, відмежовуючись від повстанців. Канцеляристу не повірили, бо він згодом потрапив на заслання.

Після візиту Марковича напружена обстановка змушувала старшину батуринського гарнізону додатково зважати на фактори безпеки, що насувалася. Росіяни під вечір налагодили мости. Чимало кавалерій-

Український козак часів гетьмана І. Мазепи.
Літографія XIX ст.

³⁰¹ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Часть III. — С. 40.

³⁰² Посольська похідна канцелярія. Показання канцеляриста Дубяги на допиті Х—ХІ 1708. // ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 40.

³⁰³ Там само.

ських полків, переправившись через Сейм, почали захоплювати покинуте передмістя, оточувати фортецю з усіх боків. Російські солдати займали домівки батуринців, готувалися до ночівлі. Все це не могло не гнітити оточенців.

Усе ж, порадившись, проаналізувавши небезпечну ситуацію, старшина вирішила схитрувати і розтягнути на користь собі переговори. Вночі до О. Меншикова, який не переїжджав через річку і стояв на хуторі Городищечку*, вістові передали лист «з запевненнями про незмінну, хоча б і зрадив гетман, вірність свою государю»³⁰⁴. Батуринці, як видно з донесення царю, «обявляли извучайною своею палитикою, что они при первой своей верности и нас в гарнизон пустить хотят, толко б их совбодно совсем выпустить, и на то б дать им на три дни сроку»³⁰⁵.

О. Меншиков, прочитавши послання, зрозумів, що батуринці затягують час³⁰⁶, і усно відмовив командуванню гарнізону у цьому проханні — «а дано им только времени намыслитися чрез оную ночь до утра»³⁰⁷.

Вранці, не отримавши ніякої письмової відповіді і вважаючи, що переговори, таким чином, завершилися, Д. Чечель і Ф. Кенігсек відповіли на нічну пропозицію князя дружним залпом гармат. Причому далекобійні були націлені на резиденцію Меншикова. Літописці, сповіщаючи про це, не помиляються. У IX столітті, як зазначає в історичному нарисі М. Ісаєнко, «в деяких місцях Городищечка, особливо, де тепер город священника О. Беглевського, часто знаходять кремені з рушниць, рештки ядер і навіть цілі ядра, що певним чином виправдовують те повір'я, що на цьому місці була ставка»³⁰⁸.

Похід шведів через Україну.

* Нині куток Матіївки Бахмацького району.

³⁰⁴ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Часть III. — С. 40.

³⁰⁵ РДАДА- Б. держ. архіву. — Розряд IX, № 1. — Картон 2. — Арк. 901, 902.

³⁰⁶ Павленко Н. И. Александр Данилович Меншиков. — М., 1983. — С. 47.

³⁰⁷ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — С. 40.

³⁰⁸ Ісаєнко. М. Батурин. // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 12.

Дзвін «Голуб». Його відлив у 1699 р. у Глухові «старанием же и коштом ясневелможного» гетьмана І. Мазепи Карно Йосипович Балашевич «до храму Воскресения Христова», головного собору гетьманської столиці. Про це був зроблений відповідний напис на лудвисарському виробі. На дзвоні майстер вилив герб Мазеп, ініціали гетьмана та перші літери його титулу. Поряд було вміщене зображення І. Мазепи на повний зріст з шапкою на голові та булавою в правці. Дзвін важив 640 кілограмів, мав висоту 95 сантиметрів та діаметр 95 сантиметрів. Він також був гарно прикрашений рослинним орнаментом, обличчями ангелів з німбами. Очевидно, після спалення Батурина дзвін перевезли до Домницького монастиря, де його у 1920-х роках знайшов чернігівський етнограф Б. К. Пилипенко. Після цих відвідин він був перевезений у Чернігівський музей. Там його бачив у 1930-х роках О. Оглоблин. На жаль, у війну історична пам'ятка була втрачена.

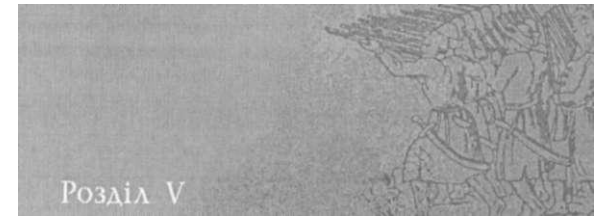
Підпал щільним вогнем передмістя, в якому розташувались основні сили корпусу, наробив, безумовно, переполоху серед росіян, дезорганізував порядок їх розміщення.

Десь о цій порі до О. Меншикова прибув гонець від царя. Той писав із табору 31 жовтня: «Сего момента получил я от Флюка, что неприятель пришел, стал у реки на Батуринском тракте, и для того изволь не мешкать»³⁰⁹.

Вістка змушувала прискорювати події. Затримка корпусу під Батурином набувала загрозливого характеру: шведи могли відрізати його від головних сил Петра. Але ж іти вдень на приступ фортеці — все одно, що на смерть. О. Меншиков, однак, не бажав залишати Батурин непереможеним. Він знову вдався до тактики переговорів. Після того, як батуринці «посад кругом города зажгли», князь написав, ніби нічого не сталося, відповідь командуванню залоги і послав її з якимось Зажарським. У посланні він запевнив гарнізон, що ніякої карі нікому не буде.

Відповідаючи на лист Петра I з табору, О. Меншиков так інформує про реакцію захисників фортеці та свої плани у зв'язку з цим: «И Зажарского в крепость впустили и письмо наше в кругу прочли, на что сказали, что отповеди нам чинить неколи. И хотели ево, Зажарского, убить, потом выпустили ево вон, сказал ему многими голосами, что мы де здесь помрем, а президиума в город не пустим. И с сея ночи с помощью Божиею будем мы над ними надлежащий чинить промысл»³¹⁰. Однак невдовзі цей задум знову довелось змінити. Обставини вимагали від Меншикова рішучих дій.

³⁰⁹ Масловский Д. Северная война. Документы. 1705—1708 г.г. — СПб., 1892. — С. 72.
³¹⁰ РДАДА. — Б. держ. архіву. — Розряд IX, №1. — Картон 2. — Арк. 901—902.

Розділ V

Героїчна оборона

Московський літописець Іван Желябужський у своїх записках за 1708 рік писав про неприступний батуринський гарнізон: «И он * посылал к ним многажды, — констатував окольничий **, - чтоб город отперли. И они не послушали, и стали палить из пушек»³¹¹.

Спроби мирним шляхом приборкати захисників міста наштотувались на різкий спротив. Гарнізон дав зрозуміти: він спроможний протидіяти навіть такому великому корпусу. Крайній шлях, до того ж безкровний, — залишити Батурин у спокої.

В історичній літературі, архівах залишилось мало відомостей про оборонців. І все ж навіть незначні деталі з минулого — дуже промовисті. З них довідуємось, що полковник Дмитро Васильович Чечель був одним із найвідданіших гетьману серед сердюцької старшини. Не випадково І. Мазепа посилав його з полком у 1696 році, після взяття росіянами Азова, захищати місто Тавань³¹² і південний кордон від очікуваного набігу турків і татар на українські

* Меншиков.

** Окольничі, на відміну від бояр, які сиділи у присутності царя, стояли на засіданнях думи.

³¹¹ Желябужский И. Записки // Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей. — М., 1990. — С. 324.

³¹² Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1992. — Т. III. — С. 162.

Гармаш часів І. Мазепи.
С. Васильківський. Акварель. 1900 р.

міста. Із цим відповідальним завданням він успішно впорався. Д. Чечель був у складі почесного посольства Мазепи у поїздки до Петра I 1689 року. Як «пристав гетьманский» він виконував доручення гетьмана, супроводжуючи у 1690 році до Москви київського митрополита Варлаама Ясинського³¹³.

«Породний шляхтич православний» народився на Правобережній Україні³¹⁴. У молодості він подався на Лівобережжя

шукати кращої долі, і тут йому поталанило під час гетьманування Мазепи швидко просунути на військовій службі*. Спочатку Д. Чечель був дворянином у гетьманській резиденції, а згодом отримав звання значного військового товариша³¹⁵. Із 1696 по 1708 рік він був сердюцьким полковником. Його сім'я жила у маєтку села Тростянка**.

Співпрацюючи з гетьманом протягом двох десятиріч, Дмитро Чечель зарекомендував себе як надійний, дисциплінований і безвідмовний виконавець. Тому Мазепа й призначив його наказним гетьманом на час своєї відсутності у Батурині. Гетьман вірив у незрадливості, надійності свого висуванця, й у дні вибору, важких переговорів, спокусливих пропозицій сердюцький полковник, якому

³¹³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк. — Париж-Торонто, 1960. — С. 363.

³¹⁴ Там само.

* Рід Чечелів уже на початку XVII ст. століття мав велике розгалуження у Брацлавщині, на Волині. Батько Д. Чечеля Василь володів маєтком у Кузьминцях Брацлавщини повіту. Вхідження Д. Чечеля у коло старшинської еліти розпочалося на Коломаку. Він бере участь у виборах І. Мазепи і згадується у переліку «безпортфельних» осіб, які підписали статті новообраного гетьмана. Багато представників Чечелів були задіяні у козацьких найманих формуваннях 1650—1660-х рр. на Правобережжі. Очевидно, Д. Чечель почав свою військову службу сердюком і десь у 1674 році разом із товаришами, ріднею перебрався на стабільне Лівобережжя. В актах Рихлівського монастиря за 1678 рік згадувався священник села Чаплівка Максим Чечель. Можливо, це був брат або свояк Д. Чечеля. Із джерел відомо і про його дочку Феодосію, яка вийшла заміж за охочепіхотного полковника Степана Яворського. Очевидно, після смерті С. Яворського, десь із серпня 1695 року, він — сердюцький полковник (є документ, що ще 19 квітня 1695 р. Андрій Гамалія купив у знатного військового товариша Дмитра Чечеля двір у Погарі). В. Кочубей у своєму доносі назвав Д. Чечеля одним із найвідданіших І. Мазепі людей. 10 грудня 1707 р., що повідомленням генерального судді, Батурином поповзли чутки, що цар їде «во, гетмана взяти к Москві». А тому І. Мазепа «зобрал з станции триста человек сердюков и устроил их при себе з полковником Чечелем и зо всею челядою своею оружно: имил, конечно, боронитися и отсриватся от его света, Великого Государя».

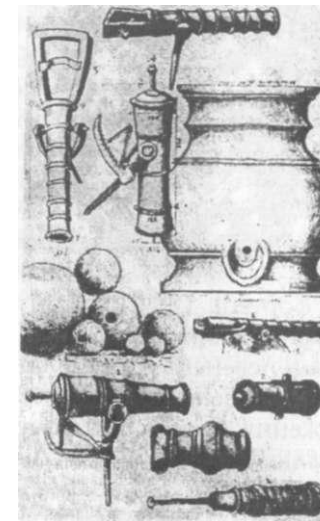
³¹⁵ Там само.

** Село Тростянка Борзнянського району (за 14 кілометрів від Батурина).

він довірив командування батуринського залогою, не піддався сумнівам.

Охорона Батурина була також доручена генеральному гарматному осавулу Фрідріху Кенігсеку, німцю з Пруссії³¹⁶. Маємо відомості, що він прийняв православ'я³¹⁷. У Сиволожі* стояв його маєток³¹⁸. Очевидно, тут, у ранговому селі, він проживав із сім'єю.

На Гетьманщині артилерійській справі приділялася найсерйозніша увага тому, що сам гетьман мав військову освіту — у Голландії вивчав технологію дальнобійного бойового мистецтва³¹⁹. Згадане вказує на те, що гармати Мазепа не міг доручити будь-кому. Ф. Кенігсек** був запрошений завідувати величезним гарматним господарством насамперед як

Козацькі гармати.

³¹⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1842. — Т. III. — Приложения. — С. 41.

³¹⁷ Донесения и другие бумаги... Чарльза Витворта. // Сборник императорского русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 111.

* Сиволож Борзнянського району.

³¹⁸ Прохання Юрія Забіли до царя // ЗНТШ. — 1990. — Т. 92. — С. 38.

³¹⁹ Крип'якевич І., Гнаткевич Б. Історія українського війська. Львів, 1936. — Т. I — С. 225.

** Правильно Кьонігсек (Кьоніг — князь). Орієнтовно на початку 1700-х рр. він був призначений генеральним гарматним осавулом Гетьманщини. Відомо, що у 1702 р. в оточенні Петра I з'явився саксонський посланник Кенігсек, який згодом вступив на службу до царя. Він трагічно загинув у квітні 1703 р. Очевидно, останній був братом Ф. Кенігсека. Свідками професіоналізму німецького інженера-артилериста Ф. Кенігсека вперше стали учасники облоги Бихівської фортеці у вересні 1702 р. Як повідомлялося у донесенні Михайла Миклашевського І. Мазепі від 30 вересня 1702 р., «за присланием... господского велможности Вашей инженера господина Фридерика многое строение Быховское в разорение превратилось, устрашась все, перво господин Белезюкевич подкоморий парнавский лист свой, которой велможности вашей посылаю, выслал из крепости в шанцы, потом от француза губернатора Старобыховскаго воинства и всех мещан быховских г-н Зенкевич подчасий слонгемский выехал именем всех граждан, желая чтоб заступлением велможности вашей к великому государю... крепкий город Быхов всеконечно отсель пребывал во владении короля». Тобто завдяки гетьманській артилерії сапежинські прихильники Карла XII здалися. Ядра, спрямовані Ф. Кенігсеком у фортецю, наробили там переполоху. З того ж донесення довідемося, що «сам господин Билюзикевич, не надеясь на поляесть болен, когда из галанки от прилучких шанцов пушечное ядро в полатах Сапежинских степу проломив г-на Билизюкевича во оных будучаго кирпичем ушибло».

Портрет Олександра Меншикова.
Невідомий художник першої чверті XVIII ст.

інженер³²⁰ і знавець найсучасніших європейських досягнень у цій галузі. Сприяли ділу і його педантичність, сумлінність. Як показує свідчення на допиті канцеляриста О. Дубяги, німецький фахівець суворо дотримувався військових артикулів. І, очевидно, підрозділ гармашів завдяки муштрі, навчанню, вимогливості командування був одним із найбоекзатніших у фортеці. Підчас облоги Батурина у ньому також були наказний полтавський полковник Левон Герцик³²¹ (полтавський полковник Іван Левенець «приехал от Мазепы из Батурина в Полтаву» «и ничего он о Мазепиной измене не объявлял»³²², мабуть, очікуючи підтвердження про зустріч мазепинців із військом Карла XII), брат генерального осавула Михайла Гамалії Антон Гамалія³²³ (був призначений у кінці 1708 року білоцерківським полковником), батуринський сотник * Дмитро Нестеренко³²⁴, регент хору столичних співаків Пилип³²⁵ та інші.

³²⁰ Письма и бумаги Петра Великого. — М., 1951. — Т. 8. — Выпуск II. — С. 919.

³²¹ Костомарови. Мазепа. - М., 1992. - С. 251.

³²² Допрос Григория Герцика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. - 1883. - III. - С. 599.

³²³ Костомаров Н. Мазепа. — М., 1992. — С. 251; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 370.

* У гетьманській столиці статус сотні був особливий — вона підлягала Ніжинському полку, але водночас підпорядковувалася безпосередньо гетьману. Відразу після усунення від гетьманства І. Самойловича його наступник І. Мазепа на місце сотника Яреми Андріїва, який обіймав сотницький уряд у Батурині з 1676 р., але був призначений сердюцьким полковником, підшукав гідну кандидатуру. І. Мазепа мав повнісіньку на цю людину розраховувати, бути впевненим у її надійності, незрадливості. Усім цим вимогам відповідав Дмитро Нестеренко. Згодом, він був сином лубенського полковника Андрія Нестеренка, якого як зятя Д. Многогрішного 1672 р. позбавили уряду. Відставний старшина у 1682 р. згадувався на посаді понорницького сотника. У січні 1688 р. І. Мазепа підбаворив його, вже як колишнього сотника, універсалом на володіння двома млинами. Того ж року вперше у документах він згадується як батуринський сотник Д. Нестеренко. З кореспонденції І. Мазепи випливає, що його висуванець часто їздив на Запорозьку Січ із гетьманськими листами, жалуванням. У 1696 р. Д. Нестеренко разом із царським указом привіз запорожцям 1000 рублів для побудови морських суден та двісті півдів із хлібом. Виконував він і дипломатичні завдання. Так, 26 листопада 1696 р. гетьман відправив його з Петром Волошиним із донесенням до царів про ситуацію на півдні України. Дмитро Нестеренко після штурму Батурина був схоплений і страчений у Глухові.

³²⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. - Киев, 1893. - Т. II. - С. 244-245.

³²⁵ Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) // Киевская старина. — 1890. — IV (Приложения). — С. 95; Літопис Лизогуба // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 47.

Про склад військ у зачиненому Батурині залишилось важливе для сучасності свідчення на допиті спійманого канцеляриста: «А в Батуринском де замке ныне войска четыре полка сердюцких, Чечелев, Покотилов *, Денисов, Максимов, да казаки городовые полков Миргородского, Прилуцкого и Лубенского; а по сколку которого полку человек, о том не знает»³²⁶. Це повідомлення, на перший погляд, не збігається з донесенням Андрія Кандиби, який інформував царя, що в місті залишена немала кількість війська і тільки два найнадійніші піхотні сердюцькі полки³²⁷. Пояснюється це протиріччя просто. Після того, як Мазепа 25 жовтня переправився через Десну, з боку Коропа залишилась значна частина війська, за деякими оцінками, 5—6 тисяч козаків³²⁸. Де ж вони поділись? Чому не переправились на інший берег?

Пояснення цьому знаходимо у спогадах шведа — учасника походу Адлерфельда. Він, зокрема, зазначав, що після переправи І. Мазепи через Десну «деякі полковники зі своїми частинами відійшли назад»³²⁹, тобто повернулися до Батурина.

Дізнавшись про зраду Мазепи, Петро I 27 жовтня вночі направляє Меншикову наказ: «И ныне надлежит трудитца, как бы тому злу забежать и дабы не допустит войску козацкому, при Десне бывшему, переправливатся за реку по прелести гетманской. Того ради пошли немедленно к тем местам, где они, несколько полков драгун, которые бы то им помешали»³³⁰.

Царському війську, однак, не вдалося взяти в полон козацькі й сердюцькі полки, крім хіба що окремих підрозділів. У «Житті Петра Великого», написаному у 1733 році, сповіщається про те, що в згаданих військових частинах «изменили нечаянно два полковника,

* Сердюцький полковник Яків Покотило походив із козаків Гельм'язівської сотні Переяславського полку. Відомо, що він покохав кримчанку-красуню, яку разом із двома дітьми взяли в полон козаки. Після того, як вона охрестилася, він із нею одружився і всиновив її дітей Василя та Григорія. Подружжя мало також спільного сина Іллу. Всі діти отримали належну освіту. Гетьман попіклувався, аби вони почали свою кар'єру в Батурині. Я. Покотило згадується на полковницькому уряді в 1700—1709 рр. Його сердюцький полк мужньо захищав гетьманську резиденцію і практично увесь загинув під час героїчної оборони Батурина 2 листопада 1708 р. Як свідчив пізніше на допиті Я. Покотило, до подальших бойових дій було залучено «полку его сердюков... меньше ста человек». Разом із кількома старшинами полковник вимушено здався після Полтавської битви і довгий час перебував під арештом. У 1712 р. його заслали в Архангельськ. Відправили до Сибіру і його дружину.

³²⁶ Посольська похідна канцелярія. Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X-XI 1708 // ЗНТШ. - 1909. - Т. 92. - С. 41; Чернігівський історичний музей ім. В.Тарновського. Інвентарний № Ал. 719. — С. 189.

³²⁷ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. - М., 1847. - Ч. III. — С. 35.

³²⁸ Костомаров Н. Мазепа. — С. 244.

³²⁹ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687—1709 — Мюнхен, 1988. — С. 149.

³³⁰ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Выпуск I. — С. 237.

Гренадер піхотного російського полку.

которые взял с собою более тысячи казаков пошли протав города Батурина для покорения его короля шведском»³³¹. Йдеться, вочевидь, про повернення у гетьманську столицю двох сердюцьких полків. «Более две тысячи казаков оставшихся ему верными», — далі зазначає літописець про інших військовиків, що супроводжували Мазепу до Десни.

Згаданий канцелярист О. Дубяга, який ночував у фортеці (після втечі з неї десь 25—26 жовтня А. Кандиби), налічує вже у залозі чотири (!) сердюцькі полки, городових козаків Миргородського, Прилуцького та Лубенського полків. Отже, орієнтовно 27 жовтня до Батурина додатково прибуло 5 полків! Нічого дивного, а там паче фантастичного у факті їх появи у фортеці нема: Мазепа повернув значні сили козаків та сердюків із-під Коропа у свою резиденцію для підсилення залоги, яка налічувала, як дізнався секретар похідної канцелярії Карла XII Й. Цедергельм, «3000 або трохи більше» військовиків.

Козаками керували наказні полковники Іван Ніс, Левон Герцик і, можливо, Антон Гамалія. А це говорить про те, що вони очолювали не сотні! Підтверджує це й дослідник історії Прилуччини В. Маценко, який, аналізуючи події 1708 року, зазначає, що полковник Д. Горленко, ідучи у ставку до Карла XII, залишив полк під управлінням Івана Носа³³². Не сумнівається у цьому й О. Лазаревський. «Дмитро Горленко пішов за Мазепою, а полк його залишився в Батурині», — читаємо у його дослідженні «Люди Старої Малоросії»³³³.

Якщо охотницькі полки налічували у своєму складі в основному по 500—800 чоловік*, то маємо відомості, що, наприклад, Миргородський мав у 1650 році 3188 шабель³³⁴, у 1723—4386 кінних і 454 піших козаків³³⁵.

³³¹ Житие Петра Великого. — СПб., 1744 (написанное в 1733). — С. 120. // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. — Інвентарний № Ал. 719. — С. 369.

³³² Маценко В. Прилуцщина. Историческое и статистическое описание территории Прилуцкого уезда. — Ромны, 1888. — С. 74.

³³³ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии // Киевская старина. — 1988. — XI. — С. 369.

* Мазепа направив до Пропойська два полки компанійців, у яких було 1600 чоловік, у Білій Церкві стояв сердюцький полк, у якому налічувалось 800 сердюків.

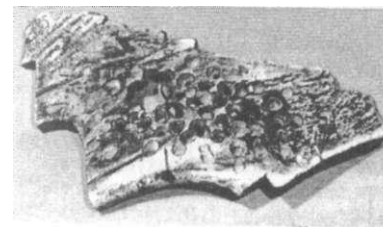
³³⁴ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т. 5. — С. 106.

³³⁵ Там само. — С. 108.

Н. Полонська-Василенко обрахує кількість вояків батуринської залоги у 23 тисячі чоловік³³⁶. Це якщо б кожен із 7 полків мав трохи більше трьох тисяч військовиків. Та насправді охотницькі полки налічували менше сердюків, компанійців, ніж козацькі. Максимально у залозі фортеці було 2600 сердюків (2 полки по 500 сердюків та 2 полки по 800 сердюків). У похідному варіанті городові козацькі полки під час Північної війни мали в середньому по 1500 козаків, тобто мобілізувались не всі ті, хто були занесені в реєстр як козаки. Таким чином у трьох полках — Миргородському, Лубенському і Прилуцькому, — які стали на захист Батурина, разом максимально налічувалось 4000—4500* чоловік (3 полки по 1500). Ця кількість козаків плюс два сердюцькі полки (1600) якраз відповідає згадуваним оцінкам кількості війська, що підійшло до Десни, супроводжуючи Мазепу, — 5—6 тисячам чоловік.

Отже, військовий гарнізон, який спочатку складався з двох сердюцьких полків, гармашів, Батуринської сотні (а це десь 1,2—1,5 тисячі чоловік), 1 листопада мав, за нашими оцінками, 7,5—8 тисяч військовиків. Його ядро склали компанійці, сердюки — гетьманська гвардія, яка у мирні дні виконувала караульні, поліцейсько-охоронні функції, вела захист кордонів, була готова першою дати відсіч агресорові. Вона набиралася за плату і, як зазначає В. Модзалевський, «з тих елементів, які мали дуже мало спільного з корінним населенням»³³⁷. Це були в основному українці** — втікачі, переселенці з Правобережної України.

Велика артилерія і, безумовно, значні сили батуринського гарнізону дозволяли Д. Чечелю, Ф. Кенігсеку забезпечити протягом 24—

30 жовтня надійну оборону Батурина, неприступність валів гетьманської столиці. З години на годину батуринці очікували приходу швед-

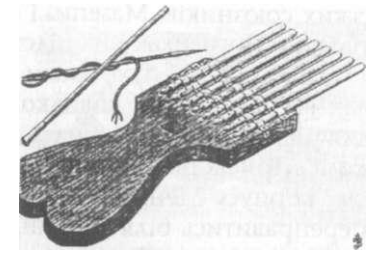
Форма для відливання куль, виготовлена з оленього рогу. Національний музей історії України.

³³⁶ Полонська-Василенко Н. История Украины. — К., 1993. — Т. II. — С. 69.

* Ця цифра більш імовірна. Адже козаків Мазепа скликав для себе, а не для російської армії.

³³⁷ Модзалевский В. Предисловие // Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687—1713). — Чернигов, 1912. — С. 6.

** На Гетьманщині їх називали поляками. Адже вважалося, що вони жили перед наймом у Польщі.

Ожига - козацька багатоцілкова зброя, яка застосовувалася при обороні Батурина.

ських союзників, Мазепи. І справді, доля Батурина вирішувалась не тільки у Погребках і на підступах до фортеці.

Шведське військо, трохи відпочивши у Гірках та навколишніх селах від втомливого швидкого просування по Сіверщині, зібралось для рішучого маршу-кидка на зимову квартиру до гетьманської столиці. Прискорювало це рішення й оперативне повідомлення про рух корпусу Меншикова. Ще 30 жовтня, зробивши невдалу спробу переправитись біля Комані, Карл XII звелів увечері будувати мости поблизу Мезина³³⁸, але вдарив мороз. Десна вкривалась кригою. Це заважало проводити роботи³³⁹. Наступного ранку на місці спроби шведів переправитись супроти них було виставлено 8 гармат і 4 батальйони генерала Гордона³⁴⁰. Шведи ж на вищому березі поставили 28 гармат у три ряди: їх вогонь був настільки щільний, що на протилежному рівнинному березі «только в один человек с нуждою за оным бруствером укрыться могли, а в четыре человека стать было не возможно от неприятельской стрельбы»³⁴¹.

31 жовтня * шведи з допомогою козаків Мазепи виготовили кілька плотів і, прив'язавши канати на іншому березі, почали під прикриттям артилерії по 15—20 чоловік переправлятися. Увечері, коли росіян послали атакувати ці сили, на другому боці було вже 200 вестландців та 400 фіннів. Через кілька годин на інший бік Десни їх переправилось іще більше. Зайнявши плацдарм та розстрілявши набої, вони пішли у штикову атаку на російських піхотинців³⁴². Загалом же під час цієї та наступних атак із різних боків (гренадери тричі намагалися скинути противника у воду³⁴³) «Гордон втратив тоді до восьмисот чоловік (за іншими даними 1200³⁴⁴. — Авт.) і одержав стільки ж пораниених, а зі шведського боку втрата становила дві тисячі мертвих та пораниених»³⁴⁵. Але армія Карла XII завойову-

³³⁸ Осипов К. Разгром шведских интервентов войсками Петра I. — М., 1951. — С. 52.

³³⁹ Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб., 1820. — Часть I. — Т. 2. — С. 246.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Журнал или Поденная записка... Петра Великого. СПб., 1770. — Ч. I. — С. 194.

* У «Журнале или Поденной Записке Петра Великого (1770 г.)» помилково вказана дата 1 листопада. Мабуть, спираючись на це джерело, писана подія так датється і в літописі О. Рігельмана та інших історичних дослідженнях. Помилка трапилася тому, що лист Петра I Меншикову про згадану переправу підписаний «Из Субочева, ноября 1 дня час после полуночи». Дослідники датували подію без врахування уточнення і віднесли її на добу пізніше. Про початок переправи 31 жовтня зазначає у своєму щоденнику й учасник походу Петро (ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 7).

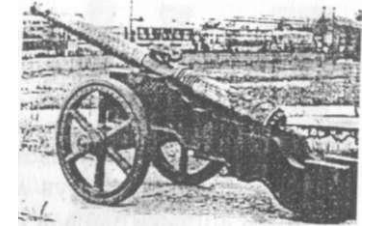
³⁴² Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб., 1820. — Часть I. — Т. 2. — С. 249.

³⁴³ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Москва — Ленинград, 1948. — Т. 8. — Выпуск I. — С. 269.

³⁴⁴ Примечание на историю древняя и нынешняя России Г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтинным. — Б.м., 1788. — С. 536.

³⁴⁵ Житие и славные дела Петра Великого с предложением краткой географической и политической истории о Российском государстве... — СПб., 1774. — Т. I. — С. 329.

Гармата 1697 р.,
відлита Карлом Балашевичем у Глухові.
Зберігається у Санкт-Петербурзькому музеї.
Людвигари (ливарі) Балашевичі за замовленням
І. Мазепи виготовили чимало гармат
для Батуринської фортеці.

вала дедалі більший плацдарм, все значніші сили з'являлися на протилежному боці Десни.

Десь о 1—2 годині ночі 1 листопада, дізнавшись про вдалі атаки протівника, його вперте і настійливе бажання вийти на Батуринський тракт, цар негайно відправив під Батурин депешу: «Объявляем вам, что нерадением генерала-маера Гордона Шведы перешли сюди. И того ради позвольте быть опасны, понеже мы будем отступать к Глухову. Того ради, ежели сей ночи к утру или поутру совершить возможно, с помощью Божиею окончивайте. Ежели же невозможно, то лутче покинуть, ибо неприятель перебираетца в четырех милях от Батурина»³⁴⁶.

Отримавши царський наказ після відправлення свого ранкового донесення, О. Меншиков не міг впродовж цілого дня очікувати. Хоч корпусу й було достатньо для відбиття шведської атаки, але на той час ні він, ні цар не мали повної інформації про сили армії Карла XII.

«День пройшов у підготовці до приступу», — пише відомий російський історик С. Соловйов³⁴⁷. Не згадує про цю добу й М. Костомаров у «Мазепі». Тим часом про 1 листопада в історичній літературі маємо цікаве повідомлення автора «Історії Русів». У ньому живописно передано штурм Батурина! Меншиков «прийняв одважний намір узяти його приступом і тому повів відразу війська свої на міські укріплення. Війська Мазепині, що стояли залогою в місті, звані Сердюками і створені з вольниці, а більше з українських Поляків та Волохів, знавши також, чого їм сподіватися треба од військ Царських, боролися місто та його укріплення зі взірцевою хоробрістю та одвагою. Приступи відбивано кілька разів од міських валів, рови міські наповнялися трупами забитих з обох сторін, але битва ще тривала повсюди довкола міста. Врешті ніч і темрява розвели вояків і Росіяни відступили од міста і перейшли ріку Сейм для зворотнього походу»³⁴⁸.

Спростувань цього детального опису штурму фортеці літописцем XVIII століття не маємо. Відсутнє у багатьох російських істориків і посилання на відоме їм джерело. Це дає підставу зробити висно-

³⁴⁶ Письма и бумаги... - Т. 8. — Вып. I. - С. 258.

³⁴⁷ Соловьев С. История России с древнейших времен. — М., 1962 — Книга VIII Т. 15—16. — С. 248.

³⁴⁸ Історія Русів. — К., 1991. — С. 261.

Карп Балашевич. Мортира 1698 р.

вок, що героїчний опір мазепинців навмисно або замовчувався, або цензурувався. Адже він був досить незручним аргументом для імперського трактування подій 1708 року, за яким народ не підтримав задумів Мазепи, осудив його і заявив про відданість царю. Шведський учасник походу ІДедергельм у своїх споминах згадував «про першу атаку міста в понеділок (1 листопада. — Авт.) з 5000 люду»³⁴⁹.

Логіка ж дій Меншикова після нової депеші царя цілком зрозуміла. На довгі переговори вже не залишилося часу. За 40—50 кілометрів шведи переправляються через Десну! Потрібно було негайно прискорювати події. Без особливих сподівань Меншиков відправив у фортецю останнього посланця, рядового козака з Кролевця Федора Стожка³⁵⁰ з ультиматумом. Але його вже не слухали і не відпустили, одразу ж прикувавши до гармати. У грамоті, даній Меншиковим Ф. Стожку, сказано, що він був «самовидцем» жорсткого бою, «ібо при том времени в оной крепости был» і бачив, як «по оным войскам из Батурина из пушек и из ружья стреляли»³⁵¹.

Відголоски запеклої битви 1 листопада зустрічаємо й у Чернігівському літописі. У ньому зазначається, що по війську Меншикова «давано огню в гармат велми з Батурина»³⁵².

Тут, певно, згадується руйнівна дія найважчих мортир. Їх робили у Глухові на спеціальному заводі. Ще в XIX столітті у Брянському арсеналі зберігалася п'ятдесятипудова гармата з написом «За царства... старанієм же и коштом ясновельможного его милости пана Иоана Мазепы, гетмана с войском запороzkим»³⁵³. Всі ознаки вказують на те, що вона стояла у 1708 у гетьманській столиці. Адже виготовлена за кошти гетьмана. Важко навіть уявити, яку небезпеку несли випущені з неї ядра.

Хроніст «Картины жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меньшикова» пише, що «осаджені в Батурині були віддані Мазепі та Карлу і оборонялись в чеканні їх прибуття відчайо»³⁵⁴.

³⁴⁹ Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1939. — Т. II. — С. 11.

³⁵⁰ Штой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. — К., 1951. — С. 97.

³⁵¹ Черниговские губернские ведомости. — 1850. — № 51. — 22 декабря. — С. 468.

³⁵² Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) // Киевская старина. 1890. — Т. XXIX. — Апрель. — Приложение. — С. 94.

³⁵³ Лазаревский А. Украинские исторические мелочи. — К., 1901. — С. 62.

³⁵⁴ Картины жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меньшикова. — М., 1803. — Часть I. — С. 87.

Йосип Балашевич. Гармати 1693 та 1697 рр. Деталь гармати.

Цікавий народний переказ про героїчний опір захисників гетьманської столиці записав у 50-х роках XIX століття П. Куліш у селі Кумейках на Черкашині. Столітній дід Клим Білик розповів йому таке: «Ото, як став бить Мазепа на Царя, то Бог знає, що й робить. Аж на розділ на церкву постягував у Батурині пушки да бив. Так избив, що вже каже козак * — так наше військо завертілося, що пропадуть та й тільки!»³⁵⁵.

Очевидно, згадана оповідь не містить перебільшення, а базується на реальному факті. Адже кам'яні храми фортець мали товсті стіни і під час оборони використовувались для встановлення у вікна-бійниці гармат. Поруйнована у 1708 році в замку церква Живоначальної Трійці за описом 1725 року була «непокрытая, глав окончин и дверей нет, связей железных в стенах малое число»³⁵⁶. На думку дослідників історико-статистичного опису Чернігівської єпархії, у народній пам'яті вона збереглась як «Мазепин стовп», із котрого пізніше «одержано декілька тисяч пудів заліза і стільки ж цегли, що було достатньо для побудови церкви»³⁵⁷. Як бачимо, оборонне призначення храму Живоначальної Трійці очевидно. З вікон церкви, з дзвіниці захисники влучно вели обстріл корпусу О. Меншикова. Маємо й цінне зарубіжне свідчення — підтвердження фактів, наведених в «Історії Русів». Шведський мемуарист

Гедергельм переповів оповідь двох шведів, які були в московському полоні і зналися з українцями, що прорвалися крізь шільне кільце оточення з палаючої гетьманської резиденції. Росіяни, за переказом полонених, «три дні безупинно штурмували Батурин»³⁵⁸.

Батовий стрій - бойовий порядок козацької піхоти. З гравюри XVII ст.

* Від якого чув переказ оповідач.

³⁵⁵ Куліш П. Записки о Южной Руси. — СПб., 1856. — Т. I. — С. 124.

³⁵⁶ местечко Батурин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1872. — № 23. — С. 582.

³⁵⁷ Там само.

³⁵⁸ Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історії» — Б. м., 1957. — С. 48.

«Очікуючи до себе на допомогу шведів, зрадники мужньо обороняли земляні укріплення», — пише один із перших авторів друкованої історії українського народу Д. Бантиш-Каменський³⁵⁹. Це підтверджує й чернігівський історик, офіцер М. Домонтович у великій праці «Черниговская губерния», виданій у 1865 р.³⁶⁰

Здійснивши невдалий приступ, О. Меншикову нічого не залишалося, як покинути гетьманську столицю. У післяобідню пору швидко темніло. Ніч обіцяла бути морозною. А в спаленому передмісті не розквартируєш втомлений багатотисячний корпус. Та й переправа шведів могла фатально вплинути на подальше з'єднання з головними силами Шереметева. Полки, отримавши наказ, на радість захисникам міста, почали відходити³⁶¹.

359 *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. - М., 1842. - Т. III. - С. 98.

360 *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния (составил генерального штаба подполковник М. Домонтович).* — СПб., 1865. — С. 669.

361 *История Русів.* — С. 261.

Зрада

Було б помилкою ідеалізувати увесь батуринський гарнізон: зрозуміло, не всі у фортеці дотримувались однієї точки зору в оцінці подій, що відбувалися. Прихід парламентарів, переговори, блокування Меншиковим вісток від Мазепи посилювали невпевненість, побоювання за наслідки непокори. Задум гетьмана піти на союз з Карлом XII теж викликав чимало запитань, на які важко було дати відповідь одразу. Адже щойно перед цим він розсилав укази, «дабы народ в великом был опасении, начаясь к себе силнаго неприятеля шведа»³⁶². Ці настрої, підсилені контрагітацією Меншикова, очевидно, були висловлені під час обговорення старшиною небезпечної ситуації протистояння ще увечері 31 жовтня наказним полковником Прилуцького полку Іваном Носом та Мазепиним перекладачем із польської, турецької, татарської і волозької мов Стефаном Зертисем, які не бажали марного кровопролиття з такими ж, як і вони, православними.

Що вони говорили, як переконували (категорично, конфліктно чи помірковано-спокійно) Д. Чечеля, Ф. Кенігсека, про це не маємо історичних відомостей. Та їх чітко виявлене

362 *Прокопович Ф.* История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии. — СПб., 1773. — с. 180.

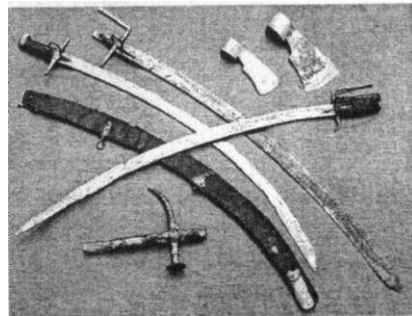

Тривога. Г. Крушевський.
Олія. 1899 р.

бажання впустити у Батурин московський корпус поставило керівництво перед необхідністю вжити рішучих заходів. Імовірно, що І. Ніс, С. Зертис, не знайшовши підтримки у старшини, звернулись напряму до козаків. Панікерські настрої могли заволодіти дедалі більшою частиною залоги. А це б значило, що гарнізон відрікся від свого гетьмана, зрадив гетьманську столицю, яку, за переконанням Чечеля і свідків погромів російського війська на Стародубщині, прийшли палити за наказом царя, щоб нічого не залишити шведам.

Тому командування гарнізону вдалося до жорстких каральних санкцій. С. Зертис, батько майбутнього архієпископа Московського Амвросія, був прикутий до гармати³⁶³. Закували в кайдани так само * й Івана Носа.

Особу останнього як «свідомого патріота» намагалися детально вивчати у ХІХ столітті. Проте дослідників чекало розчарування. Степан Ніс у «Історичній замітці про осіб, які належали до прізвища Ніс (18 століття)»³⁶⁴ висловив навіть сумнів, що Прилуцький полковник отримав у 1709 високий чин за Батурин, а не за щось інше. Та це був саме Іван Яремович Ніс. Докладно його просування

Топірці, келеп, шаблі,
що були на озброєнні козаків.

³⁶³ Бантыш-Каменский А. История Малой России. — М., 1842. — Т. III. (Примечания). — С. 41.

* Так чинили з крадіями, зрадниками. Подібне покарання гетьманці вважали великою ганьбою. За «Словником Малоросійської старовини» В. Ломиковського (Київ. — 1808. — С. 7), «мало хто був у змозі просидіти три години» прикутий на гарматі.

³⁶⁴ Нос. С. Историческая заметка о лицах, принадлежащих к фамилии Нос (18 столетие) // Черниговские губернские ведомости. — 1859. — № 37.

по службі простежив поляк Станіслав Зарульський, який служив у російській армії капітаном і збирав у ХVІІІ столітті історичні матеріали. У його «Описі про Малу Росію і Україну з додатками», виданому О. Бодянським у 1848 році, знаходимо почерпнуті з архівів такі відомості про І. Носа:

«1680, Жовт. 8 Іван Ніс. Полковий осавул.

1864. Травня 5. Теж. Червень 15. Теж.

1686, Жовт. 21 Теж.

1689, Листопада 8. Осавулом Семен Федорович, а Ніс Наказний полковник.

1690, Квітня 29. Теж.

1693, Травня 22. Іван Ніс. Товариш Військовий.

1693, Листопада 2 і Грудня 22. Він же Полковий Суддя.

1694...—1703 (він все ще Суддя).

1707, Лютого 6. Він Полковий Обозний.

1709. Він полковник»³⁶⁵.

Значний козак Іван Ніс у 1674 році разом із зятем кошового Івана Сірка Іваном Артемовим доставили до гетьмана і воєводи спійманого Івана Мазепу³⁶⁶. Останній був ротмістром надвірної хоругви правобережного гетьмана Петра Дорошенка і потрапив у полон до запорожців. Зроблена І. Носом якась послуга майбутньому керманичу Гетьманщини тоді, а можливо, пізніше, на Коломаці, коли у козаків визріла змова проти Самойловича, поставила його у досить вигідне привілейоване становище.

Як зазначає О. Лазаревський, «через місяць після одержання булави, новий гетьман видає Носу універсал на Голубівку. Це був факт незвичайний, тому що маєтність давалась незначному уряднику в той час, коли ще й полковники рідко одержували такі маєтності»³⁶⁷.

Прислужився він не без вигоди для себе й Дмитру Горленку. Щурівку Ніс отримав, очевидно, за вірнопідданість впливовому старшині. З новим полковником він мав дуже довірливі стосунки, заподадливо йому слугував упродовж багатьох років, хоча потай розраховував на

Рядовий grenader Преображенського полку.

³⁶⁵ Зарульський С. Описание о Малой России и Украине с приложениями. — М., 1848. — С. 115.

³⁶⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1991. — Т. II. — С. 310.

³⁶⁷ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. II. — С. 30.

*Люльки козаків
Прилуцького полку
доби І. Мазепи.
З колекції Прилуцького
краєзнавчого музею.*

більшу дяку. Його заздрісний характер особливо виразно проявився у боротьбі за спадщину Д. Горленка. «Далеко барзей горшая мука в работизне была од полковника бывшаго всему нашему полку, нежели за панов людских», — писав Іван Ніс 11 квітня 1709 року у скарзі³⁶⁸, не шкодуючи чорних фарб щодо свого недавнього патрона. Невдоволений своїм залежним станом, обділений значними володіннями, він мовчки терпів до визначеного часу. Адже скаржитись на найближчого довірника Мазепи було марною справою. Та ця можливість відкрилась, коли полковник зрадив царя. Особисті образи, заздрість, скептичне сприйняття Д. Горленка не могли не позначитись на оцінці Іваном Носом нових дій безпосереднього керівника і гетьмана. Вони трактувались ним не інакше, як корисливий хід задля вигоди гетьманської верхівки. Про жодні вищі інтереси керівництва він і не міг думати, бо все життя прожив саме з такими примітивно-приземленими бажаннями, був обмеженою, недалекою людиною. Навіть Ф. Протасьєв, царський резидент при гетьманові, у 1713 році відмітив у рапорті, що «Прилуцкой (полковник) — глуп и таков стар, что уже ис памяти выжил»³⁶⁹.

Неважно припустити, що головний мотив, який визначив поведінку цього представника старшини у критичні хвилини облоги, був досить-

*Сержанти та офіцери
російської армії зразка 1708 р.*

³⁶⁸ Один из мазепинцев (прилуцкий полковник Дмитрий Горленко) // Киевская старина. — 1889. — Т. XXVII (октябрь, ноябрь, декабрь). — С. 192.

³⁶⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк. — Париж-Торонто, 1960. — С. 365.

таки прозаїчний. Якби полковники Д. Чечель, П. Кенігсек пристали на його пропозицію, то про вірнопідданські дії полкового обозного стало б відомо Меншикову і шлях із наказних полковників у полковники був би відкритий.

Жорстоко придушеній опозиції в особі І. Носа, С. Зартиса можна було б із сьогоднішніх позицій якоюсь мірою поспівчувати: ці люди мали право на свою думку, вибір. Тим паче, що вони вирости-виховались у середовищі автономії, імперії, в умовах зловживань влади, поглиблення соціального гніту. Їхні сумніви і побоювання були цілком закономірні, впливали з характеру дійсності в Україні, позбавленій незалежності. Та заслуговує на увагу і той факт, що сердюки, козаки, простий люд при своїх подібних ваганнях не проявляли активності у підтримці антимазепинської партії. Навпаки, їх нестриманість, грубість, образливі вигуки щодо Меншикова, російських посланців на стінах валу засвідчували протилежний настрій.

Прикуті до гармат І. Ніс та С. Зертис підлягали військовому суду, їхню долю, очевидно, мав вирішити після свого повернення сам Мазепа з генеральною старшиною Д. Чечель і Ф. Кенігсек не наважувались їм щось заподіяти, не маючи відповідних повноважень. Тому й послали до гетьмана гінця зі звісткою про зраду, але його перехопили драгуни³⁷⁰.

Якщо попередні дії наказного полковника Прилуцького полку І. Носа ще якимось можна зрозуміти і виправдати реаліями 1708 року, то наступні слід кваліфікувати як зраду батуринців, козаків, сердюків.

Приступ військ Меншикова давав йому надію на визволення. Але героїзм залоги, початок відступу корпусу, радість захисників від перемоги позбавляли І. Носа цього шансу. Рятуючи себе від майбутнього суду, зустрічі віч-на-віч із полковником Дмитром Горленком, він удався до ще однієї спроби змінити ситуацію на свою користь. На цей раз І. Ніс поставив своє життя вище життів тисяч батуринців.

М. Костомаров про це пише так: «...Один із полкових старшин, Іван Ніс, прибув до Меншикова і вказав йому таємний спосіб добути Батурин. За переказом, Ніс указав у батуринській стіні не помітну ні для кого хвірточку, через яку можна було вночі потай царським людям проникнути в замок. Меншиков відрядив туди солдат. Таємний хід був відкритий, за першими, що туди увійшли, пішли інші, а з другого боку був початий

*Козацька фортеця в Прилуках.
Малюнок А. Гайдая.*

³⁷⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — Т. III (Приложения). — С. 41.

приступ, і батури́нці, відбиваючись протягом двох годин, врешті здались»³⁷¹.

Відомий історик з якихось причин не мав змоги ознайомитися з важливим царським документом, деталі якого вказують на те, що І. Ніс не мав змоги непомітно покинути фортецю:

«Концент. Жалованная грамота прилуцкому Ивану Носу на чин полковничий. — Наше царское величество пожаловали прилуцкому полку наказного полковника Ивана Носа за ево к нам, великому государю, к нашему величеству верные и усерднорадотельные службы, особливо в нынешнее настоящее время, когда вор и изменник, бывший гетман Мазепа, забыв страх Божий к нам, великому государю, нашему царскому величеству, при крестном целовании учиненную святую присягу, изменил и отъехал к неприятелю нашему, королю швецкому, съ единомышленики своими, и с которыми и прилуцкой полковник бывший (Горленка) туда ж отъехал с ним, Мазепою. А ево, наказного полковника Носа, оставил он, вор и изменник Мазепа, в гарнизоне обще съ единомышленники ж своими изменниками с сердюцким полковником Чечелем (с) казаками того полку Прилуцкого в Батурине, приказал ему, дабы он наших царского величества великороссийских ратных людей в Батурин не пускал и с ними бился. А он, Иван, помня страх Божий обещание свое к нам, великому государю, по верности своей противу наших, царского величества ратных великороссийских людей не бился и там ворами и изменниками выбранными...* бит был, окован и посажен...** от генерала нашего, князя Александра Даниловича Меншикова, освобожден и послан в Прилуки, где також к нам, в(еликому государю), показал свою верную службу, за которые его к нам в (еликому) г (осударю) вернорадотельные службы пожаловали его, Ивана Носа, велели ему быть в том Прилуцком полку полковником на место помянутого вора и изменника, бывшего полковника прилуцкого (Горленка), который вкупе с Мазепою при неприятеле нашем, короле швецком, и учиненной против нас в(еликого) г(осударя), противности. И того ради мы, великий государь, наше царское величество, напоминаем и указом нашим, царского величества, повелеваем: того прилуцкого полку полковой старшине ево, Носа, иметь за полковника и всякое послушание ему отдавать надлежит, как полковнику. А прежнего полковника, вора и изменника, Дмитрия Горленка прелестных писем и повелений и речей не слушать, как и вора и изменника...*** прелести Мазепа пишет они, хот изменною своею малороссийской народ поработить в полскую неволю и во унию. А ему, полковнику Ивану Носу, видя к себе нашу царского величества милость, нам,

³⁷¹ Костомаров Н. Мазепа. — С. 252.

* Слово важко розібрати.

** Декілька слів важко розібрати.

*** Декілька слів важко розібрати.

Глухівська брама фортеці в Прилуках.
XVII ст. Малюнок А. Гайдая.

ц(арскому) в(еличеству), служить верно и к неприятелю нашим описки чинить и всякой вред и ущерб оним приключать тштитись. И для вящей нашего царского величества к нему милости, мы, великий государь, наше царское величество, ему сию нашу, царского величества, жалованную грамоту за нашей, великого государя, печатью дать указали, о чем и подданого вашего гетмана универсал послан. Писана ся наша, великого государя, нашего царского величества жалованная грамота в Глухове 1708 г. месеца ноября 14 дня, государствования нашего 27 году»³⁷².

Отже, як бачимо, І. Ніс був закутий у фортеці. І все ж це не завадило йому вчинити чорну справу. Автор «Історії Русів» повідомляє, що він «вислав уночі з міста старшину свого, на прізвище Соломаха, і звелів йому, наздогнавши Меншикова на поході, сказати, щоб він приступив до міста перед світанком і напав на вказане тим старшиною місце, де розташований був полк Прилуцький, і сам Полковник сидітиме на гарматі, закутий ланцюгами, немовби арештант»³⁷³.

При деяких неістотних помилках (Ніс не сам себе прикував, був він не полковник, а наказний полковник) у згаданому описі маємо більш-менш логічне трактування перебігу події. Автор у всякому разі мав у своєму розпорядженні цілком достовірне джерело-свідчення проникнення московського війська у Батурин. На це вказує низка історичних деталей. Так, в енциклопедичній праці О. Лазаревського «Опис Старої Малоросії» знаходимо відомості про

війтів Прилук. У 1747—1754 роках цю посаду обіймав Євстафій Євстафійович Соломаха, а в 1717, 1719 Євстафій Мойсейович³⁷⁴, очевидно, батько попереднього. Тобто Соломахи у Прилуках

Дерев'яна церква Святої Варвари
Великомучениці, що містилася в центрі
Прилуцької фортеці. Згоріла у 1781 р.
Малюнок А. Гайдая.

³⁷² РДАДА. — «Малороссийские дела», 1708 р. — № 80.

³⁷³ Історія Русів. — С. 261—262.

³⁷⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1902. — Т. III. — С. 94.

Фрагмент рушниці
прилуцької старшини.
Аерево, бронза,
позолота, карбування.
Початок XVIII ст.
З колекції Прилуцького
краєзнавчого музею.

справді старшинствували, і хтось із них, безумовно, міг виконати завдання наказного полковника. Слід додати, що ще за Самойловича осавулом генеральної артилерії був Степан Соломаха³⁷⁵. Отже, цілком можливо, в «Історії Русів» ішлося про його нащадка.

На користь версії про відправлення І. Носом свого довіреного вістуну у табір Меншикова свідчить, по-перше, царське вшанування наказного полковника за велику послугу, по-друге, підступне проникнення війська у фортецю. Час міфологізував деякі деталі — драгуни, можливо, пробрались через потайну хвірточку або через підземний хід³⁷⁶, або, найімовірніше, їх було проведено через одну з підземних вилазок, яких фортеця мала чимало. Різноманітні перекази про саме потайне проникнення у фортецю московських стрільців

підтверджують трагічну реальність: захисників Батурина небезпека захопила зненацька, несподівано. Легкий штурм добре озброєного гарнізону стався завдяки зрадницькому удару зсередини. Він відвернув увагу варті, нейтралізував оперативне керівництво полками, зруйнував надійну систему оборони. Це вирішило долю батуринців.

Пам'ятник на могилі
невідомого загиблого козака
біля полкової скарбниці Прилук.
Фото 2001 р.

³⁷⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1902. — Т. II. — С. 126.
³⁷⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1992. — С. 151.

Кривава ніч

Ще нічого не знаючи про падіння Батурина, цар писав 2 листопада з Чапліївки О. Меншикову: «На первое посланное к вам (с отъезжантом Пашковым) письмо паки подтверждаю, что шведы перешли на сую сторону реки и хотя наши крепко держали и трижды их збивали, однако за неудобностью места содержать не могли, понеже на той стороне реки у неприятеля место было зело удобное, где поставлены были на горе пушки в три боя, и болши держатца нашим было ни по которому образу нельзя. Того дня извольте быть опасны и по тому смотря поступать, ибо неприятель перебрался от Батурина толково во шти милях, и наши войска почали отступать к Глухову. Письмо ваше, писанное вчерашнего дня от Батурина до нас дошло»³⁷⁷.

Тоді ж, переконавшись, що шведи переправляються через Десну повільно, Петро I посилає до свого війська під гетьманську столицю додаткового листа з уточненням-застереженням: «Сей день и будущая ночь вам еще возможно трудитца там, а далее завтрашняго утра, ежели чего не зделано, бавитца вам там опасно»³⁷⁸.

³⁷⁷ Письма и бумаги Петра Великого. — М. — Л., 1948 — Т. 8. — Выпуск I. — С. 269.
³⁷⁸ Там само.

Олександр Меншиков.

Проте ці обидва послання розми- нулись у дорозі з новою вісткою з Бату- рина. Задоволений Меншиков радісно рапортував: «Господин полковник, до- ношу вашей милости, что мы сего чис- ла о шти часах пополудни здешную фартецию з двух сторон штурмовали, и, чрез помощь Божию и вашего ору- жия счастием, по двучасном огню оную, взяли. И сею викториею вашей милос- ти поздравляю. И сего часу еду я сам в город и потом о всем обстоятельно ваш- ей милости донесу»³⁷⁹.

Честолюбивому князю хотілося по- казати себе у привабливому світлі пе- реможця, який так легко впорався з ви- конанням наказу. І, ясна річ, про попередні переговори, приступ- поразку тепер можна було і не згадувати. Адже це лише применшило б славу.

Останні години й хвилини батуринців, козаків, сердюків прохо- дили у героїчному спротиві. Почавши вранці (а о шостій годині сто- яла ще суцільна темінь) удаваний штурм³⁸⁰; російське військо, про- бравшись одночасно тайником, вдарило підступно в лави оборонців зсередини захисних укріплень. Побачивши московських стрільців, які один за одним з'являлися у фортеці, городяни на чолі з дияконом і його дочкою кинулись їм навперейми³⁸¹. Та вже було пізно. У по- тайному ході з'являлося дедалі більше росіян. «Завдяки цій енергії, козаки були захоплені зненацька», — інформував статс-секретаря Бойля англійський посол Чарльз Вітворт³⁸². Піднятий на гвалт Ф. Кенігсек, як читаємо у згаданому вище повідомленні, «ще не встиг розташувати своїх людей у належному порядку»³⁸³ і був тяжко пора- нений.

Уцілілі від першої штурмової хвилі наступаючих козаки, сердю- ки, городяни мужньо оборонялись. Та бій без головної переваги — артилерії — на кілька сторін одночасно, у стані незрозумілості й

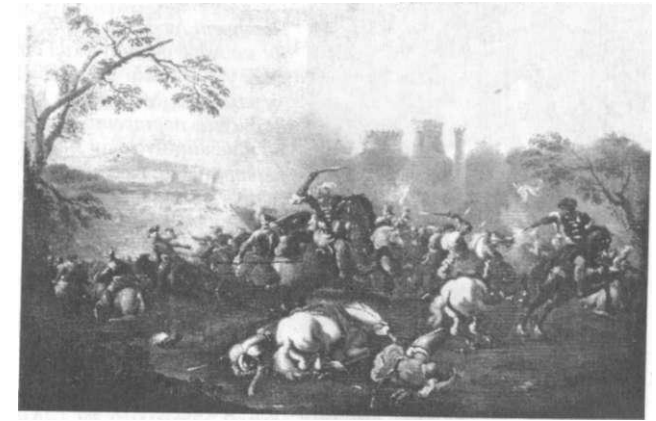
³⁷⁹ РДАДА. — Б. Держ. архіву. — Розряд IX, № 1. — Картон 2. — Арк. 903.

³⁸⁰ Павленко Н. Петр Великий. — М., 1990. — С. 283.

³⁸¹ Аркас М. Історія України-Русі. — СПб., 1908. — С. 287.

³⁸² Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при рус- ком дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброта с 1708 г. по 1711 г. // Сб. императорского русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 112.

³⁸³ Там само.

Батальна сцена.
XVIII ст.
Невідомий художник.
Львівська галерея
мистецтв.

спантеличення, за відсутності старшин підрозділів (Мазепа взяв із собою сотників, більшість полковників) уже не мав успіху.

За дві години переважаючі удвічі-утричі війська Меншикова за- вершили навалний наступ. Руїни та згарища п'яти батуринських церков виразно свідчать, що в них на якийсь час знайшли прихисток оборонці, але озлоблені стрільці не спинялися навіть перед право- славними святинями — розбивали двері, закидали у вікна факели. У першу чергу полювали за сердюками, більшість яких була безжално- вно винишена³⁸⁴. Взятих же у полон в'язали в одну юрбу мотузками³⁸⁵ для майбутніх катувань.

Лизогубівський літопис дає широку панораму моторошної кри- вавої ночі загибелі гетьманської столиці: «...Войско заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившиися (понеже везде изобилие было всякого напоя) кололи людей и рубали, а для того боячися прочие в скрытых містах сидели, аж когда огонь обошел весь город, и скры- ты пострадали; мало еднок от огня спаслося и только одна хатка, под самою стіною вала от запада стоячая уцілела неякогось старушка; церков же в замку деревяная сгоріла, в городі Троицы Святой камен- ная верхами и работою внутрь огоріла»³⁸⁶.

Розправившись із козаками та сердюками, стрільці, драгуни з не- навистю накидалися на беззахисних і беззбройних стариків, жінок, дітей — рубали голови, кололи груди. Благання про пощаду не до- помагали.

Різними шляхами ішла інформація про злодіяння у Москву, Нов- город, зарубіжжя, але літописці, посылаючись на свідчення очевидців,

³⁸⁴ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. — К., 1851. — С. 68.

³⁸⁵ Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 9. — С. 61.

³⁸⁶ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 47 - 48.

Портрет Людовика XIV.
Як згадував французький дипломат Жан Балюз, який у 1704 році побував у Батурині, «у залі його (Мазепи. — Авт.) замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвищому місці знаходиться гарний портрет його Величності (Людовика XIV. — Авт.)». Можливо, це і є той портрет, який забрав О. Меншиков.

були єдині в оцінках масштабів трагедії українського міста: «Великий государь... град его стольный разори до основания и вся люди посече» (Новгородский літопис)³⁸⁷, «Люди в нем бывшие вырублены, церкви разорены, дома разграблены и сожжены» (Рукописний збірник XVIII ст.)³⁸⁸, «Город Батурин войска государевы, доставши, спалили и людей всех вырубали. Тогда зима прежестокая была: снега превеликия и морозы такие сильные были, что и птицы мерзли» («Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание»³⁸⁹); «И тот город взяли приступом, и вырубали, и выжгли» («Записки» московського окольничого Івана Желябужського за 1708 рік³⁹⁰); «Меншиков зараз добыл Батурина и сплюндровал его огнем и мечем» (Чернігівський літопис за новим списком (1587—1725))³⁹¹. Подібний опис подавав й у своєму щоденнику шамбелян Карла XII Адлерфельд, який загинув під Полтавою у 1709 році: «Перебили і старих і малих, не оглядаючись на стать та вік, залишок жінок поцупили. Взяли сорок гармат. Спалили місто і 30 млинів, що стояли на річці Сейм. Все пограбували. Комендант родом прусак був взятий, з ним гірко вчинили»³⁹².

Батурин.
Залишки гетьманської резиденції.
Малюнок XIX ст.

³⁸⁷ Україна. - 1992. - № 19. - С. 21.
звє Державна публічна бібліотека (м. Москва). — Відділ рукописів. Колекція По-
годіна. Рукописний збірник XVIII віку. — № 1598. — Рукопис 17. — Арк. 166.
³⁸⁹ Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. —
С. 89.
³⁹⁰ Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей. - М., 1990. - С. 324.
³⁹¹ Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX (Приложения). — С. 95.
³⁹² Український історичний журнал. — 1990. — № 1. — С. 125.

Вражений був побаченням 11 листопада 1708 року шведський очевидець-історик Георг Нордберг. Він занотував у свої записники про те, що нападаючі «що лише могли, пограбували, а бідних безборонних мешканців повбивали». «З руїн, — констатував свідок злодіяння, — можна припускати, що це було гарне, з цегли збудоване місто, яке своїми будівлями перевищувало інші міста в Україні»³⁹³.

Французькі часописи, отримавши інформацію з України, вийшли з промовистими заголовками — «Страшна різня», «Руїна України», «Жінки й діти на вістрях шабель»³⁹⁴. «Газет де Франс», «Летре гісторік» та інші газети сповіщали болючу новину: «Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів». «Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства»³⁹⁵.

Австрійська газета «Віннерішес Діяріум» у номері за 2—4 січня писала, що москвини сплюндрували та дотла знищили Батурин, а самого «ін абсенція» за «зраду» засуджено на смерть і повішено манекена, що мав би нагадувати особу гетьмана³⁹⁶.

Отримавши на світанку від царя заспокійливого листа про можливість 2 листопада ще «бавитца» під Батурином, О. Меншиков вирішив сповна проявити свій хист ката і поглумитися над усіма, хто не виявив належної пошани до його особи. Впиваючись кривавим видовищем, діями своїх підлеглих, він звелів нашвидкуруч збудувати шибеницю, принести з палацу портрет І, Мазепи. Під захоплені вигуки п'яних стрільців, під приреченими поглядами пов'язаних до купи бранців зображення гетьмана «повісили... посеред города Батурина»³⁹⁷. Все це настільки сподобалось Меншикову, що за таким самим його сценарієм подібне вчинили невдовзі й у Глухові.

Далі розпочалась зловтішна оргія московських переможців. «Меншиков звелів прив'язати до дощок трупи начальних козацьких людей і пустити по річці Сейму, щоб вони подали вістку іншим про погибель Батурина»³⁹⁸, — повідомляє про її початок шведський історик Фріксель, автор «Історії життя Карла

Крутицько-Батуринський
монастир у XVII ст.
Рисунок-реконструкція К. Лоляло.

³⁹³ Мацьків Г. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687—
1709. — Мюнхен, 1988. - С. 151.
³⁹⁴ Боршак Р. Мартель. — Іван Мазепа. — К, 1991. — С. 73.
³⁹⁵ Там само.
³⁹⁶ Мацьків Г. Вказана праця. — С. 86.
³⁹⁷ Житие и славные дела Петра Великого... СПб., 1774. — Т. I. — С. 330.
³⁹⁸ гетьмани України. Історичні портрета. Збірник. — К., 1991. — С. 143—144.

ХІІ». Одних спійманих козаків-оборонців по-садистськи, шляхом відрубання по черзі правої руки, лівої ноги потім лівої руки і правої ноги, четвертували³⁹⁹. Інших, як згадував у своїх спогадах Джон Перрі, який 14 років прослужив у царя, «на стіну посадив на колі»⁴⁰⁰, аби конали в невимовних муках.

Але ці знущання, за «Історією Русів», були звичайнісінькими і поступались перед тими, «що саму уяву жахали»⁴⁰¹. Усе це вкарбувалось назавжди у народну пам'ять. У думі, в якій не виявлено симпатій до Мазепи, проривається в рядках пекучий біль-стогін батуринського люду:

«А в городі у Батурині
Мужиків да жінок
У пень сікли да рубали,
Церкви палили, святості да
Ікони під ноги топтали...»⁴⁰²

Вдовольнивши свої ниці бажання, втішившись стратами, муками переможених, О. Меншиков віддав місто на грабунок. П'яні солдати кинулись обчищати насамперед собори, у яких було багато золотої атрибутики. Добрались навіть до позолочених бань. Осквернителю храмів було де пожитись. Ще до 1700 року в гетьманській столиці та передмісті височіли Троїцький, Миколаївський, Покровський, Воскресенський та Введенський храми⁴⁰³. На їхнє утримання складав жертви і сам гетьман. Так, на Троїцьку церкву він дав 20 тисяч золотих, на Миколаївську — 4 тисячі, на дерев'яні церкви Воскресенія* та Покрови Богородиці — 15 тисяч⁴⁰⁴. Знаючи про це, Меншиков хотів дати волю своїм загребущим бажанням. Характер цього хитрого царедворця, духовно доволі примітив-

Частина розірваної мідної гармати великого калібру з литим та вигравіруваним орнаментом. Посередині є рельєфна рамка з підписом «... КАРПЬ... ИК... ДЪЛАТЕЛЬ». Відкопана у Батурині. З колекції В. Тарновського.

³⁹⁹ Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник. — К., 1991. — С. 143—144.

⁴⁰⁰ Перрі Джон. Состояние России при нынешнем царе. — СПб., 1869. — С. 17. (Переклад з лондонського видання. 1716 р.).

⁴⁰¹ Історія Русів. — С. 262.

⁴⁰² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955. — С. 157.

⁴⁰³ Местечко Батурин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1872. — № 23. — С. 583; Кішко Л. Батуринські церкви доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2002. — № 1. — С. 23.

* Збудована, очевидно, після 1700 року.

⁴⁰⁴ Дмитренко М. Скарби і спадщина гетьмана // Культура і життя. — 1991. — № 37. — 14 березня.

ної людини, найбільш вдало визначив К. Валишевський, який писав: «Адміністративні здібності Меншикова служили йому, головним чином, для того, щоб розбагатіти. Він майже увесь час нахабно безкарно крав»⁴⁰⁵.

Холодного і димно-гіркого 2 листопада 1708 року настав, як мовиться, його «зоряний» час: він із нетерпінням очікував звістки про знайдені скарби, які наказав ретельно шукати у гетьманській резиденції. Та ці зусилля виявилися марними. «Злодій» і «визискувач» Мазепа майже всі свої доходи на відміну від осквернителя Батурина вкладав у святе діло: 1 мільйон 72 тисячі золотих подарував Печерській лаврі, 200 тисяч — церкві Київського колегіуму з гімназіями, 20 тисяч — на відбудову і ремонт церкви у Глухові, 18 тисяч — рефекторам Густинського та Мгарського монастирів, 115 тисяч — церкві у Дігтярях, по 10 тисяч — кафедральному та Троїцькому соборам у Чернігові, 20 тисяч — Макошинському монастирю, 50 тисяч — монастирю Св. Сави, 5 тисяч — чернігівській церкві Св. Івана Євангеліста, 15 тисяч — церкві в с. Прачах, 2 тисячі — у Рильську⁴⁰⁶ та ін. Загалом, за нашими даними, його коштом побудовано та відреставровано більше 43 церков.

Значні кошти Мазепа виділив і для Крупицького Батуринського монастиря, що стояв за шість кілометрів від гетьманської столиці. Тут він часто говорив і постійно брав участь у хресній ході 9 травня⁴⁰⁷ (за старим стилем. — Ред.). «Генваря 13 дня, во вторник 1693 года перенесена бысть славно в монастырь Батуринский часть мошей св. великомученицы Варвары самая персь, вложенная в серебряный образ, — писав настоятель монастиря Дмитро Туптало. — По многomu моему молению и старанию немалому ясновельможный Иван Мазепа, гетман Их Царского Пресветлаго Величества, отдал оную в монастырь наш»⁴⁰⁸.

Не вдовольнившись результатами пошуку в резиденції, Меншиков вирішив пожитись у багатому монастирі. Надісланий загін зробив у ньому «спустошувальний обшук»⁴⁰⁹. Автори «Історико-статистичного

Церква у селі Воронєж. ХVІІІ ст. З цього села Петро І наказував О. Меншикову всі батуринські «строєнья сжечь».

⁴⁰⁵ Валишевский К. Петр Великий. — М., 1911. — ((Репринтне перевидання) 1990р.). — С. 304.

⁴⁰⁶ Культура і життя. — 1991. — 14 вересня.

⁴⁰⁷ Батуринский Крупицкий монастырь св. Николая // Черниговские губернские ведомости. — 1895. — № 534. — 15 августа.

⁴⁰⁸ Там само.

⁴⁰⁹ Там само.

опису Чернігівської єпархії», виданої у минулому столітті, зазначають, що при цьому «дзвіниця, настоятельські та братські келії, гостинний двір були вщент поруйновані»⁴¹⁰. Колишнього ректора Київського колегіуму, настоятеля Крупицького Батуринського монастиря з квітня 1694 року Гедеона Одорського за підтримку «зрадників» царські сатрапи згодом заслали на Соловки.

У Батурині ж продовжувався шабаш завойовників. Знімалися з кріплень гармати і вантажилися на вози. Найбільші з них Меншиков наказав знищити. Їх рештки, розкидані вибухами по місту, знаходили ще й у XIX столітті⁴¹¹. Вивезені ж гармати були доставлені у Севськ, де вони були, як довідуємось із прохання українського гетьмана К. Розумовського, ще і в 1751р.⁴¹²

Усе ж інше — будинки канцелярії, цеххаузи піддавались вогню. Після грабунку було підпалено чудовий гетьманський палац, тридцять млинів⁴¹³, великий хлібний магазин⁴¹⁴ (тобто сховище борошна).

Про масштаби руйнувань дізнаємося з першого після трагедії опису гетьманської столиці в 1725 році. За ним «город Батурин земляний, в том городе два замка пустые, около них фолварии и стены разваленные... На Гончаровке изменника Мазепы дворовое место с садом; где жил сам Мазепа, строения ныне нет; оное место, взявши с яру от поля, по самое низкое место на реку Сейм, обведено земляным валом и внутри онаго гай березовый небольшой»⁴¹⁵.

Свята Варвара. XVIII ст.

Детальніший опис зроблено у 1726 році, коли Батурин мали віддати у володіння О. Меншикову. Він дещо спростовує попередній — у колишній резиденції Мазепи все-таки щось залишилось: «В оном дворе каменные палаты пустая и разбитая; там же церков деревянная цела с некоторой частью иконостаса: в оном дворе гай березо-

вый и около его поле пахотное»⁴¹⁶. Але загалом картина запустіння, спаплюженої столиці-святині вражає: «Ныне, по разорении, город Батурин весь пуст, и около его болварки и стены все поразвалились, и весь зарос, и в обоих замках никакого строения старого и нового нет, только две церкви каменные пустые: Живоначальная троица да Николая Чудотворца, недостроена вполонину*; и в них некакого церковного вбору — дверей и окончинь — нет, и в местах своды обвалились; да бывших гетманов и изменника Мазепы бывал войсковой каменный малый дом, три полаты, весь поразвалился да изменника Мазепы бывшего господаря Самойла Целюрика каменные две податки кладовые пустые, все разбиты»⁴¹¹.

В історичній літературі зустрічаємо спроби відокремити Петра I від батуринського злодіяння, мовляв, це була виключно ініціатива самого Меншикова. Як же насправді думав цар, дізнаємося з його захопленої реакції на взяття Батурина. Отримавши вранішнє повідомлення від О. Меншикова, він спішив 2-го ж листопада передати йому свої розпорядження: «Сего маменту получил я ваше зело радостное писание, за которое вам зело благодарны, паче же Бог мздо-воздаятель будет вам. Что ж принадлежит о городе, и то полагаю на вашу волю: ежели возможно от шведов в нем сидеть, однако ж несколько пушек лутчих вывезть в Глухов, то извольте поправить и посадить в гварнизон (хотя драгун в прибавку стрелцам, пока пехота будет). Буде ж (как я от присланного слышал) оной не крепок, то зел лутче такую великую артиллерию вывезть в Глухов, а строенные зжечь (которое там зело ныне нужно), понеже, когда в таком слабом городе такую артиллерию оставить, то шведы также лехко могут взять, как мы взяли. И для того не изволь время терять, ибо сего дня шведы перешли реку и чаю, завтра конечно пойдет к Батурину или инуды глуже. И того ради опасно, дабы не помешал вам в вывозе артиллерии. Буде ж не успеете вывезть, то лутче разжечь или разорвать и, штуками роздав, вывезть.

Из Воронежа, ноября 2 дня.

Р. Б. Ежели есть булава и знамена, изволь прислать: для нового гетьмана зело нужно. Також канцелярию возми с собою всю их»⁴¹⁸.

Портрет Петра I. XVIII ст. Невідомий художник. Львівський історичний музей.

⁴¹⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Ч. III. — С. 287.

⁴¹¹ Киевская старина. — 1894. — Т. X. — VII. — С. 41.

⁴¹² Твердохлебов А. Инструкция войсковому канцеляристу Григорию Губцицу, отправленному в Санктпетербург за делами малороссийскими // Киевская старина. — 1888. ⁴¹³ Ноябрь. — С. 83.

⁴¹³ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. II. — С. 30.

⁴¹⁴ Брикнер А. История Петра Великого. — СПб., 1882. — Т. 2. — С. 454.

⁴¹⁵ Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 2. — 11 января.

⁴¹⁶ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1892. — Кн. VI. — С. 114.

*К, мабуть, почали відбудовувати для здійснення обрядів.

⁴¹⁷ Там само. — С. 112.

⁴¹⁸ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. (I). — С. 270—271.

До Меншикова лист надійшов із запізненням. Він уже покинув розорене і сплюндроване місто. Важливе свідчення-донесення, яке було відповіддю на царське послання:

«Господин полковник. Писание вашей милости, вчерашнего дня из Воронежа писанное, воспринял и сего числа по утру, за которое вашей милости, моему государю, зело благодарствую, и на оное ответствую. Артиллерию, сколько могли взять, везем с собою, а протчую тяшкую, а именно несколько самых болших пушек, разорвали. Что же чрез помянутое свое писание изволите повелывать нам прислать к вашей милости булаву и знамя в Глухов к потребному времени, и у нас есть не токмо одна, но и три булавы, также и бунчюг, и между довольным числом всяких знамен, — знамя первое, которое всегда пред гетманом важивали; и оные все купно с воровскою старшиною, привезу с собою, ис чего надеюсь вашей милости быть довольным. И понеже зело желаю очи ваши, чтоб дай Боже счастливо вскоре видеть, того ради пространно ныне доносить оставляю, но и всем, о чем надлежит, обстоятельно донесу вашей милости изустно, чего ради намерен я к вашей милости ехать наперед одною своею особою. За сим здравие вашей милости, моего всемилостивейшаго государя, деснице вся содержащаго и сохранение предаю. Александр Меншиков. Ис Конатопа, ноября 3 дня 1708 году»⁴¹⁹.

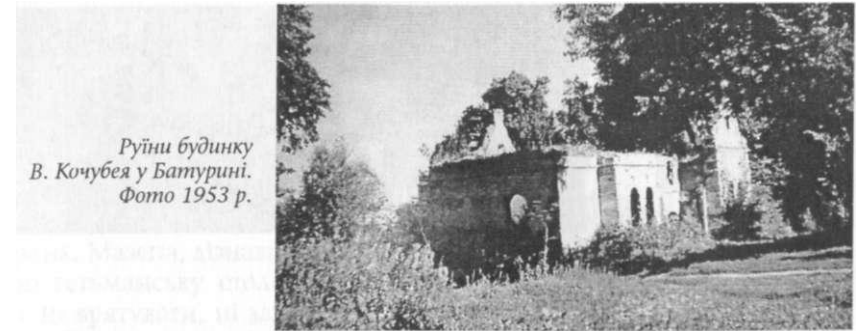
Проте у зв'язку з тим, що цар переїздив, цю депешу він не отримав навіть 5 листопада. Петро I, марно очікуючи три дні донесень, вирішив надіслати нове розпорядження Меншикову: «И для того удобнее артиллерию вывести половину в Глухов и другую в Севск, а Батурин в знак изменникам (понеже боронились) другим на приклад зжечь весь. И изволь управлятца, не мешкав, ибо н (еприятель) уже вчерась реку совсем перешел и сегодня, чаю будет маршировать к вам»⁴²⁰.

Як бачимо, новий царський намір і наказ цілком збігаються з діями вірнопідданого підлеглого. Відповідальність за скоєне у Батурині лежить і на Петрі I, який жорстокістю хотів при-

Фенікс згорає.
З книги «*Redivivus Phoenix*».
Л. Крионович, І. Щирський.
Мідьборит. Чернігів, 1683 р.

⁴¹⁹ РДДДА. — Б. держ. архіву. — Розряд IX, № 1. — Картон 2. — Арк. 904—905.
⁴²⁰ Письма и бумаги Петра Великого. — Т.8 (I). — С. 274.

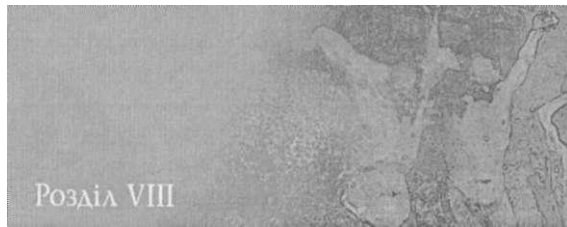
душити самостійницькі спроби гетьманців вибороти собі свободу. До речі, до подібного залякування українців царизм удавався не вперше. Ще у 1659 році князь Ромадановський «з войском Борзни * достал, одних порубали, а других в полон выбрали й місто спалили»⁴²¹. Коли у 1668 році гетьман Іван Брюховецький «учинил раду с полковниками, судьями й усею старшиною, и поприсягли себѣ, же юже конечно отступи™ от его царского величества»⁴²², то російські каральні війська під керівництвом князя Ромадановського у відповідь спалили Переяслав ** та Ніжин⁴²³ і жорстко придушили розпочате повстання. До випробуваного засобу залякування правителі Росії вдалися рівно через 30 років.

* Борзна за 32—35 кілометрів від Батурина.

⁴²¹ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 79.

⁴²² Там само. — С. 104.

** Про це оповідає Чернігівський літопис 1578—1750 рр. Він опублікований у збірнику «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским» (К., 1856, Т. 1).⁴²³ Морозов О. Московські погроми в Ніжині // Просвіта (м. Ніжин). — 1992. — № 1. — Листопад-грудень. — С. 2.

Жертви погрому

Зайнявши Чапліївку *, шведські війська поспіхом почали гатити підмерзле болото, що було на шляху до Батурина. Від Лушників ** до Обтова *** у важкопрохідному місці була зроблена кілометрова гребля ****, про що зберігається переказ ⁴²⁴.

На жаль, природні перешкоди, удари російських військ катастрофічно уповільнили хід союзницького війська. Неважко уявити стан Івана Мазепи, коли він отримав звістку про падіння Батурина. Приголомшений гетьман, за свідченням учасника походу, не повірив почутому ⁴²⁵. Проте вислана ним наперед партія козаків підтвердила жахливу новину, яку він із

* Шосткинський район Сумської області.

** Лушники нині об'єднані з Чапліївкою.

*** Крелевецький район Сумської області.

**** Її залишки, очевидно, й сьогодні можна побачити біля хутора Губарівщина. У 1865 році М. Домонтович писав: «На цій дорозі... знаходиться гребля довжиною в 1 версту і шириною до 8 аршин піщаного і доволі твердого ґрунту, але завжди більше чи менше покрита водою. Переказ говорить, що влаштована Карлом XII» (Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штаба. Черниговская губерния. Составил М. Домонтович. — СПб. — 1865. — С. 41).

⁴²⁴ Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штаба. Черниговская губерния. Составил М. Домонтович. — СПб., 1865. — С. 41.

⁴²⁵ *Томашівський С.* Из записок каролинців про 1708/9 р. // ЗНТШ. - 1909. - Т. 92. - Кн. VI. - С. 75.

Типова московська покара:
підвішування за ребро і заковування у землю.

висловленим «великим незадоволеним з того приводу» повідомив королю ⁴²⁶.

Розповіді про звірства корпусу Меншикова його вжахнули. Як згадує Пилип Орлик, Мазепа, дізнавшись гірку правду про гетьманську столицю, яку вже не міг ні врятувати, ні захистити, «жалосним был, и сказал тые слова: «Злые и несчастные наши початки! Знатно, что Бог не благословит моего намерения, а я тем же Богом засвидетельствуюся, что не желаем и не хотели Христианского кровопролития» ⁴²⁷.

Лише 7 листопада 1708 року гетьман на власні очі побачив наслідки московського погрому у гетьманській столиці. Картина кривавого попелища вразила його у саме серце. Як пише «Чернігівський літопис», «ревно плакал по Батурину Мазепа», спостерігаючи, скільки «крови людской в місті и на предмістью было полно калюжами» ⁴²⁸.

Підтвердженням стану душі гетьмана у ті хвилини і години є свідчення спійманого драгунами сотника Корнія Савина. На допиті він повідомив, що «король і Мазепа пришли к Батурину и стали над Сеймом и ночевали по разным хатам. И Мазепа, видя, что Батурин разорен, зело плакал» ⁴²⁹.

Перші рядки пекучої правди про меншиковську різню належать йому. У розісланому 10 листопада по всій Україні універсалі ⁴³⁰ гетьман сповістив народ про вчинену наругу над святинями і людьми, показав справжнє лице царату, його «турботу» про українців. Це послання, без сумніву, зачепило за живе головних виконавців жорстокої акції.

Вчинивши злочиння, придушивши основні сили гетьманців, царат намагався загладити свої каральні дії, що знайшли чималий розголос, виправдальною агітацією. Для досягнення цієї мети використовувалися плітки, інсинуації про те, що Мазепа, мовляв, зрікся православної віри, вирішив за безцінь продати Україну шведам і полякам. Розповсюджувалась чутка, що у Дігтярівці * гетьман топтав ногами

⁴²⁶ Там само.

⁴²⁷ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. (Исторические акты). — С. 24.

⁴²⁸ Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX (апрель). - С. 95.

⁴²⁹ *Тарле Е.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 58.

⁴³⁰ *Прокопович Ф.* История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии... СПб., 1773. — С. 191.

* Дігтярівка Новгород-Оверського району.

образ Богоматері і таким чином прийняв лютеранське віросповідання⁴³¹. Зрозуміло, що слово Мазепи, яке спростувало ці безглузді звинувачення і яке не можна було четвертувати, спалити, непокоїло душителів Батурина.

Російське командування наказало І. Скоропадському видати контр-універсал до малоросійського народу. Позаяк новий гетьман-маріонетка не був у Батурині, то текст звернення до українців написаний або під диктовку О. Меншикова, або взагалі ним. Деякі фрази ніби списані з царських маніфестів. Основне звинувачення за жертви Батурина перекладається на Мазепу: «Хто ж инний до того причиною опрочь его? Поневаж там будучие малоразсудные люде заведены от его, противилися своему власному Государеву, нехотячи доброволне на лагодное упоминанье и обнадеживане милостю и жалование Монаршим здатися, овшем ставши при упоре и противности, хотели город той за всею Войсковою арматою и аппаратами военными Королю Шведскому отдати и поднести против своего ж Монархи по неприятелску руку»⁴³². Далі знімається відповідальність із Меншикова за вбивства ні в чому не винних людей. Виправдання висувається досить просте, мовляв, захисники «государского войска отчасти побили, чим примушеное войско Царского Пресветлого Величества под командою Светлейшаго Генерала Князя, его милости Меншикова будочое, штурмом добывати, а добывши в тот час, яко звычайная, каждый жолнер, на помсту побитой братии своей, не скоро от убийства могл быти унятый; однак же шо о жонах и детях, о гвалтованю Паниен и о ином, шо написано во изменном Универсале, то самая есть неправда, гдыж не толко тые имеючие в руках оружие, але большая часть з сердюков и з городовых войсковых людей, в Батурине бывших на потом пощажены и свободно в домы, по Указу Царского Пресветлого Величества, от Князя, его милости Меншикова отпушены»⁴³³.

Акценти, як бачимо, зміщені на пом'якшене сприйняття дій військ. І не випадково. Простим людям можна було ще якось витлумачити причини винищення сердюків, козаків, які зрадили царя, військовою необхідністю. Та за яку виправдальну аргументацію сховаєш різанину безневинних дітей, жінок, стариків? Меншиков скомпрометував себе і російське військо в очах козаків-союзників, які з тих чи інших причин не потрапили в табір Мазепи. В його та Петра I інтересах було згладити дестабілізуючу незручність, що виникла.

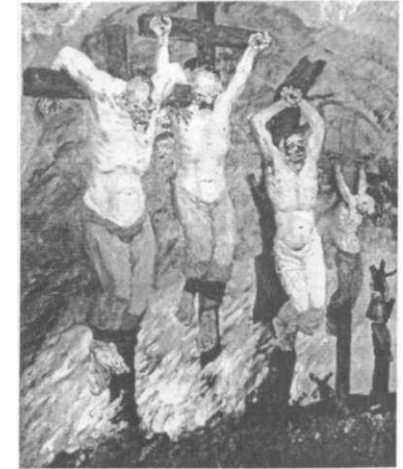
Вищезгадану офіційну точку зору в трактуванні скоєного російською воячиною намагаються нав'язати українському народу. Ра-

⁴³¹ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 2. — С. 478.

⁴³² Универсал, изданный в Лебедине от гетмана Ивана Скоропадского 8 декабря 1708 г. // Бантыш-Камениский А- История Малой России. — М., 1822. — Часть IV (приложение). — С. 163—164.

⁴³³ Там само.

Картина художника О. Лопухова. 2004 р.
З колекції Батуринського державного
історико-культурного заповідника
«Гетьманська столиця».

зом із тим за іншу, справжню і неприкрашену фальшивими акцентами і виправданнями, — каральні санкції, жорстокі переслідування.

Острахом покари Петро I і його поплічники намагалися витравити у народу осудливе ставлення до знищення батуринців. Машина ідеологічної інквізиції запрацювала на повну потужність уже в листопаді-грудні 1708 року. Приводом для арешту, катувань, тортур стають ненароком мовлені співчутливі слова про Мазепу, осуд злодіянь Меншикова. Це яскраво видно на прикладі розслідування справи глухівського обивателя Данила Тарашенка. Челядник писаря Чернігівського полку Булавки — Яків Кудін — свідчив на допиті в Лебедині (саме тут Меншиков влаштував катівню і допитував усіх підозрілих, виданих гетьманців, а також полонених вістунів) про розмову, яка відбулась 7—8 днів тому. Під час неї, як зазначає він, «приходить челядник Данилов и говорит: "Жители бегут, Москва везде грабит и наших людей разоряет". Данило * на такую речь сказал: "Москва Батурин разорила и людей тамошних перебила, даже и малых детей не пощадила; за это и мы не зарекаемся в московской крови по колена бродить, потому что за разорение Батурина вся Украина встанет"»⁴³⁴.

Далі за протоколом, «он, Яков, заметил, тогда ему, Данилу, что такие речи непристойны, а Данило стал его, Якова, бить по щекам, и Яков ушел от него, но потом, когда Яков снова воротился, Данило приказал его связать вожжами и связанного бросить в погреб и говорил ему при этом: "Коли никому не скажешь, что я про Москву говорил — выпущу тебя, а станешь доносить — велью голову отсечь!"»⁴³⁵.

Дискусія указів 1708 року про жертви Батурина зачахла, відтісна новими подіями. Пізніше, у зв'язку з повною поразкою мазепинців, вона й не поновлювалась. Питання ж, скільки городян, захисників загинуло при спаленні-взятті Батурина, спеціально не вивчалось. Хоча, зрозуміло, воно досить важливе для розуміння масштабу трагедії,

* Тарашенко.

⁴³⁴ Костомарови. Мазепинцы // Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С. 140.

⁴³⁵ Там само.

Олександр Меншиков. Б. К. Растреллі.

вивчення історії страшної дати в житті всієї України. Виведення більш-менш реальної цифри втрат, яких зазнала Гетьманщина від карателів Меншикова, нейтралізує безпідставні історичні спекуляції на цю тему, як у плані завищення оцінок (30 тисяч), так і заниження (1—3 тисячі).

Щоб дати аргументовану відповідь на це питання, потрібно в першу чергу знати:

— ймовірну чисельність мешканців гетьманської столиці у 1708 році;

— кількісний склад захисників фортеці;

— кількість населення, військовиків, яким вдалось уникнути розправи.

Слід зазначити, що повної і детальної інформації про це, на жаль, архіви, літописи не дають. Натомість маємо чимало другорядних фактичних матеріалів, на основі аналізу яких спробуємо наблизитись до визначення кількості жертв царизму. Отже, передусім з'ясуємо першу цифру — скільки було мешканців гетьманської столиці у 1708 році.

У 80-х роках XVIII століття найближчі до Батурина міста мали невелику кількість людей: Глинськ — 2916, Городня — 3850, Чернігів — 3924, Ромни — 4319, Лохвиця — 4916, Прилуки — 6177, Борзна — 6595, Березна — 6661, Зіньків — 7212, Ніжин—11102⁴³⁶. Зрозуміло, у 1708 році вони відповідно не могли налічувати більше жителів. Чи ж винятком серед довколишніх міст була гетьманська столиця? У переписі 1654 року натрапляємо на першу відомість про склад її жителів. За ним у Батурині було 635 дворів (360 козацьких і 275 міщанських)⁴³⁷. Зазначимо, що І. Крип'якевич наводить цифру в 710 дворів⁴³⁸, але, очевидно, він додав до загального ліку помешкання якогось найближчого села, оскільки жителі округи присягали у більших містах. Історик Н. Герасименко вважає, що до 1666 року кількість дворів у Батурині зменшилась аж на 395⁴³⁹. Справді, це твердження, на перший погляд, ніби й має реальну основу. У 1655 році майже все місто вигоріло від пожежі. Однак важливо знати й таку деталь: перепис 1666 року в Батурині не брав до уваги козацькі господарства. Він лише показав наявні для оподаткування двори бату-

⁴³⁶ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. — К., 1851.

⁴³⁷ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — С. 218—222, 226—229.

⁴³⁸ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 198.

⁴³⁹ Герасименко Н. Батурин — резиденція гетьманів Лівобережної України. // Історико-географічні дослідження на Україні. — К., 1992. — С. 36.

ринських міщан, яких уже тоді налічувалось 365⁴⁴⁰. Тобто це значить, що до 274 ремісників, купців і т. ін., які були у 1654 році, додалася ще 91 сім'я майстрових, торгових людей! Певно, якщо кількість козацьких господарств збільшилась пропорційно міщанським (360 + 100 = 460), то разом із міщанськими садибами (365) маємо 825 дворів (460 + 365). За переписними книгами 1666 року можна вирахувати кількість міщан. Так, переписувачі заносили тільки чоловіків (голів родин), отже, разом із дружинами їх налічувалось 730 (365 x 2) осіб. У переписі зазначається, що у 365 дворах проживає «детей и братви и племянников шестьсот семдесят девять человек»⁴⁴¹. Таким чином міщанські родини Батурина налічували разом 1409 осіб. Це в середньому по 3,86 чоловіка на сім'ю. Козацькі родини, очевидно, мали подібний склад. Отже, множимо їхні 460 дворів на середній показник численності родин (3,86) і отримуємо кількість козацького населення міста—1776 чоловік. Разом у Батурині у 1666 році проживало 3175 мешканців. Зрозуміло, могло бути і більше і менше людей. Але загалом ця цифра відповідає реаліям доби.

Протягом 40 років існування гетьманської столиці відбувалися якісні зміни у складі її населення. Три щорічні великі ярмарки у Батурині сприяли розвитку ремісництва, купецького про шарку. Так, якщо у 1666 році тут було 12 млинів⁴⁴² (найбільше в Україні після Остра і Києва), то вже у 1708 році — 30⁴⁴³. Наприкінці XVIII століття гетьманська столиця стала одним із центрів золотарства та ювелірного виробництва⁴⁴⁴. У сусідньому Коропі, заселення якого відбувалося за подібних умов, за даними 1682 року, налічувалось 5285 чоловік⁴⁴⁵. Зрозуміло, новий статус міста як гетьманської столиці сприяв зростанню у ньому кількості громадян. Гетьманська адміністрація, канцелярія додали Батурина щонайменше 200—300 дворів. Адже генеральна

Скорботний хрест, встановлений на місці цитаделі колишньої фортеці. 2004 р. Автор Анатолій Гайдамака. Світлина С. Павленка.

⁴⁴⁰ ІР НБУВ. - Ф.1478. - Арк.1.

⁴⁴¹ Там само.

⁴⁴² Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 201.

⁴⁴³ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 2. — С. 494.

⁴⁴⁴ Петренко М. Українське золотарство XVI—XVIII ст. — К., 1970. — С. 16.

⁴⁴⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — С. 337.

Перепоховання останків
жертв різанини
2 листопада 1708 р.
Квітень 2004 р.
У центрі — Іван Плющ
та Віктор Ющенко.
Світлина С. Павленка.

старшина мала велику кількість обслуги, відповідні військові, судові служби та органи. Крім цього, стабілізація життя в Гетьманщині сприяла збільшенню родин: старшини, заможні козаки заводили по 5—10 і більше дітей. Таким чином Батурин, як зазначає М. Домонтович у своєму історико-статистичному дослідженні, «став приймати вигляд справжнього міста, значно розширився і зробився багатолюдним»⁴⁴⁶.

Населення його за всіма ознаками на початок XVIII століття максимально зросло до 7—8 тисяч. Батурин мав десь до 1000—1100 дворів*. І не більше.

Дуже великого механічного приросту мешканців гетьманської столиці не могло бути: причина цьому — втрати козаків під час постійних військових походів, подальше розселення батуринців по нових хуторах, слободах. Та й землеволодіння під Батурином мали стабільний характер, великі ж сім'ї не забезпечували всіх членів родини належними засобами прожиття. Місто або змушувало надлишкову робочу силу займатися ремісничими справами, або виштовхувало за свої межі, на незаселені землі.

Скільки ж людей загинуло у вогні 2 листопада 1708 року? Значною мірою відповідь на це запитання можна дати, проаналізувавши опис Батурина, зроблений на початку 1726 року за царським указом від 3 грудня 1725 року. Хоч пройшло 17 літ після розорення, центральна частина міста за ним залишалась пустою. Обгорілі поруйновані будівлі заросли бур'янами і чагарниками. Автори опису вказують на «пустые неогроженные дворища» Орлика, «Григория канцеляриста», Ломиковського та його хутір на Горбанівці. Також

⁴⁴⁶ Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штаба. Черниговская губерния. Составил М. Домонтович. — С. 669.

* За підрахунками історика В. Мякотіна на один двір у ті часи припадало 7—8 осіб.

Автор Скромного хреста-пам'яті жертв трагедії 1708 р. Анатолій Гайдамака під час мітингу у Батурині. Квітень 2004 р. Світлина С. Павленка.

«пустые места» були «поблизу гребли, прозване Хайнатшина», «близ церкви Покрова», «от поля по-над дорогою Пальчиковскою, на котором бывали, за изменника Мазепы шопы для хранения армат», недалеко від Гончарівки, де також «были шопы для хоронения палубов и возов»⁴⁴⁷. Разом із тим дізнаємося, що «на предместьє после разорения, на погорелых и на пустых местах поселились внов по указу покойного гетмана Скоропадского, который указ покойным атаманом батуринским Данилом Харевским опубликован; а иные живут и в старых домах, которые от разорения уцелели»⁴⁴⁸. Як видно з подальшого реєстру, йдеться насамперед про окремі садиби, які розмішувались на слобідках. Показано, наприклад, 122 дворища Матіївки, яка, очевидно, потрапила в опис тому, що тут жили селяни, мельники, які належали гетьманському двору. Фактично ж ця слобода розміщена по іншій бік Сейму, за кілометр від переправи. Навряд чи вона в 1708 році рахувалася у складі передмістя Батурина і відповідно зазнала нищівного підпалу.

На інших кутках міста картина була такою: попередні жителі гетьманської столиці мали в слободі Підзамковій 19 дворів, в слободі Горбанівській 31 дв., в слободі Гончарівській — 72 дв. Крім того, в передмістях числились «ремесные люде, прежде бывшие жители батуринския, которые по разорение Батурина в старых домах и на своих местах поселившихся живут»: шевців — 38 дв., кравців — 28 дв., калачників — 11, ткачів — 12, м'ясників — 2 дв., ковалів — 15 дв., музик — 6 дв., гончарів — 5, теслярів — 5⁴⁴⁹.

Загалом опис нараховує близько 647 дворів⁴⁵⁰ (щоправда разом із Матіївкою та прилеглими хуторами). Власне батуринськими можна назвати лише 444 з них (293 «ремесних людей і пахатних»⁴⁵¹,

⁴⁴⁷ Книга, составленная из документов, заключающая сведения, собранные, согласно указу Екатерины I Малороссийской коллегии 3 декабря 1725 г. — о владениях гетмана И. Мазепы в Батурине до разорения последнего // Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського. — Інвентарний № АЛ 501/17. — С. 99—100.

⁴⁴⁸ Там само.

⁴⁴⁹ Там само. — С. 93.

⁴⁵⁰ Документа «Мазепинои книги» (публікація І. Ситога) // Сіверянський літопис. — 1995. — № 1. — С. 68.

⁴⁵¹ 1726 году генваря 2 дня ведомост города Батурина от нас нижей подписавшихся городской и ратушной старшины на предложение пункта (публікація І. Ситога) // Сіверянський літопис. — 2000. — № 3. — С. 45.

12 «до обмачевого двора належит», 9 рибалок, 9 «бунчукових и значкових», 105 «козаков служилих з старшиною», а також 3 «пустих Мазепиних», 5 «неогорожених пустих дворищ», 8 «приездних владельцевческих»). Залюдненими були лише 428 дворів. У описі зазначається, що вся попередня «старшина соженная». У частині наявних 105 козацьких дворів господарювали жінки — Мотря Василюха, Юсчиха Куциха, Іваниха Олійничка, Маря Косачовна, Оришка Климиха, Одарка Рубанка, Анна Калчиха, Настя Шошиха, Мартиниха Рижана⁴⁵². Так само і в інших цехових та «пахотних» господарствах вони представляли чималий відсоток. Наприклад, двори ковалів рахувалися за Ганною Савчихою, Наталкою Цибиною⁴⁵³, торгувальників — за Мотрею Сурковною, Марією Сурчихою, Феською Пулінчихою, Ганною Максимихою, Ганною Тимошиною⁴⁵⁴. Це вказує на те, що багато родин втратило своїх господарів.

Важливо зауважити, що не у всіх 428 дворах проживали мешканці, які пережили 1708 р. Ми нарахували 17 новопоселених осіб. У Батурин переїхав жити колишній білоцерківський полковник Михайло Омельченко. Сотником став козак із Кролевця Федір Стожок. Таким чином, на попелищах оселилося лише 411 вцілілих залишків батуринських родин.

Опис не показує кількість людей у дворах. Безперечно, після 2 листопада 1708 року вони мали значно нижчу насиченість, ніж у середньому по Гетьманщині. Адже у великих сім'ях могло залишитися замість 10—15 чоловік 1—2 члени родини. Явний великий мінус і дворів. Їх, за нашими підрахунками, зменшилось десь майже на 600 одиниць. Отже, понад 600 сімей не нараховуємо у Батурині після погрому. В описі показано тільки 17 дворів «торгуючих мелочным товаром». У той же час іще у 1666 році в Батурині жило 90 сімей купців⁴⁵⁵.

В описі міста 1726 року не вказуються конкретні будівлі жителів, що збереглися після 1708 року. Це не випадково. Прошло 17 років

після пожежі — і обліковці вже могли помилитися, хто будував дім на попелищі, а хто із залишеного обгорілого зрубу, решток садиб і т. ін.

Археологічні розкопки у Батурині.

⁴⁵² 1726 году генваря 2 дня ведомост города Батурина от нас нижей подписавшихся городской и ратушной старшины на предложение пункта (публікація І. Ситого) // Сіверянський літопис. — 2000. — № 3. — С. 43—44.

⁴⁵³ Там само. — С. 41.

⁴⁵⁴ Там само. — С. 40.

⁴⁵⁵ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 200.

Зрозуміло, пожежа не могла завдати великої шкоди кам'яним житловим будинкам, яких столиця мала чимало. Так, Омелько Мациай, наприклад, поселився в «домовом малом строении, бывшего полковника прилуцкого Горленка»⁴⁵⁶.

Загалом же через два десятиліття після меншиковського погрому місто загоїло найпекучіші рани. Це відразу після пожежі воно разом із навколишньою округою мало страхітливий вигляд. Так, 2 березня 1709 року І. Скоропадський, враховуючи те, що «Иван Черныш, знатный войсковый товариш, понесши подчас руины батуринской в добрах и хуторах своих, около Батурина будущих разорение»⁴⁵⁷, надає йому у володіння «для подпоможения своих шкод и убытков» село Митченки.

Якщо припустити, що у кожній родині, яка залишилась після погрому, врятувалось у середньому по 3 особи (що мало ймовірно) і це становило 1233 батуринців (411 дворів × 3), то підсумкова цифра втрат все одно вражаюча — 5800—6700 жителів (7—8 тисяч мешканців Батурина до 2 листопада 1708 р. мінус 1233 тих, кому вдалось сховатися, втекти).

Лизогубівський літопис, описуючи різню, яку вчинили п'яні московські стрільці, зазначає, що «многось в Сеймі потонуло людей, утікаючи чрез лед еще не кріпкий, много погоріло, крившихся по хоромах в льохах, в погребях, в ямах, где паче подушились, а на хоромах погоріли»⁴⁵⁸. Ці деталі прояснюють мученицьку і страдницьку загибель основної маси громадян. Їх зібралось багато під захисток залоги. Про те, що «сердюки все, также и прочие тутошние жители, убравшись в замок засели»⁴⁵⁹, доповідав О. Меншиков царю. Чечель і Кенігсек «и протчие подобные им сотники и есаулы с сердюками и некоторыми городовыми и со всею Батуринскою чернью, — як зазначав палач гетьманської столиці у жалувальній грамоті, — засев в Батурине, и укреплясь воинским обычаем»⁴⁶⁰, чинили опір.

У переповненій фортеці, що була в облозі, певно, ніде було і яблуку впасти. Мирних жителів найімовірніше тримали у безпечному місці — замкових підземеллях, ходах. Розгалужена їх мережа (викладені у традиційній формі зрубу лабіринти шириною і висотою по два метри) могла сховати тисячі людей. Спалення надвірних будов, звірства стрільців змусили жінок, стариків і дітей вибрати легшу смерть: гинути в димовій задусі.

⁴⁵⁶ Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського. — Інвентарний № АЛ 501/17⁴⁵⁷. — С. 99.

⁴⁵⁷ Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. — 1904. — Т. XXXIV (март). — С. 324.

⁴⁵⁸ Лизогубовская летопись. — С. 47.

⁴⁵⁹ РАДА. — Б. держ. архіву. — Розряд IX, № 1. — Картон 2. — Арк. 895-896.

⁴⁶⁰ Грамота А. Меншикова // Черниговские губернские ведомости. — 1850. — № 51. — 22 декабря. — С. 468.

Автори «Журналу або Поденної записки... Петра Великого», який читав і правив сам цар, складаючи по гарячих слідах літопис діянь монарха, не думали, що їхнє тлумачення взяття Батурина буде суперечити пізнішому, офіційному. «И первых воров полковника Чечеля и генерального есаула Кениксека с некоторыми их единомышленники взяли, — читаємо у ньому, — а прочих всех побии, и тот город со всем сожгли и разорили до основания, где зело много изменника Мазепы богатства взяли»⁴⁶¹.

Крім батуриців, які стали основними жертвами погрому, у гетьманській столиці їхню долю розділили і мешканці найближчих сіл. Налякані чутками про тактику «випаленої землі» російських військ, люди сім'ями знімалися із насиджених місць і шукали прихистку за стінами фортеці. Про те, що подібне справді відбувалося, свідчить заспокійливе звернення фельдмаршала Б. Шереметева напередодні спалення Батурина до українського народу: «Дабы из городов и деревень, на которые пойдет войско его царского величества, никто не выбежал, понеже жителям никаких обид и разорений и грабительства и протчаго своеволия чинено не будет»⁴⁶². Та настрахані звістками, що мали реальну основу, люди не вірили цим запевненням. Перед згаданим зверненням сам Б. Шереметев доповів царю, що на Стародубщині «деревни пред неприятелем велел жечь: токмо здешние жители нетерпеливо сие приемлют»⁴⁶³. Налякане населення шукало шляхів для порятунку від війни, що наближалась. Йому імпонувала тверда позиція командування Батурицької фортеці щодо недопущення паліїв. Захист своїх життів люди довірили великому військовому гарнізону. Лише підступна зрада обернулася для них непоправною трагедією. «Много там людей пропало от меча, понеже збиг был от всіх сел», — читаємо у літописі⁴⁶⁴.

Частині захисників і городян вдалось прорватися з кривавого пекла і вціліти. З початком небезпечного розвитку подій таємно покинули гетьманську столицю дружини Кочубея та Іскри, яких утримували в одній із хат на Гончарівці під наглядом, щоб вони не змогли попередити царя про рішення Мазепи. «Того ж часу приехала черница з монастыря дівичого Новомлинского возком, — читаємо в старому рукописі, — и на возку будка простая, и в черничину одежду ее милость пани Кочубеева и пани Искрина убравшись, а панну Параскевию убравши в простую одежду, вышла пішком з дівками з города, а панича Феодора з собою посадивши у возку

⁴⁶¹ Журнал или Поденная записка... Петра Великого. — СПб., 1770. — С. 195.

⁴⁶² Малороссийские дела 1708. № 64 // ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 37.

⁴⁶³ Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника... графа Бориса Петровича Шереметьева. — М., 1778. — Часть вторая. С. 85.

⁴⁶⁴ Лизогубовская летопись. — С. 47.

черничиною черниця вмісто черниць з города вивезла и простовали на Митченки, на Куреню, на Ичню, на Прилуку...»⁴⁶⁵

Після штурму, коли почалась паніка, батуриці рятувались, як могли. Деяким із них поночі пощастило скористатись таємними вилазками, вирватися з фортеці з боку Сейму (тут замість стіни було урвище), вдалось пересидіти добу у надійних сховах, вцілілих від пожежі. Спіймані ж після ранкової оргії не всі були покарані на смерть. «Прошлого 1708 г., во время вынятия города Батурина, — писали пізніше у скарзі гетьману Д. Апостолу брата Гончаренки, — взято нас, братов двох родних, в полон на Москву, в якому полону были ми роков сім»⁴⁶⁶. Меншиков, як видно з цього документа, прихопив для себе ясир. Лише через багато літ бранці повернулись на рідні попелища.

Відчайдушно оборонялись захоплені знеацька сердюки. Після двогодинного бою лише невелика їх частина ціною значних втрат прорвалася крізь щільно стиснуте кільце оточення. З показань сердюка Корнія Семененка, якого допитували 11 грудня у Посольській похідній канцелярії, довідуємось, що залишилось від захисників Батурина: «По приказу де изменника Мазепы велено их сердюцким четырем полкам, а именно: Покотилову, Денисову, Максимову и Чечелеву, у которого наказным сотником Герасим (в тех де четырех полках сердюков, част он, **что и трехсот человек не будет**) стоять в Гадячю с шведами»⁴⁶⁷. Отже, саме стільки з них врятувалось! Інші 2300 (у чотирьох полках було 2600 сердюків мінус 300 сердюків) загинули у герці або були спіймані і закатовані.

Вдалось утекти у сусідній Обмачів і Дмитрові Чечелю. З фортеці він вийшов, певно, потайною вилазкою і змушений був, криючись, перебиратися Сеймом чи перебудувати у воді рову. Знесилений, він ледь добрався до свого родича. «Однак кум его, — повідомляє Лизогубівський літопис, — в селі Обмочевкі, когда он утік и забігал верхом обогртісь, понеже весь обмок, да заснул на печи, то кум пошел, ознаймил войту и прочим и так взяли его и поймали и отдали великороссиянам»⁴⁶⁸.

Розкопки палацу гетьмана Івана Мазепи.

⁴⁶⁵ Отрывок старинной рукописи о Кочубее и Искре // Черниговские губернские ведомости. — 1856. — № 35. — С. 281.

⁴⁶⁶ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1892. — Книга шестая. — С. 111.

⁴⁶⁷ РДАДА. — «Малороссийские дела», 1708 г. — № 54. — Арк. 50.

⁴⁶⁸ Лизогубовская летопись. — С. 47.

Невідома доля козаків Лубенського, Миргородського, Прилуцького полків. Якщо останніх завдяки Іванові Носу Меншиков міг амністувати, то інших — навряд. Таким чином, із 7,5 — 8-тисячної залози * гетьманської столиці не загинуло 300 сердюків і, будемо вважати, 1000 козаків Прилуцького полку, якась частина військовиків інших полків — усього 1300—1800 осіб. Отже, загальні втрати батуринського гарнізону становили 5—6,5 тисячі чоловік. (7,5—8 тисяч оборонців мінус 1300—1800 козаків і сердюків).

Наші підрахунки збігаються з повідомленнями англійських газет, які користувалися інформацією царської головної квартири над Десною за 16 листопада 1708 року. «Лондон Газетт» 29 грудня 1708 року писала, що О. Меншиков у Батурині «залогу... в числі 6 тисяч наказав вирубати»⁴⁶⁹. Він же, як зазначає «Дейлі Курант» (3 січня 1709 року), «по здобутті наказав вирубати 5—6 тисяч козаків»⁴⁷⁰.

Приплюсовуємо до цих військовиків цифри 6—6,5 тисячі мирних городян, десь 1000 жителів з навколишніх сіл (беремо за мінімальними підрахунками) і отримуємо разом 11—14 тисяч жертв. Ця кількість збігається з оцінками І. Борщака та Р. Мартеля, які називають цифру 15 000⁴⁷¹. Важливим підтвердженням вищенаведених підрахунків є повідомлення англійського посла Чарльза Вітворта, який інформував із Москви про втрати мирного населення в Батурині: «Зарізано жорстоко шість тисяч чоловік без огляду на вік і стать»⁴⁷². Лорд Ч. Вітворт, виконавши посольську місію, опублікував у Лондоні у 1710 році «Звіт про Росію», з якого дізнаємось про те, як «місто Батурин негайно було взяте і спалене, і понад сім тисяч чоловік було вбито незалежно від віку й статі»⁴⁷³. Історик Орест Субтельний теж обстоює думку, що Меншиков вирізав «6 тисяч чоловік, жінок і дітей»⁴⁷⁴.

Підсумовуючи вищезгадане, можна зробити такий висновок: жертвами погрому 2 листопада 1708 року у Батурині стали 6—7,5 тисячі мирних громадян, 5—6,5 тисячі військовиків, а разом 11—14 тисяч батуринців, сердюків, козаків.

* Дивись розділ «Героїчна оборона».

⁴⁶⁹ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687—1709. — Мюнхен, 1988. — С. 120.

⁴⁷⁰ Там само. — С. 119.

⁴⁷¹ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. — К., 1991. — С. 72.

⁴⁷² Павленко С. Варфоломійська ніч у Батурині // Голос України. — 1991. — 4 грудня.

⁴⁷³ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — К., 1992. — С. 334.

⁴⁷⁴ Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 150.

Залякування- катування України

Знищення Батурина стало поворотною віхою в історії українського народу. Його вільні прагнення були вкотре жорстоко придушені імперськими силами. Розстріляна, знекровлена і спалена гетьманська столиця вибила з-під ніг гетьмана І. Мазепи надійну опору впевненості у свої сили. «Уже теперь в ньшішем нашем нешасливом состоянии всі діла иначе пойдут, — сказав він приречено-песимістично П. Орлику та іншими однодумцям, — и Украина Батурином устрашенная бояться будет едно с нами держать»⁴⁷⁵.

Побувавши на руїнах рідного міста, гетьман, приголомшений звірствами Меншикова, все ж не впадає у відчай: переборюючи в собі розгублення, гіркоту, пригнічений настрої, він твердо вирішує довести розпочату справу до кінця.

За його наказом полковники, що були при ньому, написали універсали у свої міста, де вказувалися «причини, для яких он, отступя от царского величества, одыйшол в протекцию короля шведского»⁴⁷⁶. Звернувся до народу з палким словом підняти повстання проти Москви й сам гетьман⁴⁷⁷. У найвіддаленіші куточки України помчали гінці. Вони везли звістку про злочин царату, закликали люд ставати під мазепинські

⁴⁷⁵ Основа. - 1862. - № 10. - С. 25.

⁴⁷⁶ Там само.

⁴⁷⁷ Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии. - СПб., 1773. - С. 191.

Гетьман Іван Скоропадський.
Олія. XVIII ст.

прапори. У селі Бахмачі козаки і компанійці, старшини урочисто присягнули на вірність гетьману. Сам І. Мазепа, як свідчив П. Орлик, на Святому Євангелії присягнув перед всією «генеральною старшиною, полковниками, сотниками и знатным товариством, что он не для приватной своей ползы, но для общего добра цілою отчизны и Войска Запорожского принял протекцию короля Шведского»⁴⁷⁷. Тоді ж гетьман розіслав вцілілих сотників по їхніх сотнях, щоб вони «со всім борощнем в готовности к походу к Москве были по празнике рождестві Христові»⁴⁷⁹.

Сподівання, що народ відгукнеться на спалення Батурина обуренням, швидким визначенням своєї позиції не були марними. Після 2 листопада 1708 року в найближчих до гетьманської столиці селах населення зустрічало шведських солдатів як визволителів. Пруський доброволець в армії Карла XII Давид Натан Зільтман у своєму щоденнику записав цікаву деталь. Коли шведи «прийшли у велике село з 188 домами, що звалось Отюша *, були всі селяни дома, так само й у кількох інших по дорозі переходжених селах, і всюди селяне на прихід короля подавали йому хліба, солі й яблук»⁴⁸⁰. Співчувало мазепинцям і Правобережжя.

Київський воевода Д. Голіцин інформував Г. Головкина про певне становище, яке тут склалося. «Доношу ж вам, моему государю, — писав він у донесенні, — Мазепа прислал от себя на сию сторону Днепра в Чигирин Мокеевского и ясаула генерального Гамалея для возмущения и прелести здешнего народа, дабы всех, на сей стороне живущих, возмутить, а возмутя и собрав всех, идти за Днепр в Малороссийской край. И учинил Мокеевского полковником Чигиринским и оной около Чигирина многих возмутил. А мне возбранить им того неким, понеже я при себе не имею конных людей, чем возбранить. И zelo, мой государь, потребно, дабы указ государев повелел прислать к нам до большего расширения оной прелести не допустить. И некоторых на сей стороне утверждал к верности, которые ко мне приезжали и обещались быть верны. Токмо оные ветры, когда противная сторона будет силняго, то они туда и склонятца. И без конницы трудно что учинить, чтоб оных обнадеживать и утверждать. А ежели со обеих сторон Днепра люди возбунтуютца, zelo нам тяжко будет. А на сей стороне Днепра поселенцы многие местечка и

⁴⁷⁸ Основа. — 1862. — № 10. — С. 25.

⁴⁷⁹ Шутей В. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — Т. 31. — С. 182.

* Село Атюша Коропського району Чернігівської області.

⁴⁸⁰ ЗНТШ. -1909. - Т. 92. - Книга VI. - С. 76.

села и деревни от Киева даже до Бугу и до Днестра, меж которыми старинные местечки, которые были под поляками, и в оные посажены ево, Мазепины, слуги, и все галдуют ему и за истину признают»⁴⁸¹.

Як бачимо, воевода-практик розумів, що без додаткової військової сили, кінноти влада Москви на Правобережжі ефемерна і нічого не варта. З пізнішого його листа довідуємось про ще одну обставину, яка могла змінити ситуацію не на краще для війська Петра І. Справа в тому, що у квітні 1708 Мазепа за наказом царя направив у Польщу 3 тисячі козаків⁴⁸². 20 серпня туди ж на з'єднання з Київським, Білоцерківським полками був відправлений Гадяцький полк, який складався з 3 тисяч чоловік⁴⁸³. Очолював його племінник гетьмана Степан Трошинський *. На зиму

Герб Івана
Скоропадського.
Н. Зубрицький.
Київ. 1712 р.

⁴⁸¹ РДАДА.—Листи різних осіб російською мовою (1708 р.). — №23.—Арк. 255—256.

⁴⁸² Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1822. — Т. III. — С. 130.

⁴⁸³ Там само. — С. 131.

* У листі до полковника І. Новицького від 19 листопада 1690 р. І. Мазепа згадував «племінника нашого пана Трошинського». Отже, Трошинські — свояки гетьмана. У Білій Церкві у 1654 р. мешкав шляхтич Василь Степанович Трошинський. Із джерел 1659 р. відомий канівський сотник Стефан Трошенко. Козак Харитон Трошинський супроводжував матір гетьмана Марію-Магдалину, ігуменю Києво-Печерського Вознесенського жіночого монастиря, у грудні 1687 р. в Москву до царівни Софії. Відомий і кошовий отаман на Запорозькій Січі Матвій Трошинський, землі якого як родича Мазепи конфісковані у 1710 р.

Племінник гетьмана вперше згадується у джерелах за 1687 р. Тоді, 31 грудня, він був відправлений із Батурина у Москву з гостинцями «тем лица, которые в делах великих государей и великой государыни их царского пресветлого величества о состоянию малороссийского краю всегда работают». І. Мазепа «велел посланному своему показать вашей князей вельможности (В. Голіцину — Авт.) роспись, в которой написано, что кому послать». С. Трошинський доставив новорічні подарунки й В. Голіцину. «Хотя знаю, — зазначав у супровідному листі гетьман, — что в благодатном доме вашей княжой вельможности всякого добра изобильно есть, однако какая зверина у меня случилась, именно, лося, и два кабана посылаю к вашей княжой вельможности, по повольному приятству моему, и то изволь ваша княжая вельможность принять милостиво и на доброе здоровье кушать». Племінник у жовтні 1690 р. їздив на оглядині нареченої, про що повідомив свого впливового дядька. Гетьман у листопаді 1690 р. дав згоду І. Новицькому на одруження свояка з його дочкою Марією: «Если самого вашей милосте на том стало изволение, жебы пан Стефан Трошинский з домом вашемилостивых зприятелиться понятем соби в стан малженский милой дочери вашей; tedy мы такому доброму ділу не перечим, вручаючи то Божому благословению». Дещо раніше, у травні 1690 р., І. Мазепа призначив С. Трошинського господарем Гадяцького замку. Водночас він використовує його виконання дипломатичних місій у 1692 р. на Запорозьку Січ та у липні 1695 р. до краківського каштеляна, великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського. У січні 1697 р. С. Трошинський отримав уряд гадяцького полкового обозного. У 1704 р. після смерті гадяцького полковника його син Федір Борохович, взявши 1000 червонців, поїхав у Батурина клопотатися, аби йому перейшов уряд. Але І. Мазепа, не взявши хабаря, призначив гадяцьким полковником Степана Трошинського. Своєк гетьмана не встиг взяти участі у повстанні. Під час повернення з Польщі С. Трошинський був узятий 30 листопада 1708 р., під караул. Петро І наказав сотникам, отаманам та всій старшині Гадяцького полку вибрати нового полковника на місце свояка І. Мазепи. Репресований родич гетьмана невдовзі помер.

полки мали повернутися додому. Утримувати стільки вояків на зимових квартирах у себе союзникам царя було не під силу. Але тепер постало питання, на який бік вони стануть. «А когда уведали о измене Мазепиной, полков их казаки побежали по домам, — доповідав 5 грудня Г. Головкіну Д. Голіцин. — И полковников киевского, белоцерковского и сотников Чигиринского, каневского утверждал и обнадеживал государевою милостью, которые обещались и крест целовали верно государю служить. А гадецкого полковника, мой государь, удержал в Киеве до указа вины ради такой, понеже он Мазепе свой и полк свой в Киев не привел, а сказал: полк ево пошел иным трактом. И оттого я сомневаюсь, понеже имеем ведомость, что Мазепа в Гадячах и был при нем канцеляриста Мазепин изо Львова, и оного от себя отпустил с половины дороги, а сказал, будто он с ним не поехал. А слышу, мой государь, что оной полк стоит от Киева вниз по Днепру. И я послал указ того полку к старшине, дабы они с казаками и с пушки в Киев пришли. А когда придут о том впредь вам, моему государеву, донесу. И чаю, мой государь, что при пушках разве есть старшина, а казакам не чаю быть — все разбежались»⁴⁸⁴.

Фактично козаки, дізнавшись про перебіг подій у рідному краї, вийшли з-під контролю Москви. Момент вимагав ужити рішучих заходів щодо повернення нестійких, іще цілком невизначених елементів на свій бік. Треба віддати належне царській стороні — у напруженій ситуації вона діяла гнучкіше, оперативніше, нахрапістіше. Ініціативу перехоплювала буквально у всьому. Ставка робилася в першу чергу (і в основному!) на залякування. Цікавий, як на нашу думку, в цьому плані характер появи майже в один і той самий час чолобитних від жителів міст. Вони, ніби за наказом (і, зрозуміло, за ним!), пішли з місць, де стали російські полки. «А к вору и изменнику бывшему гетьману Мазепе отнюдь не пристанем и ни в чем его слушать будем, — присягали 5 листопада 1708 року мешканці Новгород-Сіверського — і на том всьом святей хрест цілуем»⁴⁸⁵. Пізніше їхню поведінку трактували як масове волевиявлення трудящих мас і як «свідчення вірності українського народу Петру I і віковичної дружби з російським народом». Однак, наприклад, чолобитну з Новгород-Сіверського підписали всього-на-всього 57 чоловік⁴⁸⁶.

Чернігівський полковник Павло Полуботок.
Художник Степан Землюков. Перша половина XIX ст.
Чернігівський художній музей.

⁴⁸⁴ РДАДД. — Листи різних осіб російською мовою (1708 р.). — № 23. — Арк. 265—266.

⁴⁸⁵ Из истории Новгород-Северского (документы и материалы). — Чернигов, 1989. — С. 28.

⁴⁸⁶ Шутый В. О письмах населения Украины русскому правительству в связи с изменой Мазепы. 1708 г. // История СССР. — 1961. — № 2. — 165.

М. Бережков, досліджуючи ніжинський переказ про те, як «козаки, одягнувши чоловічі шапки і чоловічий одяг», щоб показати значні сили захисників, «брали участь нарівні з козаками в обороні міста і в переслідуванні шведів»⁴⁸⁷, наголошує на основі цього на проросійсько-патріотичних поривах населення. Цілком слушна його думка про можливість «приходу під Ніжин в 1709 або в 1708 році невеликої партії шведів і про їх невдалий приступ до замку»⁴⁸⁸. Місто справді могло цікавити Карла XII як одна із зимових квартир для війська. Відомий, зокрема, у цьому зв'язку лист І. Мазепи вертївському сотнику від 15 листопада, у ньому він застерігав його не йти з сотнею в Ніжин на допомогу московським стрільцям, якщо не бажає «в оной с головами и худобами пропасть»⁴⁸⁹. Проте ніжинські жінки не мали необхідності вдавати з себе козаків шойно з'явилися шведи і виявляти свій «патріотизм». Адже у Ніжині в листопаді й пізніше стояла велика російська залога. Так, із донесення Д. Голіцина Г. Головкіну від 2 листопада дізнаємося: «Писал в Нежин и велел Анненкову с полком из Нежина итти в Белую Церков. А в Нежине оставил 2 полки»⁴⁹⁰. Тобто після спалення Батурина три російські полки зайняли Ніжин. Частина московської кінноти була спрямована через Прилуки до Миргорода. Там же став сильний гарнізон⁴⁹¹. У всіх містах і містечках, які зайняла російська армія і які були без мазепинців, вивішували царські укази до українського народу, а поряд для страху «голови на коли взоткнуті були»⁴⁹² полонених сердюків і козаків, узятих у гетьманській столиці. Спійманого Ф. Кенігсека, який помер від ран у дорозі, спочатку колесували в Конопті⁴⁹³, а потім його голову з викотитими очима «на столпе каменном також на шпичу железную воткнуено» в Сумах⁴⁹⁴.

Настрахані Батурином, вивішеними відтятими головами мазепинців, городяни практично не мали вибору і, аби з ними не вчинили подібного, за ініціативою знизу» направляли чолобитні царю. Жителі Прилук*, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверського, Варви,

⁴⁸⁷ Бережков М. Нежинские предания, относящиеся к 1709-му Полтавскому году. — Нежин, 1909. — С. 14.

⁴⁸⁸ Там само.

⁴⁸⁹ РДАДА. — Ф- « Малороссийские дела», 1708 р. — Спр. № 83.

⁴⁹⁰ РДАДА. — Листи різних осіб російською мовою (1708 р.). — № 23. — Арк. 255.

⁴⁹¹ Костомаров Н. Мазепа. — С. 264.

⁴⁹² Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847. — Часть Ш. — С. 51.

⁴⁹³ Там само. — С. 40.

⁴⁹⁴ Лизогубовская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — С. 47.

* Від імені жителів Прилук чолобитну підписали Прилуцький протопоп Іоанн Андрієвич, полковий обозний Іван Ніс, полковий суддя Трофим Василевич (Трохим Василевич Троцина був арештований росіянами 29 листопада 1708 р. За те, що возив запорожцям послання гетьмана, і його стратили у Лебедині. — *Авт.*), полковий осаулу Семен Федорович, хорунжий Михайло Григорович, городовий отаман Григорій Матвіїв, вїйт Іван Куленко. Не видно у документі підписів сотників та іншої полкової старшини. Як бачимо, після Батурина Іван Ніс заподадливо старався виконати друге меншиковсько-царське завдання.

Срібного, Ічні, Миргорода⁴⁹⁵ заповідливо клялися у вірності російському монарху. Диригент цієї вірнопідданської кампанії (а ним, безперечно, був Петро I) отримав їх 5 листопада, якраз на час виборів нового гетьмана. Вони мали впевнити скликану у Глухів старшину у марності затії Мазепи, розсіяти сумніви тих, хто вагався.

До непокірних, хто не бажав заявляти про своє вірнопідданство, московське військо вживало найжорстокіших каральних заходів. Так, після гетьманської столиці були випалені Гадяч і села довкола нього⁴⁹⁶. Така ж доля чекала Ромни⁴⁹⁷. Полковник Кампель знищив Маячну й Нехворошу, а всіх жителів покарав на смерть⁴⁹⁸. «Из Мячков (Мячин), — розповідається в хроніці Крекшина, — изменники козаки ушли до Ідаричинки и там засели, и для взятти оного места послан бригадир Эгейм»⁴⁹⁹. Московським військом були також спалені Келеберда, Переволочна⁵⁰⁰, Старий і Новий Кодак⁵⁰¹. Историк А. Катрухін у XIX столітті записав, без сумніву, реалістичний переказ про село Гайворон *, яке опинилося у листопаді 1708 р. на шляху руху шведського війська до Ромен. «Жителі села, — зазначає він, — за порадою свого старшини Жеребила, а можливо, й за власною думкою, з охотою ділились всіма можливими їстівними припасами зі шведськими військами. Дізнавшись же про наближення російських військ, увесь провіант заховали, а з прибуттям Петра I не переставали таємно доставляти його до шведського війська, відмовляючи за відсутністю росіянам. Петро I, дізнавшись про таке ставлення своїх підданих до ворога, страшенно розізлився і вирішив покарати все село повним винищенням, — так би мовити, стерти його з лица землі. Для виконання цієї кари було наказано обкласти село навкруг соломою і нікого не випускати звідтіля, а щоб попередити всілякі спроби до втечі, обставити село гарматами і в утікачів стріляти. При виконанні ж страти запалити одночасно з усіх кінців соломі і палити село з гармат. Страта повинна була здійснюватись у присутності самого імператора»⁵⁰².

І лише діти, яких вислали гайворонці назустріч Петру I, розчулили його, і він змилостивився над селом. До речі, за покликком Мазепи допомагати союзникам провізією у Ромни до нього прибули сотни-

⁴⁹⁵ Костомаров Н. Мазепа. — С. 257; Бантыш-Каменский А. История Малой России, 1822. — Т. III. — С. 101.

⁴⁹⁶ Итинерарий (Путевой дневник Даниела Крмана) // Вопросы истории. — 1976. — № 12. — С. 98.

⁴⁹⁷ Костомаров Н. Мазепа. — С. 269.

⁴⁹⁸ Яворницький А. История запорізьких козаків. — Львів, 1992. — Т. III. — С. 278.

⁴⁹⁹ Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1899. — Т. У. — С. 73.

⁵⁰⁰ Костомаров Н. Мазепа. — С. 287.

⁵⁰¹ Костомаров Н. Мазепа. — С. 291.

* Нині Бахмацького району Чернігівської області.

⁵⁰² Катрухин А. Из времени нашествия шведов на Россию // Киевская старина. — 1884. — Т. IX июль. — С. 544.

Глухів у XVIII ст.
Рисунок-реконструкція
Г. Логвина.

ки і отамани лохвицький, лубенський, лукомський, чигирин-дубравський, пирятинський, черновський, сенецький⁵⁰³.

Отож переказ цілком відповідав тій ситуації та реаліям доби.

Петро I для зміцнення свого становища в Україні паралельно вживав й інших рішучих заходів. За його персональним зверненням до старшини вже 1 листопада в Богданівку * прибули полковники стародубський І. Скоропадський, чернігівський П. Полуботок та наказні полковники переяславський С. Тамара і ніжинський А. Жураховський⁵⁰⁴, які їхали на зустріч із царем, як той вимагав, із полковою старшиною. Очевидно, вони розминулися з Петром I, котрий був заклопотаний переправою шведського війська, чи отримали там його наказ направлятися до Глухова. Перед тим, 31 жовтня, це місто було зайняте гарнізоном генерал-лейтенанта Я. Брюса. Останній сповіщав царя про обстановку в місті: «...Токмо не гораздо приятен их (московських військ. — Авт.) приход был старшине здешней, а наипаче всех здешнему сотнику, которой поехал к господину фелтмаршалу Шереметеву купно с Четвертинским князем. И сказывают многие здешняя жители, что он веема мазепиной партии, которой у него всегда детей крещивал, и про Четвертинского сказывают, что тех же людей»⁵⁰⁵.

Князь Григорій Федорович Долгорукий.

⁵⁰³ Исторические записки. — 1950. — Т. 31. — С. 182.

* Поблизу Шостки Сумської області.

⁵⁰⁴ Костомаров Н. Мазепа. — С. 257.

⁵⁰⁵ РДАДА. — «Кабинет Петра Великого». — Відділ II. — Кн. 7. — Арк. 169.

⁵⁰⁶ Источники Малороссийской истории, собранные Бантыш-Каменским Д. СПб., 1859. — Т. II. — С. 178.

Та вже 3 листопада сотник Олексій Туранський при всіх свої симпатіях до Мазепи змушений був як господар зустрічати і розмішати у місті прибулих полковників, старшин. Увечері всі вони зустрілись із найближчим царським боярином, князем Григорієм Долгоруким, якому Петро I доручив вести підготовчу роботу виборів нового гетьмана. Відбулася рада «ради некоторых истребных к его царского величества интересом и целости Малороссийского края советов»⁵⁰⁶. Потім

Миколаївська церква м. Глухова.
Збудована у кінці XVII ст.

Долгорукий говорив із кожним окремо і намагався виявити настрої старшини, а насамперед — кого вона хоче бачити своїм зверхником.

Оскільки на вибори прибуло всього на-всього два полковники з 20 (полтавський І. Левенець, наприклад, хитрував, запевняючи Петра, що хоче бути з городянами в час небезпеки і в такий спосіб старався дочекатися шведів із Мазепою), то й старшина двох полків висувала від себе дві кандидатури — І. Скоропадського та П. Полуботка. Однак, незважаючи на їхню думку, вибір уже було зроблено заздалегідь. Коли І. Мазепа у Борзні хитрував і вдавав з себе смертельно хворого, цар подумав про його наступника. У листі до графа Г. Головкина орієнтовно від 20 жовтня він пише: «Сегодня получил я ведомость от г. к/ (нязя) Меншикова, что гетмана к прежней ево болезни припала апелепсия (...)... ежели воля Божия какая с оным определитца, чтоб не мешкав, другово, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был»⁵⁰⁷. Не виключено, що персональні розмови І. Долгорукого завершувалися підказкою, кого волів би бачити цар на посаді гетьмана. Особистість старого І. Скоропадського його влаштовувала насамперед тим, що стародубський полковник мав м'який нерішучий характер, нічим особливим не виділявся з-поміж старшини, а відтак став би «ручним», надійним його підлеглим.

Перед виборами 6 листопада відбулася церемонія позбавлення Мазепи гетьманства. На базарну площу був скликаний місцевий люд, старшини. Всі роздивлялись ляльку, яка нагадувала Мазепу. На ній була андріївська стрічка. Детальний опис зганьблення гетьмана зустрічаємо у листі свідка і виконавця цього діяння канцлера Г. Головкина до П. Толстого: «В начале ево диплом от его царского величества изодран и от его светлости князя Меншикова и от меня, аки обер-комергера, и обоих нас того ордина святого Андрея ковалеров, во образ Мазепи, от его царского ве-

Стольник Петро Андрійович Толстой.

⁵⁰⁷ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Вып. I. — С. 227.

Глухівсько-Петропавлівський монастир.
XVII-XVIII ст. Рисунок К. Лоляло.

личества ему наперед сего всеми-лостивейше данной орден снят, которого он чрез изменничес-кие свои поступки себя ныне недостойным сочинил»⁵⁰⁸. Тобто І. Мазепа був позбавлений жалувальних грамот на гетьманський уряд та найвищої нагороди — ордена Святого Апостола Андрія Первозванного, яким, до речі, після його заснування, був нагороджений у 1700 році другим. Тоді з Батурина гетьман надіслав подяку Петру I, в якій запевнював царя, що поки «последней капли крови в теле моем станет, служить вам Великому Государю буду всецело верностию и непременною подданским всесердечнаго всегда радения повиновением. При сем и вручаю мя премилосердной Монаршей милости»⁵⁰⁹.

Учасникам меншиковсько-петровської театральної вистави була зачитана декларація, в якій проголошувались царські благодіяння і осуджувалась невдячність його зрадника. «И та ево персона попоследи ногами с лесницы столкнута и потом от ката взята,— свідчить Г. Головін, — и до виселицы, которая на рынку обретались на веревке гошена... Герб ево от ката изодран и изтопан, ево сабля от того ж ката переломлена и на персоне теми обломки ударена, и напоследи помянутая его персона на виселицу повешена»⁵¹⁰. Так був сплюндрований і знеславлений на очах людності образ їхнього недавнього керманіча. У соборній церкві Св. Трійці тоді ж відбувся молебень. За тим на площі перед нею у присутності козаків, міщан, посполитих мали відбутися вибори. За раніше підготовленим сценарієм Г. Долгорукий звернувся до присутніх, кого вони бажать обрати гетьманом. Натовп завчено прокричав: «Івана Скоропадського!»

Останній дещо сплутав плани царя. Він почав відмовлятися від гетьманського уряду на користь Павла Полуботка, мотивуючи своє рішення похилим віком. Насправді ж, як свідчать документи, він, до недавня найближчий соратник Мазепи, не хотів брати гріх на душу: ставати гетьманом при живому гетьманові, в окупаційних обставинах, за таких видовишно-показушних, неправочинних виборів, в яких брала участь лише дешиця гетьманського командування України. Та старшина, налякана батуринським погромом, знаючи з достеменних

⁵⁰⁸ Там само. — Выпуск П. — С. 910.

⁵⁰⁹ Благодарственное письмо гетмана Мазепы Петру Великому... 12 августа 1700//Черниговские губернские ведомости. — 1850. — № 6.

⁵¹⁰ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Вып. П. — С. 910.

джерел про вибір Петра I, не ризикнула діяти якимось іншим чином і наполягла на своєму.

I. Скоропадському урочисто вручили гетьманські клейноди — булаву, прапор, бунчук, царську грамоту і печатку. У церкві йому дали в руки присяжний лист, який написали в Посольському приказі⁵¹¹

«Аз, Гетман Его Царского Величества войска Запорожскаго, обещаю и кленуся, по избрании своем на сей уряд Гетманский, в Троице славимом Богом, пред святым Евангелием. Пресветейшему и Державнейшему Великому Государю, Царю и Великому Князю Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя и Белья России Самодержцу, Государю моему милостивейшему, и Сыну Его... верно и со всяким усердием служить и в подданстве быть со всем войском Запорожским и народом и краем Малороссийским...»⁵¹²

I. Скоропадський за цією клятвою повинен був «к измене не склоняться, но во всем Его Царскому Величеству... доносить и весь малороссийский народ от того и от всяких шалостей удерживать»^{III}.

Прочитавши згадане у церкві, важко було потім діяти інакше — присягати змушували перед Богом. Відбувся своєрідний примусовий акт церковного закабалення керівної особи України — вона, незважаючи на будь-які дії царату, мала вірно служити московському царю. Причому, щоразу на нових виборах гетьманів Москва намагалася дати якомога менше прав українському народу. Автономія України ставала дедалі більшою політичною фікцією. І цього разу вибори гетьмана відбувались в умовах зверхності російської сили — під охороною Білозерського полку, під командою і режисурою стольника Г. Долгорукого. Фактично старшини стали маріонетками в руках царя. Вони теж вимушені були присягати йому 9 листопада.

Для викорінення духу мазепинства мало було обрати нового гетьмана. Цар вирішив організувати акт церковного прокляття Мазепи і його прибічників. Після того, як у 1700 році помер патріарх Андріан, церковні справи в імперії фактично взяв у свої руки Петро I. Місцеблюстителем патріаршого престолу був призначений його улюбленець митрополит Рязанський та Муромський Стефан Яворський. Також цар відновив Монастирський приказ, який узяв на себе обов'язки суворого нагляду та управління церковними вотчинами, штатами тощо. Пізніше утворений святий Синод відображав тільки його волю. Патріарх Сергій Старогородський констатував: «Вже не в якості представника вселенської ієрархії Синод править Руською церквою, а ... по указу Його Імператорської Величності»⁵¹⁴. Згадані

⁵¹¹ Костомаров Н. Мазепа. — С. 259.

⁵¹² Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1822. — Т. IV. (Приложения) — С. 141.

⁵¹³ Там само. — С. 141—142.

⁵¹⁴ Игумен Иоанн (Экономес). Церковные реформы Петра I // Родина. — 1991. — № 5. — С. 18.

зміни яскраво відбиті в акті анафемування І. Мазепи. Для його проведення ще 27—29 жовтня цар послав укази митрополиту, архієпископам, яким велів прибути до Глухова. Причому київський митрополит Іоасаф Кроковський був доставлений туди у супроводі царських опричників. Крім нього, у Глухів привезли 10—11 листопада чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича, переяславського єпископа Захарія Корниловича та інших. Перед їх приїздом у місті відбулися публічні страти значних старшин, які потрапили в Батурині у полон. Спочатку був колесований сердюцький полковник Дмитро Чечель. «Також Филипу, реенту певчих, в Батурине взятому, утято голову в Глухове и на спицах железных на глаголях на площади в самом городе заткнено»⁵¹⁵, — повідомляє Лизогубівський літопис. Усе це криваве дійство, фарс із виборами гетьмана зрештою 12 листопада увінчала церемонія анафемування. У Свято-Троїцькій церкві священнослужителі відслужили молебень, а потім оголосили анафему і вічне прокляття Мазепі. Особливу роль у цьому акті відіграв новгород-сіверський протопоп Афанасій Заруцький, який виголосив викривальну проповідь проти колишнього гетьмана. Настрahані побаченим та почутим, архієреї склали пастирське послання до українського народу, в якому закликали його не слухати зрадників і підкоритися новому гетьманові І. Скоропадському. У ньому вони оповістили і про здійснене церковне прокляття І. Мазепи та його прибічників⁵¹⁶.

У цьому зв'язку хотілося б звернути увагу на одну промовисту деталь. Акт вибору гетьмана підписали чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, переяславський єпископ Захарія Корнилович, елеський архімандрит Ісаакій (Чернігів), спасо-троїцький архімандрит Варлаам (Чернігів), київський і чернігівський архімандрит Герман, намісник печерський Іларіон, старець соборний печерський Валеріан, архідиякон київського митрополита Рафаїл та нотарій митрополитський Іннокентій⁵¹⁷. У той же час Іоасаф Кроковський не поставив⁵¹⁸ під ним свого підпису! Не він, а протопоп А. Заруцький очолив анафемування. Хоча, як перша духовна особа, це повинен, за логікою подій, чинити він. Отже, протест? Митрополит відмовився стверджувати активною дією незаконне прокляття і скидання з посади гетьмана? Він залишився лише пасивним учасником цього лицедійства? Ці запитання небезпідставні.

I. Кроковський завдяки турботам І. Мазепи був висвячений у митрополити 15 серпня 1708 року⁵¹⁹. Приїхавши у жовтні в Борзну

⁵¹⁵ Лизогубовская летопись. — С. 47.

⁵¹⁶ Вінтоняк О. Анафема на гетьмана Мазепу // Дніпро. — 1991. — № 8. — С. 112.

⁵¹⁷ ШнобВ. ЦерковнаанатеманаІванаМазепу//Старожитаосгі. — 1992. — № 15 — С. 11.

⁵¹⁸ Там само.

⁵¹⁹ Труды императорского русского военно-исторического общества — СПб 1909. - Т. II. - С. 733.

Генерал-фельдмаршал Борис Шереметєв.

до «вмираючого» гетьмана, він приймає запропоновані останні правила гри *. І. Мазепа просить митрополита невдовзі після від'їзду написати йому листа з підтвердженням, ніби «оное елеосвящение было»⁵²⁰. Насправді ж згаданий православний обряд не проводився. Це прохання І. Кроковський виконав. Отриманий лист гетьман відразу направив царю «во уверение о крайней своей немощи»⁵²¹ і таким чином не виконав наказ російського командування йти з військовими підрозділами Гетьманщини на з'єднання з силами Б. Шереметева.

Ще 31 жовтня Петро І послав депешу місцеблюстителю патріаршого престолу: «...Того ради позвольте онаго за такое его дело публично в соборной церкви проклятию предать»⁵²². Від митрополита І. Кроковського, якого йому привезли, він не міг чекати нічого іншого, як реалізації задуманого. Його особистий приклад для віруючих показав би істину, на чиему боці правда, за ким іти без вагань. Та Іоасаф Кроковський не підписав акта вибору нового гетьмана, не очолив церемонію анафемування.

Зі стратегічних міркувань Петро І не міг іти у той час на відкриту конфронтацію з київським митрополитом. Але цей вчинок (хитро вмотивована відмова) не міг забути духовній особі. Настольну грамоту йому видав із великим запізненням у серпні 1709 року. Згідно з нею, І. Кроковському підпорядковувалися лише Переяславський єпископ та місто Ніжин з усім своїм духовенством⁵²³. Чернігівський архієпископ та киево-печерський архімандрит мали слухатися вказівок тільки Москви. Лише у 1710 році митрополит випрохав підтверджувальну грамоту на церковні вотчини⁵²⁴. Розправу над ним вчинено трішки пізніше. У 1718 році у Росії було викрито протипетровську змову, яку очолював царевич Олексій⁵²⁵. Багатьох царедворців стратили. За підозрою у підготовці заколоту був заарештований і І. Кроковський. Царевич Олексій під час слідства розповів про те, що

* Очевидно, митрополит був посвячений у задум мазепинців.

⁵²⁰ Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии. — С. 183.

⁵²¹ Там само.

⁵²² Старожитності. — 1992. - № 15. — С. 183.

⁵²³ Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии. — К., 1825. —

С. 213.

⁵²⁴ Там само. — С. 184.

⁵²⁵ Буганов В. Петр Великий и его время. — М., 1989. — С. 161—162.

Портрет Іоасафа Кроковського. Ао 1718 р.

надіслав листи київському митрополиту і що посвятив його у свої плани⁵²⁶. Петро І до того ж дізнався, що І. Кроковський скликав собор, на якому духовні ієрархи вирішили ігнорувати російські церковні реформи⁵²⁷. Опозиційного митрополита арештували у Твері та відправили в ув'язнення до Архангельського монастиря, де він і помер⁵²⁸.

Одночасно з глухівською церемонією анафемування подібне видовище відбулось і в Успенському соборі Москви. Місцеблюститель патріаршого престолу, галичанин за походженням, Стефан Яворський, який не раз у своїх віршах прославляв⁵²⁹ гетьмана за благодійництво, турботу про народ та церкви, завершив свою промову словами: «Нам, соборанним во имя Господа Бога Иисуса Христа и святых апостолов, дано от самого Бога вязати и решить, и аще, что свяжем на земли, будет связано и на небеси! Изменник Иван Мазепа, за клятвопреступление и за измену великому государю, анафема!»⁵³⁰ Тричі промовлене прокляття стільки ж повторили й архієреї: «Анафема, анафема, буди проклят»⁵³¹. За Петра І церква, яка повинна вчити любові до ближнього, прощати грішників, стала зручним знаряддям для задоволення амбіційних царських потреб і перетворилась у оперативний засіб зведення рахунків з інакодумцями, почала виконувати політичні каральні функції.

Аж до 80-х років ХІХ століття у Російській патріархії виконувался раз на рік обряд прокляття І. Мазепи. Причому у соборах, які були збудовані його коштом, незважаючи на це, постійно під час проведення служби згадувалось його благодіяння⁵³². Лише у січні 1918 року після проголошення незалежності УНР Симон Петлюра запросив до себе у кабінет кількох київських священників, зокрема і майбутнього митрополита Української автокефальної церкви Василя Липківського, і попросив їх влаштувати у соборі Святої Софії панахиду на честь

⁵²⁶ Хижняк З.І. Ректори Киево-Могиланьской академии 1615—1817 гг. — К., 2002. — С. 106.

⁵²⁷ Там само.

⁵²⁸ Там само.

⁵²⁹ Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская старина. — 1885. — Т. XIII (сентябрь). — С. 172.

⁵³⁰ Костомаров И. Мазепа. — М., 1992. — С. 260.

⁵³¹ Там само.

⁵³² С. Н. И. Вопль Мазепы // Киевская старина. — 1884. — Т. X (декабрь). — С. 660.

Івана Мазепи⁵³³. Прихід більшовиків у Київ не дав можливості здійснити задумане. Перша багатолюдна панахида по гетьману в Україні, що скасувала анафему, була проведена лише 10 липня 1918 року⁵³⁴ у Києві за участі останнього гетьмана Павла Скоропадського. Але невдовзі знову настали сприятливі умови для повернення петровсько-анафемних оцінок життя і діяльності І. Мазепи.

Для побожних мазепинців анафемування, проведене місцевими церковнослужителями, було найтяжчим ударом, який поставив їх по різні боки з православним людом в Україні. Сумніви, які з'явилися після батуринського погрому, а особливо після церковного прокляття, поглибилися ще більше, коли стало відомо про полювання Петра I за їхніми родинами. Ще 3 листопада цар надіслав депешу О. Меншикову: «Припало мне на ум, что в Прилуках гетманских единомышленников, которые ныне при нем, многих есть жены и дети. Чего для изволь туды нарочно кого-нибудь послать з драгуны и взять их за караулом»⁵³⁵. Меншиківським посланням вдалося схопити дружину лубенського полковника Дмитра Зеленського, дружину Івана Бистрицького*, дітей Григорія Герцика⁵³⁶. Потрапила у в'язницю і теща Пилипа Орлика⁵³⁷. У грамоті ж від 7 листопада цар обіцяв І. Скоропадському амністувати тих зі старшин, хто повернеться з ворожого табору протягом місяця. Соратників крамольного гетьмана у разі непослуху чекали суворі кари: «...Повелеваем их лишить всех чинов и урядов при войске нашем Запорожском, також и маестности их и имение, яко изменнице, определяем отдавать за службы иным верным в войске Нашем Запорожском, а жен их и детей брать за карул и присылать к нам, Великому Государю, которые сосланы будут в ссылку; а ежели кто из них самих пойман будет, тот воспримет, яко изменник, достойную смертную казнь»⁵³⁸.

Мазепинців, як загнану звірину на мисливському полюванні, цар швидко обклав з усіх боків своїми указами — настраханнями, підступно-несподіваними рішеннями, залученням до кампанії зганьблення своїх противників найвпливовіших духовних осіб. Це, по суті, вже в середині листопада 1708 року вирішило долю руху за самостійне українське князівство. Він був осквернений ганебними і облудними засобами, показаний народу у спотвореному вигляді.

⁵³³ Даниленко С. Як вони перекручують історію // Людина і світ. — 1975. — № 8. — С. 49.

⁵³⁴ Анафема// Черниговская земская газета. — 1918. — №53—54.

⁵³⁵ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8 (I). — С. 272.

* Вовиз мазепинське послання Карлу XII у жовтні 1708 р.

⁵³⁶ Шутей В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. - К., 1951. — С. 109.

⁵³⁷ Іванченко Р. Так це починалось (Петро I і Україна) // Літературна Україна. — 1991. — 5 грудня.

⁵³⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1822. — Т. IV. (Приложения). — С. 144.

Портрет Данила Апостола.
Дніпропетровськ. Історичний музей.

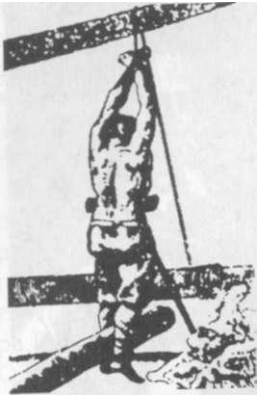

Самі його учасники швидко впевнювались у марності та невчасності свого задуму. Похитнулись і ряди організаторів переходу гетьманців під шведську протекцію. Штовхаючи Мазепу на зраду Петра, вони й не уявляли, якими жертвами доведеться платити за свободу України. Піддані анафемі, позбавлені ураз маестностей, переконавшись іще раз у кривавій жорстокості царя та удаваній могутності Карла XII, якою зробила його слава, найбільш помірковані мазепинці вирішили скористатися нагодою, яку їм милостиво і хитро простягнула Москва. 21 листопада покинули гетьмана Мазепу миргородський полковник Данило Апостол та генеральний хорунжий Іван Сулима⁵³⁹. Через деякий час повернувся до російського стану охотницький полковник Гнат Галаган із полком і взятими в полон 60 шведськими драбантами⁵⁴⁰. Після Батурина місцеві козаки по одному, групами теж почали залишати гетьмана. Цілком можливо, що на бік царя перейшла б іще більша кількість старшини, якби Карл XII і Мазепа відповідно не потурбувались про припинення дезертирства. Приїзд у шведський стан дружин мазепинців позбавив їх можливості маневру.

Підступні царські дії щодо мазепинців та українського народу вже в листопаді ґрунтовно підірвали в Гетьманщині зв'язок гетьманської влади з населенням. Анафемоване, оббрехане і звинувачене у всіх гріхах керівництво знаходило дедалі менше підтримки. Навпаки, його шведські союзники починають відчувати кожного наступного тижня зростаючий опір місцевих жителів, які полонили офіцерів, солдатів Карла XII, нападали на невеличкі загоны, обози його армії. У зв'язку з тим, що великі запаси продовольства були знищені або завчасно захоплені царським військом у Стародубі, Чернігові, Новгороді-Сіверському, на мешканців населених пунктів, де розквартирувалися чужинські полки, лягав тягар їх забезпечення. При всій толерантності шведів до українців — вони не конфіскували, а купували у мешканців сіл фураж, продовольство — прогодовування і розміщування значної кількості війська становило все ж чималі труднощі для населення, а відтак викликало невдоволення, нарікання. Випадки спротиву, опору загострювали стосунки шведів із місцевими жителями. Партизанські дії жорстоко придушувались. А це своєю чергою давало підставу Москві спекулювати фактами жорстокості її противників із вигодою для себе.

⁵³⁹ Костомаров Н. Мазепа. — С. 266.

⁵⁴⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1842. — Т. III. — С. 104.

Катування на дибі.

Хоча російська армія на своїх квартирах поводитись іще брутальніше. Наприклад, після зайняття у грудні московським полком Ромен жителі були по-варварськи пограбовані. Солдати пиячили, знущалися над городянами і городянками. Генерал Аларт доповів 19 грудня 1708 року про це царю: «Все дома во всем городе разграблены, и ни ворот ни одних не осажено, ни главного караулу не поставлено, и ни малого порядка для унятия грабежу не учинено, и се солдаты пьяны»⁵⁴¹. Справа набула розголосу, і Петро I змушений був навіть наказати провести розслідування і винних офіцерів покарав на смерть «в страх другим».

Криваву розправу вчинив цар і його поплічники в Лебедині над полоненими мазепинцями, тими зі старшин, хто не з'явився у Глухів на вибори. За «Історією Русів», тут чинилися страшні допити-тортури, після яких страчено «до дев'яти сот» людей⁵⁴². «Число се може були приблещено, але, судячи з кладовища, відлученого від християнського і відомого під назвою "Гетьманців", треба думати, що зарито їх тут чимало»⁵⁴³. М. Костомаров у своєму дослідженні «Мазепинці» сумнівається як у його існуванні, так і масштабах страт у Лебедині. Проте історик-дослідник П. Єфименко в 1884 році спростовує сумніви відомого вченого даними Харківської єпархії: могила гетьманців «міститься в саду одного з прихожан Вознесенської церкви в 300 сажнях від колишнього міського валу; підвищений насип розпросторюється більше ніж на 10 сажнів завдовжки і завширшки; місцями на цьому насипі з'являються провали і траплялося, під час будівництва, викопувались людські кістки»⁵⁴⁴. Згаданий автор на підтвер-

Вознесенська церква у Лебедині.
Фото початку ХХ ст.

Павленко Н. Полудержавный властелин: историческая хроника о жизни сподвижника Петра Первого А. Д. Меншикова. - М., 1991. - С. 124—125.

⁵⁴² Історія Русів. - С. 269.

⁵⁴³ Там само.

⁵⁴⁴ Єфименко П. Могила гетманцев в г. Лебедине // Киевская старина. - Т. VIII (январь). - С. 694.

дження своєї версії щодо поховання великої кількості мазепинців у Лебедині приводить іще один важливий аргумент — гетьманська могила не могла бути загальним кладовищем, бо вона розташована далеко від церкви. За тодішніми ж звичаями людей, що померли природною смертю, ховали біля неї. Сумніви М. Костомарова щодо кількості лебединських жертв справді начебто правомірні: час залишив для нас лише ряд побіжних відомостей про страсти і кільканадцять справ похідної Посольської канцелярії, яка ретельно вивчала причини зради Мазепи, виявляла його прихильників. У Лебедині допитували «с пристрастием» віта Шептаковської волості Опоченка, запорозького отамана Тимофія Полугера, глухівського обивателя Данила Таращенко⁵⁴⁵, канцеляриста Олександра Дубягу, лохвицького сотника Якова Єременка, селянина Прокопа Іваненка (який вбив драгуна)⁵⁴⁶, козака Н. Лютого з двома компанійцями, що везли листа королю, якогось Феська з Переяславського полку (з двома товаришами під виглядом чумаків агітував проти Росії)⁵⁴⁷ та багатьох інших запідозрених полонених. Так, 6 грудня 1708 року козаки села Полівки Конотопської сотні перехопили гінця з листом лубенського полковника Зеленського і передали його росіянам⁵⁴⁸. У Галках був спійманий мазепинський розвідник Я. Федоров⁵⁴⁹, у Лубнах — полковий осавул та компанієць полку Галагана⁵⁵⁰. У Миргород 14 грудня доставлений у військовий гарнізон Мазепин слуга, який шпигував⁵⁵¹. Як правило, всіх їх везли у Лебедин для допиту. За висновком О. Грушевського, «в перші місяці після переходу Мазепи Посольська канцелярія частіше засуджувала на смерть, ніж виправдувала»⁵⁵².

Наявність могили гетьманців у Лебедині вказує на те, що репресивний апарат царя у містечку працював на повну потужність. Він залишив після себе не 2—3 десятки жертв. Очевидно, тут продовжувалась розправа над частиною захоплених батуринців, охотницькою старшиною, схопленою у Новгороді-Сіверському, а також карали на смерть інших підозрілих осіб.

Продовжувалось подібне і в інші місяці. Так, 21 березня 1709 року катували козака Федора Коломийченка⁵⁵³, 29 березня — Антонія Семенова. Останній, до речі, як показує розслідування, «говорил такие

⁵⁴⁵ Костомаров Н. Мазепинцы // Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С. 138-140.

⁵⁴⁶ Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. — 1909. — Т. 92. — С. 36—45.

⁵⁴⁷ Шутый В. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700—1709. - М., 1958. - С. 302-318.

⁵⁴⁸ Там само. - С. 301.

⁵⁴⁹ Там само. — С. 318.

⁵⁵⁰ Там само. - С. 319.

⁵⁵¹ Там само. — С. 77.

⁵⁵² Грушевський О. Глухів і Лебедин. // ЗНТШ. - 1909. - Т. 92. - С. 35.

⁵⁵³ Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника... графа Бориса Петровича Шереметева. — М., 1778. — Часть II. — С. 190.

слова... что нас Черкасских жителей всех порабовали» і «которые есть Москали, всех забьем, и пойдем до Москвы»⁵⁵⁴.

Англійський надзвичайний посол лорд Чарльз Вітворт, посилавшись на вістки з російської армії від 26 березня 1709 року, повідомляв свій уряд про великі масштаби репресивних дій Петра I щодо українців: «Усі, хто приїхав із Воронежа, твердять, що майже вісім тисяч козаків покарано смертю в різних місцевостях. Того роду кара і приклад запорожців може викликати погані наслідки, особливо коли шведський король буде мати успіхи цього літа»⁵⁵⁵.

Не знайшовши підтримки у запорозьких козаків, царизм вогнем і мечем покарав Січ. Допоміг сюди провести війська компанійський полковник, колишній січовик Гнат Галаган*, який старався вислужитися перед Петром I ціною зради побратимів. Пообіцявши оточеним запорожцям життя, він не дотримав слова: після добровільної здачі січовиків усіх їх покарали смертю із застосуванням найлютіших мурдувань. Якщо з полоненими шведськими генералами Петро I після Полтавської перемоги бенкетував, то схоплених козаків четвергували, колесували. Багато з них, щоб не потрапити в руки корпусу Меншикова, кинулись у воду і втопилися у Дніпрі.

Частина старшини, що була при І. Мазепі, морально вбита поразкою під Полтавою, вирішила далі не тікати за гетьманом і ризикнула покаятися перед царем. Віддалися добровільно переможній стороні генеральний суддя Василь Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович, лубенський полковник Дмитро Зеленський, компанійський полковник Юрій Кожуховський, сердюцький полковник Яків Покотило⁵⁵⁶, чигиринський полковник Василь Невінчаний, канцелярист Григорій Григор'єв, значний військовий товариш Семен Лизогуб⁵⁵⁷ та інші мазепинці. Вони вирішили пожертвувати собою заради власних сімей, яким світила не знати яка доля на чужині.

їх розрахунок понести лише особисте покарання не справився. «Указали мы, великий государь, — читаємо у виданому щодо їх долі указі, — изменников бывших наперед сего в генер. старшине Василя Чуйкевича, Дмитрия Максимовича да полковников Дмитрия Зеленского, Юрия Кожу-
Портрет Гната Галагана. XVIII ст.

Чернігівський художній музей.

⁵⁵⁴ Там само. — С. 208.

⁵⁵⁵ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687—1709. — Мюнхен, 1988. — С. 132.

* До 1706 р. був запорозьким полковником. Із своїм полком найнявся на службу до Мазепи.

⁵⁵⁶ Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. I. — С. 543.

⁵⁵⁷ Батмыш-Каменский А- История Малой России. — М., 1842. — Т. III. — С. 118.

ховського і друг., которые были довелись за свои дела смертной казни, послать в ссылку на вечное житие: Чуйкевича, Зеленского, Григория и Гамалея — в Сибирь; Максимовича, Кожуховского и Покотила — к г. Архангельску с женами и детьми...»⁵⁵⁸ Д. Максимович, наприклад, так і не побачив більше України. Він помер у злиднях на засланні в 1732 році⁵⁵⁹.

Але не тільки найближчі прибічники Мазепи потрапили на заслання. Якова Єременка обрали лохвицьким сотником восени 1708 року, причому антимазепинська партія. За те, що він був на зустрічі з Мазепою, на якій гетьман наказав місцевим сотникам зібрати в селах Лубенського полку 24 000 волів, 40 000 свиней, його арештували і катували в Лебедині. Спійманий сотник іще не встиг нічим себе проявити, у всьому зізнався через це, мабуть, його минув смертний вирок. Я. Єременка заслали на каторжні роботи в Петербург⁵⁶⁰. Певно, така ж доля, якщо не гірша, чекала й сотників, старшин, що забезпечували шведське військо фуражем, продовольством. До Тобольська заслали родину Мировичів: тут мати Палагея пробула 28 років, її сина Федора в кайданах відправили на каторгу⁵⁶¹. В ув'язнення потрапив старшина Новицький із дружиною⁵⁶². Протягом наступних років за доносами, донесеннями шпигунів масово виявлялись справжні учасники самостійницького руху за вільну Україну й обмовлені у прихильності до Мазепи.

Репресії торкнулися й релігійних служителів. Відомо, що у 1712 році на заслання в Архангельську губернію були відправлені «изменники» — настоятель Батуриного Крупицького монастиря Гедеон Одорський, чернець Семен Остаф'єв, лохвицький протопоп Іван Рогачевський, челядник архімандрита Одорського Іван Видковський⁵⁶³. За відмову підкоритись Московській патріархії луцького єпископа Діонізія Жабоклицького вивезли до Москви, де в неволі він помер у 1714 році⁵⁶⁴.

Розмах репресій, принижень українського люду набув такого розмаху, що Україною поширились чутки про Петра як антихриста. О. Меншиков писав кабінет-секретарю Макарову, що «в Малороссии зело размножилось у всякого чина людей»⁵⁶⁵ крамольних малюнків, які побачив на небі монах Спаського Новгород-Сіверського монастиря Порфир. Переданий в таємну канцелярію розстрижений

⁵⁵⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. II. — С. 29.

⁵⁵⁹ Там само.

⁵⁶⁰ Лохвицький исторический сборник. — К., 1906. — С. 283.

⁵⁶¹ Іванченко Р. Так це починалось // Літературна Україна. — 1991. — 5 грудня.

⁵⁶² Там само.

⁵⁶³ Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708—1802 г. // Киевская старина. — 1882. — Т. III. (сентябрь). — С. 398.

⁵⁶⁴ Отець Кость Панас. Історія української церкви. — Львів. — 1992. — С. 94.

⁵⁶⁵ К биографии Черниговского архиепископа Антония Стаховского. // Прибавления к Черниговским Епархиальным известиям. — 1862. — С. 280.

чернець, який став називатися Потапом Матвіївим, навіть після жорстоких катувань стояв на своєму. Як повідомляє розшукова справа Преображенського приказу, Порфир розказував своїм монастирським братам, що «виделась мне именно голова: по одну сторону той головы сабля и два палача крыжом, а третій стойма: по другую сторону головы было две ноги и две руки, а под руками два месяца; под месяцами виделись мне две звезды: против же головы, пониже ся немного литера покой *; подле литеры, с обеих сторон по месяцу; дале крест, особо без месяцев. А было то видение на синем небе желтыми колерами; а настоящего месяца в то время не видал»⁵⁶⁶.

У доволі скрутну ситуацію потрапив і місцеблюститель патріаршого престолу Стефан Яворський. Він благословив у монахи Василя Аевіна, якому в монастирі дали ім'я Варлаама⁵⁶⁷, і не раз піклувався про нього. Останній же на базарі 19 березня 1722 року, залізши на дах однієї з крамниць, почав кричати: «Он не цар Петр, а антихрист, антихрист»⁵⁶⁸.

На допиті в Преображенському приказі у Москві він заявив про свої зустрічі з митрополитом Стефаном, показав його лист і додав, ніби Яворський скаржився, що Петро I — іконоборець, що він змушував місцеблюстителя патріаршого престолу запроваджувати синод і як той пручався⁵⁶⁹. На очній ставці з хворою найвищою особою Росії він підтвердив сказане. Стефан Яворський заприсягався перед Богом, що подібного не говорив⁵⁷⁰. Йому начебто повірили. Хоча Варлаам, мабуть, все-таки не обмовлював свого наставника. Підозріло, що С. Яворський невдовзі після допитів, очної ставки 22 листопада помирає.

Аби надалі в Україні більше не виникало несподіваних ситуацій, що загрожували б інтересам імперії, цар розквартирує по містах 10 драгунських полків⁵⁷¹. «Сторожі» лягли важким тягарем на економіку краю. Настійні прохання І. Скоропадського вивести їх за межі автономії не мали результату⁵⁷². Дуже вже потрібно було «забезпечувати вірність української людності»⁵⁷³. Навіть за «ручного» гетьмана було предостатньо російських агентів⁵⁷⁴. Гетьманські ж війська викликали підозру. Не випадково вони були зменшені. Російський уряд ухвалив 14 липня 1725 року указ, за яким «компанейських трех

* Літера П.

⁵⁶⁶ Там само. — С. 279.

⁵⁶⁷ К жизни М. Стефана Яворского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1862. — С. 456.

⁵⁶⁸ Там само. — С. 458.

⁵⁶⁹ Там само. — С. 459.

⁵⁷⁰ Там само. — С. 462.

⁵⁷¹ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930. — С. 2.

⁵⁷² Там само.

⁵⁷³ Грушевський О. По катастрофі 1708 року: Розквартирування російських полків на Україні // ЗНТШ. — 1907. — Т. 78. (Випуск IV) — С. 8.

⁵⁷⁴ Єфименко О. Історія України та її народу. — К., 1992. — С. 136.

полков наличных людей скасовать в два полка и быть ныне по 600 человек в полку, а впредь смотря по нужде, учинить по 1000 человек... А сердюцкому полку, кои служили во время походов, при гетмане — не быть понеже за ними ныне в Малой России никакой службы нет»⁵⁷⁵.

Падіння Батурина та наступні поразки мазепинців призвели до ще більшого закабалення України. Невдала спроба відновити самостійницький устрій країни була жорстоко придушена, стала сумним уроком безперспективності починання руху за вільну, незалежну Україну для багатьох поколінь. Покірні ж інституції автономії, позбавлені авторитетів, високоосвічених діячів, самостійного мислення, ставали зручним знаряддям для посилення імперської політики.

⁵⁷⁵ Лазаревский А. Украинские исторические мелочи. — К., 1901.

Міф про Мазепу

Негативний імідж Мазепи як «зрадника українського народу» завдяки російській та радянській історіографії, ґрунтовному дослідженню М. Костомарова «Мазепа» дожив благополучно донині⁵⁷⁶. Не випадково у вітчизняній історичній літературі ще недавно гетьмана називали «протисвітлом»⁵⁷⁷. Б. Литвак у передмові до перевиданої у 1992 році у Москві вищезгаданої костомарівської розвідки, зазначав, що «Мазепа не був батьком української національної ідеї, як про це громовито шумлять сучасні апологети Мазепи, а є образчиком тієї відомої категорії авантюристів феодальної пори, які, переслідуючи свою вигоду, часто змінювали своїх сюзеренів»⁵⁷⁸. В анотації праця відомого історика пропагується як книга «про життя і справи Івана Мазепи — спритного політика, авантюриста і користюлюбця, який залишив кривавий слід (!) в історії України та Росії»⁵⁷⁹.

⁵⁷⁶ Див. мої статті: Чим Мазепа завинив перед «АиФ» // Голос України. — 1999. — № 235. — 17 грудня; Мазепа — не гетьман-державник? // Гуманітарний огляд. — 2000. — Вип. 3. — С. 218—233; За кожне побачення—10 тисяч червінців? Як одна газета двічі оббрехала гетьмана Мазепу // Літературна Україна. — 2001. — 21 червня.

⁵⁷⁷ Котляр М. Микола Іванович Костомаров і його життєпис політичного авантюриста. // Український історичний журнал. — 1988. — № 8. — С. 136.

⁵⁷⁸ Литвак Б. «Гетман-злодей» // Костомаров Н. Мазепа. М., 1992. — С. 14.

⁵⁷⁹ Там само. — С. 2.

Гетьман Іван Мазепа. Мініатюра І. Дядилюка.

Чи ж був він насправді таким?

Елементарний нетенденційний аналіз фактів тієї доби показує, що спалена 2 листопада 1708 року гетьманська столиця стала зняряддям не тільки залякування українського народу. Загибим мовчазним Батурином Петро I і його прибічники користувалися для найфантастичніших компрометацій визвольних прагнень мазепинців. Найвагоміший доказ звинувачення Мазепи в продажництві, переслідуванні ним власних корисливих цілей — відомий договір із польським королем Станіславом Лещинським, що нібито знайдений у Батурині після штурму. Його статті справді викликають подив і негативні емоції щодо особи гетьмана:

«I. Мазепа обіцяє з точністю виконати всі вищезгадані зобов'язання, тобто віддати королю Шведському область Сіверську з усіма фортецями та іншим.

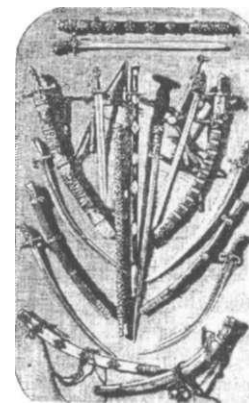
II. Обіцяє бути готовим до виступу з усім військом Малоросійських Козаків за першим закликком Короля, в те місце, куди його Величності благопотрібно буде призначити.

III. Обіцяє докласти можливих старань, щоб залучити в той же союз Козаків Білогородських та Донських, також і Аюку-Хана Калмицького.

IV. Передати Полякам всю Україну й область Сіверську, також провінції Київську, Чернігівську і Смоленську, які всі совокупно, повинні повернутися у володіння Польщі. У заміну цього, Король Польський обіцяє підняти Мазепу в Княжу гідність і віддати йому у володіння Воєводства Вітебське та Полоцьке, на тих самих умовах, на яких Герцог Курляндський володіє своїм Герцогством»⁵⁸⁰.

Офіційний радянський дослідник обставин і подій 1708 року В. Шутой, посилаючись на цей важливий документ, зазначає, що у ньому

Збірка зброї Івана Мазепи.

⁵⁸⁰ Договор, заключенный между Королем Польским и Мазепою. // Бутурлин А. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб., 1821. — Часть первая. — Т. 3. — С. 50.

«передбачені інтереси Швеції, Польщі та особисто Мазепи, але аж ніяк не мались на увазі ані «самостійність», ані «незалежність» України й українського народу, як прагнуть це довести українські буржуазні націоналісти, особливо М. Грушевський, Д. Дорошенко, Б. Крупицький та їм подібні»⁵⁸¹. Відштовхуючись від умов договору, М. Костомаров теж робить подібні висновки. Його ґрунтовне дослідження наскрізь пронизане ідеєю розвінчання задуму «підступного гетьмана», негативною оцінкою його діяльності. Треба віддати належне Петру I, його оточенню: вони так славно потрудилися у фальсифікації документів, розповсюдженні пліток, неймовірних нісенітниць про Мазепу, що й видатні зарубіжні українознавці, історики-мазепинці О. Оглоблин, Т. Мацьків⁵⁸², М. Андрусак⁵⁸³ не засумнівалися в достовірності згаданої угоди. Вони навіть її виправдовують як тактичний маневр гетьмана. Так, у відомій роботі «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1960 р.) О. Оглоблин, коментуючи положення про дарування Вітебського та Полоцького воєводств Мазепі у разі перемоги Польщі і Швеції, зазначає: «Така умова була цілком у дусі того часу, та й сам Мазепа був зовсім не байдужий до всяких життєвих благ і зовнішніх гонорів (...). Дуже цікаво, що ці володіння намічались на білоруському терені, ще й пограничному з Росією (може, й поєднання українсько-білоруських земель — стара українська державна традиція княжної доби й часів Хмельниччини — мав на увазі гетьман, складаючи цю угоду)»⁵⁸⁴.

Не секрет, О. Оглоблину та іншим вченим завадило критично оцінити згаданий договір те, що він був детально переказаний у щоденнику учасника походу 1708 року шамбеляна Карла XII Густава Адлерфельда, який загинув під Полтавою. Нейтральний і незацікавлений у фальсифікації мемуарист зі шведського боку — солідний аргумент усієї антимазепинської історіографії.

«Свідчення його не підлягає сумніву», — підкреслює у статті «До критики буржуазно-націоналістичних перекирвань історії України періоду Північної війни» (1959 р.) В. Дядиченко і пояснює чому:

Підпис Івана Мазепи.

«Він був придворним істориком Карла XII, мав доступ до матеріалів державної канцелярії і був обізнаний з усіма справами»⁵⁸⁵.

⁵⁸¹ Шутей В. Измена Мазепы // АН СССР. Исторические записки. — 1950. — Т. 31. — С. 168.
⁵⁸² Мацьків Т. Студія про мазепинців // Український історик. — 1983. — № 2—4. — С. 171—174.
⁵⁸³ Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. — 1933. — Т. 152. — С. 35—61.
⁵⁸⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Париж — Торонто. — 1960. — С. 276.
⁵⁸⁵ 250 років Полтавської битви. 1709—1959. Збірник статей. — К., 1959. — С. 40.

Карл XII.

Дослідники, на жаль, не звернули увагу на таку деталь: Адлерфельд, переказавши зміст договірних статей Мазепи з Карлом XII і Станіславом Лещинським, подаючи спогади «анонімного майора»⁵⁸⁶ про це, вміщує й застереження: «Ніхто не знав про згадані договори, крім обох Королів, Мазепи, Графа Піпера, одного Польського Сенатора та вигнаного з батьківщини Болгарського Архієпископа»⁵⁸⁷. Звідкіля ж дізналися про них автор щоденника, «анонімний майор», якщо це було такою таємницею?

Джерело інформації Г. Адлерфельда не було таємним для всієї Гетьманщини 1708 року.

У праці «Мазепа» М. Костомаров сам на нього посилається, зазначаючи, що царські маніфести та універсали І. Скоропадського, протистоячи зверненням Карла XII до українців, «краще подіяли на дух народу, особливо упевнивши народ, що в справах, знайдених у Мазепи в палаці після взяття Батурина, знайшовся договір колишнього гетьмана з Станіславом, за яким гетьман віддав Україну Польщі»⁵⁸⁸. Саме від росіян шведські учасники походу дізналися про те, чому Мазепа порвав із царем. Так, у маніфесті Петра I від 21 січня 1709 р. зазначається: «А и сверх сего нам от верных особ известно, что оный (Мазепа. — Авт.), желая себя под Польскую область поддать, получил уже от Лещинского за то себе гонор воеводства в Польше и титул княжения Северского»⁵⁸⁹.

Фактична ж версія про знайдений у Батурині продажницький договір спростовується депешами, маніфестами Петра I і його оточення, написаними ще до 2 листопада 1709 року — чорної дати України.

Так, О. Меншиков, побувавши біля зачиненої гетьманської столиці, дізнавшись про перехід І. Мазепи за Десну, 26 жовтня першим інформував царя про справжні наміри і мотивації вчинку гетьмана: «...Понеже когда он сие учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины»⁵⁹⁰. Але щоб народ не пішов за своїм керманічем, найближчий довірений радив Петру I «при таком злом случае

⁵⁸⁶ Теодор Мацьків. Мазепа — творець українсько-шведського союзу // Мазепа. — К., 1993. — С. 215.

⁵⁸⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1842. — Т. 3. — С. 114.

⁵⁸⁸ Костомаров Н. Мазепа. — С. 264.

⁵⁸⁹ Маніфест государя Петра с приложением письма Мазепы к польскому королю // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. I. — С. 195.

⁵⁹⁰ РДАДА. — Б. держ. архіву. — Розряд IX, № 1. — Картон 2. — Арк. 897—898.

надлежит веема здешний простой народ утвердить всякими обнадеживаниями чрез публичные универсалы, выписав все ево гетманские, к сему народу озлобления и тягости, и чтоб на ево ни на какие прелести не склонялись»⁵⁹¹. Це відразу і було зроблено. Вже 28 жовтня в «Указі до всіх жителів Малої Росії» Петро I заявляє: «Известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, целование, изменил и переехал к неприятелю нашему, королю Шведскому, по договору с ним и Лещинским, от Шведа выбранным на королевство Полское, дабы со общаго согласия с ними Малороссийскую землю поработить попрежнему под владение Полское и церкви Божий и святых монастыри отдать во унию»⁵⁹². Ось так на другий день після отриманої депеші про зраду Мазепи (вона надійшла царю 27 жовтня) московський самодержець швидко дізнався про «секретні» документи, підписані Карлом XII, Лещинським і Мазепою.

1 листопада в указі всьому війську Запорозькому він знову повторює свій брехливий вимисел-наклеп: гетьман, «переехав к королю Шведскому в таком намерении проклятом, дабы Малороссийский край отдать в порабощение еретикам Шведам и под иго Поляков, о чем, как мы, великий государь, известились, учинен у него с королем Шведским и от него выбранным на королевство Полское Лещинским договор»⁵⁹³.

Отже, вигадавши статті договору, для більшої певності цар і Меншиков вирішили ще й знайти у Батурині «підтвердження» своїй вигадці, що успішно й було зроблено. Хоча насправді нічого подібного там на той час не існувало. Лише вигадана угода могла містити такі, по суті, абсурдно-кабальні умови: адже за ними гетьман отримував значно менші права, вигоди для себе, ніж мав.

Із листа-сповіді П. Орлика до свого вчителя, місцеблюстителя патріаршого престолу С. Яворського дізнаємося, що справді Станіслав Лещинський у вересні 1707 року агітував Мазепу, «чтоб немеренное діло начинал, пока войска Шведские зближатся к границам украинским»⁵⁹⁴ і в 12 пунктах свого трактату обіцяв народу всілякі блага та вольності. Однак гетьман-реаліст дав йому заперечну відповідь, «что указ его не может исполнить и жадного

Княгиня Ганна Дольська.

⁵⁹¹ РДАДА. - Б. держ. архіву. - Розряд IX, № 1. - Картон 2. - Арк. 897-898.

⁵⁹² Письма и бумаги Петра Великого. - Т. 8. - Вып. I. - С. 242.

⁵⁹³ Там само. - С. 264.

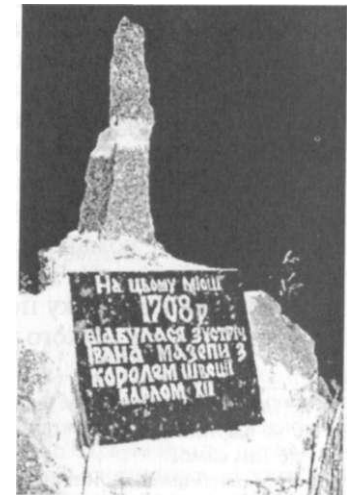
⁵⁹⁴ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. - 1862. - № 10. - Исторические акты. - С. 12.

дела не смеет начинать»⁵⁹⁵ з шести причин. Одна з них — «Речь Посполитая есть еще раздвоенная и с собою несогласная»⁵⁹⁶. Він доброзичливо радив йому спочатку, ніж таке пропонувати, об'єднати Польщу. Гетьман пояснив П. Орлику причину таємних переговорів із ворожою стороною наближенням загрози війни і відмовою царя дати перед початком бойових дій для захисту України 10 тисяч військ: «И тое меня принудило посылать того ксендза тринитара, капеляна княгини Долской... до Саксонии, чтоб там, видя якую колвек мою к себе инклинацию, по неприятелеку с нами не поступали, и огнем и мечем бедной Украины не зносили»⁵⁹⁷. У разі перемоги шведів Гетьманщина без ніяких прав відійшла б до Польщі. І це непокоїло гетьмана. Наближення розв'язки у Північній війні штовхало його на пошук кращої долі для свого народу.

Влітку 1708 року війська короля Станіслава Лещинського зазнали тяжких поразок від поляків партії гетьмана Сенявського, козаків, яких направило туди російське командування. Його армія була знесилена і затиснута на півночі Польщі.

Зносини з ним, як показує аналіз фактів, Мазепа підтримував не для того, щоб, як зазначає Т. Мацьків у «Студії про мазепинців» (1983 р.), на вигідніших умовах для України «прийняти польський протекторат»⁵⁹⁸. І, звичайно, в жодному разі не для отримання примарних воеводств. Через маріонеткового короля Польщі він хотів вийти на сильного союзника. «Мазепа підтримав зв'язки з Лещинським, не жалував йому компліментів, але не проявляв охоти входити в союз з Польщею, що була безсила і розбита, — за посередництвом Лещинського він мав намір зв'язатися з самим Карлом»⁵⁹⁹ — так аналізує-підсумовує згадані взаємини історик Іван Холмський.

Саме в сильному шведському війську та правителі Швеції гетьман бачив гарантію забезпечення миру в Україні у разі поразки Росії і реалізацію своєї потаємної мрії — звільнення українського

Пам'ятний знак, встановлений краєзнавцями Іовгород-Сіверського району на кручі поблизу села Дігтярівка.

⁵⁹⁵ Там само. - С. 16.

⁵⁹⁶ Там само. - С. 16.

⁵⁹⁷ Там само. - С. 14.

⁵⁹⁸ Мацьків Т. Студія про мазепинців // Український історик. - 1983. - № 2-4. - С. 171-174.

⁵⁹⁹ Холмський І. Історія України. - Нью-Йорк-Мюнхен, 1949. - С. 254.

Польський король Август II.
Гравюра. XVIII ст.

народу від московського ярма та утворення вільної, незалежної держави.

Шведська армія восени 1708 року не мала ніякого конкретного договору з мазепинцями, навіть обміну інформацією про погодження дій. Хоча Карл XII і знав через Лещинського про наміри І. Мазепи порвати з Москвою⁶⁰⁰, все ж проявив пасивність у встановленні з ним прямого контакту^Т, що змусило обережного гетьмана, особливо у зв'язку з доносом В. Кочубея, просочуванням інформації з оточення польського короля, взагалі припинити всілякі потаємні спроби з'ясувати плани передбачуваних союзників, вести з ними переговори. У вересні 1708 року у листі до Карла XII Лещинський навіть бере до уваги можливість виступу гетьмана з козацьким військом проти них⁶⁰².

Не випадково при звістці про те, що Карл XII повернув свої війська в Україну І. Мазепа запально вигукнув у колі своїх приближених: «Диявол его сюда несет! Все мои интересы превратит, и войска Великороссийские за собою внутрь Украины впровадит на последнюю оной руину и нашу погибель!»⁶⁰³ (3 листа П. Орлика до С. Яворського). Несподіваним таке рішення було й для Карла XII, який планував іти прямо на Москву. Однак через випалені російською армією села шведське військо опинилося у безвиході: у полках почався голод. 11 вересня 1708 року біля села Стариші Карл XII, який від самовпевненості ніколи не радився з найближчим оточенням, здивував підлеглих запитанням: куди йти?

«Король одного разу увійшов в мою палатку і сказав, щоб я порадив йому, яким би чином посунути далі армію, — написав у своїх спогадах про це командуючий, генерал-квартирмейстер А. Гілленкрок. — Я відповів: «Не знаючи плану вашої величності і накресленої вами дороги, я не можу повідомити і своєї думки». Король відповів, що у нього немає ніякого плану»⁶⁰⁴.

⁶⁰⁰ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — Мюнхен, 1988. — С. 147.

⁶⁰¹ Там само.

⁶⁰² Млиновецький Р. Історія українського народу. — Мюнхен, 1953. — С. 226; Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII. — С. 52; Труды императорского русского военно-исторического общества. — СПб., 1909. — Т. 1. (Документы Северной войны. Полтавский период). — С. 210—211.

⁶⁰³ Основа. — 1862. — № 10. — С. 22.

⁶⁰⁴ Гілленкрок А. Сказание о выступлении Е. В. Короля XII и о том, что в сем походе к Полтаве при осаде ее и после случилось // Военный журнал. — 1844. — № 6. — С. 38.

За порадою А. Гілленкрока військо повернуло у Сіверський край. Маємо ще одне важливе свідчення про відсутність договору, так гучно розрекламованого Петром І. Головний королівський міністр граф К. Піпер, який потрапив у полон після Полтави, у своїх записках розповідає, як його допитував сам цар. «... Запитав мене Й. Ц. В. *, чи не Мазепа дав причину до того, щоб ми завернули наш марш і пішли дорогою на Україну, — читаємо у його спогадах. — Я запевнив, що ми з ним не мали ніякої, ані найменшої переписки до того часу, як ми прийшли так далеко в Україну, що Й. К. В. стояв йому майже над карком... і він піддався Й. К. В. Цар: «То ви хіба через поляків дістали від нього реквізицію, щоб іти на Україну». Я: «Ні, се ще менше; Мазепа був нам цілком незнаний до тої хвили, коли він при названій місцевості прислав svojого посла і через нього предложив Й. К. В., що хоче піддатися Й. К. В.»⁶⁰⁵.

Секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм у листі до брата від 10 листопада 1708 року детально оповідає про перехід «полководця Івана Мазепи»⁶⁰⁶ на бік шведів, появу перед цим його посланця Бистрицького «просити ... протекції»⁶⁰⁷ і що у зв'язку з цим, ще перед зустріччю з гетьманом, «виставлено було пропозицію виробити такі умови, щоб обидва (народи) могли знайти в них свою вигоду»⁶⁰⁸. У цьому зв'язку твердження про те, що на початку ** 1708 року було укладено таємний договір⁶⁰⁹ між гетьманом і противниками Москви, не відповідає дійсності.

Не мав ніякого погодженого плану дій Мазепа і зі Станіславом Лещинським. Коли шведи повернули в Україну, полковники миргородський, прилуцький і лубенський, генеральний обозний Ломиковський, як свідчить П. Орлик, нетерпляче звернулись до Мазепи з проханням, щоб «немедленно до короля шведского посылал с

* Його Царська Величність.

⁶⁰⁵ Томашівський С. Из записок каролинцев про 1708/9 р. // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСП. — кн. VI. — С. 70.

⁶⁰⁶ Крутицький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 2. — С. 6.

⁶⁰⁷ Там само.

⁶⁰⁸ Там само. — С. 7.

** М. Андрусак у відомій статті «Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII» (1933), посилаючись на Сараува (*Chr. v Sarauw: Die Feldzüge Karls XII*, ст. 238) пише, що «в початках 1708 р. уповноважений Мазепи якийсь сербський чи болгарський архієпископ-вигнанець заключив у Сморгонах такий союз із Карлом XII і Станіславом». Водночас дослідник зауважує: «Джерело Сараува про те, що цей договір заключено в Сморгонах, мені невідоме». З'ясовано, що в цьому містечку Карл XII мав квартиру з 19 лютого по 26 березня. Сумнівне повідомлення стосується, очевидно, лише чергового прибуття вістунів від Мазепи з підтвердженням намірів гетьмана порвати з Москвою.

⁶⁰⁹ Пінчук С. Іван Мазепа // Українське слово. — 1994. — 24 листопада. — С. 13; Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. — К., 1992. — С. 42, Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII. — С. 59, Іванченко Р. Історія без міфів. — К., 1996. — С. 138.

Польський король Станіслав Лещинський.

прошенням о протекцію, поспіх и старался с ним злучитися при границах, чтоб не допустить войск Великороссийских в Украину»⁶¹⁰.

Гетьман на підтвердження того, що він іще раніше думав про них і долю України, показав старшинам майже дев'ятимісячної давності універсал Станіслава Лещинського, «в яком он мужество, храбрость и отвага Войска Запорожского похвалял, расширением и примножением прав и волностей обнадеживал и отческим сердцем под свою протекцію целый народ пригорнуть обещал»⁶¹¹. Як відомо, Зеленський, що привіз на другий день після Різдва 1708 року цей документ у Батурин, поїхав у Вінницю без письмової відповіді, певно, з усною відмовою. Бо С. Лещинський намагався ще раз переконати Мазепу перейти на бік шведського короля і повернутися у підданство Речі Посполитої через свого посланця пана Тарло, який 9 червня 1708 року надіслав йому свого листа. Але гетьман 23 липня дав автору пропозиції відповідь, у якій вдруге скептично оцінив запропоноване, бо, мовляв, польський король сам почувається, як невільник при шведському королі. Отже, показаний старшині універсал не був договірним документом, як його намагаються подати В. Дядиченко, В. Шутой та деякі інші історики. Сердитий тон гетьмана у тій ситуації («Я по милости Божой мію розум един, ниж вы всі»)⁶¹², гнів вказують на одне: він вагався, бо серцем відчував, як несприятливо складаються обставини для України і чим може закінчитися раптовий, несподіваний перехід до Карла XII з малим військом, розкиданими полками по різних теренах. А тому старався угамувати азарт полковників, які на ці обставини не зважали, вимагаючи рішучих дій. Універсалом він прагнув якоюсь мірою їх охолодити, заспокоїти і відволікти від нерозсудливих, поспішних кроків.

Печатка Мазепи зразка 1708 р.

Звинувачення його у цьому зв'язку в політичному авантюризмі, «керуванні власними мотивами»⁶¹³, як це зробив у 1909 році шведський істо-

⁶¹⁰ Основа. — 1862. — № 10. — С. 22.

⁶¹¹ Там само. С. 18

⁶¹² Основа. — 1862. — № 10. — С. 22.

⁶¹³ Енсена. Мазепа. — К., 1992. — С. 92.

рик Альфред Енсен, цілком безпідставні. Тверезомислячий політик Мазепа бачив, що поворот шведського війська в Україну несе таку ж руїну, як перед тим у Білорусію. Задля перемоги російське військо нещадно випалювало села, залишаючи ворогам пустелю. Радянські історики ці злодіяння оцінили — оформили як «народну війну». Згадуваний уже В. Дядиченко у праці «Полтавська битва» (1959 р.) зазначав: «На шляху просування по території Білорусії шведська армія скрізь зустрічала спустошені села. Населення, ненавидячи загарбників, не хотіло (?) залишити ворогові не тільки харчів, а навіть будівель»⁶¹⁴.

Український люд, наляканий чутками, очевидцями білоруських погромів, як свідчать депеші російського командування, під час наближення московського війська почав панічно втікати у ліси, безпечніші місця. Остання загроза поклала край Мазепиним ваганням. Гетьман вирішив стати не на підтримку Петра I, а на оборону свого краю, і в першу чергу від безжальної московської тиранії — тактики випаленої землі. Його несподіваний перехід на бік Карла XII змінив перевірений на Білорусії спосіб Петра I позбавляти своїх ворогів квартир і продовольства. Цар одразу відмовився від ідеї випалювання сіл, містечок і став загравати з населенням, шукаючи в ньому опору.

Союзнницький договір між Україною і Швецією був укладений дещо пізніше в Гірках Новгород-Сіверського району. Оригінали його не збереглися. До нас дійшли лише копії договірних статей 1710—1711 рр., надруковані у 1990 році в «Україні» Михайлом Брайчевським⁶¹⁵, а також рукопис П. Орлика «Вивід прав України», знайдений істориком Ільком Боршаком і опублікований у 1925 році у Львові. У ньому є угода між Україною і Карлом XII. За нею «Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховать всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами», «нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України»⁶¹⁶ тощо. За всіма ознаками, це є достовірний документ, який був вироблений 29—30 жовтня 1708 р. в Гірках Новгород-Сіверського району, а не в Бахмачі, як стверджує Валерій Шевчук⁶¹⁷. Докази цьому такі: 1) 30 жовтня І. Мазепа писав у листі І. Скоропадському, що у Гірках Король XII «нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією»⁶¹⁸;

⁶¹⁴ Дядиченко В. Полтавська битва. — К., 1959. — С. 13—14.

⁶¹⁵ Брайчевський М. Правда і вигадки // Україна. — 1990. — № 6.

⁶¹⁶ Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 46.

⁶¹⁷ Шевчук В. Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави. — 1993. — № 2. — С. 45.

⁶¹⁸ Лист до Стародубського полковника Івана Скоропадського // Іван Мазепа. — К., 1992. — С. 128—129.

2) на згадане вказує стаття укладеної угоди: «Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передають Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч»⁶¹⁹. Мазепа 30 жовтня послав І. Скоропадському наказ здати шведам Стародуб, винищити московський гарнізон. Батурин іще не був спалений — тому це цілком відповідало реаліям кінця жовтня. Відголосок згаданого договору зустрічаємо у російських джерелах, опублікованих Д. Бутурліним у 1821 році: «Гетьман Мазепа зобов'язується прийняти Його Величність Короля Шведського в Сіверську область, у якій він є головним начальником, і передати йому Стародуб, Новгород-Сіверський, Мглин, Брянськ та інші всі фортеці сіверські»⁶²⁰. Це переказ, очевидно, опублікованого шоденника Адлерфельда, який поряд із «продажним договором» Мазепи зі Станіславом Лещинським вмістив більш наближене до реальності трактування ділової та партнерської угоди між гетьманом і Карлом XII.

Відхід від гетьмана кількох ключових фігур з генералітету Російське командування використало для його дискредитації. Московський резидент у Польщі О. Дашков якраз радив Г. Головкіну в листі від 20 листопада 1708 року: «Еще же не изволили вы объявить в универсалах царского величества, что вся сия бысть в народе отягчения для

его, вора Мазепы, оболгания, что Кочубею голову отсекли и прочим, великое было отягчение и ругание, еще и чрез указы монаршеские. Однакоже, для его оболгания и сие пред народом казакским, разумеваю, быти приятно»⁶²¹.

Із цією метою була детально спланована акція, яка мала посварити Мазепу з Карлом XII. Мається на увазі лист канцлера Г. Головкіна гетьману від 22 грудня 1708 року, в якому той сповіщає, що через Д. Апостола, а згодом Г. Галагана отримав від нього пропозицію про викрадення-доставлення

Станіслав Август Польський

«...мі іі тжітег, ішпінк, №лі: шьшлнгоі вкл.» Портрет польського короля Станіслава Лещинського (1677-1766). XVIII ст. тт«ш і-чміч.Ріі -іетдшіг іХх Ід на т і. ІІ Влі*мсїні.і*гшткташуоні! Львівський історичний музей.

⁶¹⁹ Військ прав України. — С. 46.

⁶²⁰ Бутурлін Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб., 1821. — 4.1 — Т. III. — С. 48.

⁶²¹ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 877.

⁶²² Письмо Головкина к Мазепе // Источники Малороссийской истории, собранные Бантыш-Каменским Д. СПб., 1859. — Ч. II. — С. 212.

царю Карлу XII і що Петро I дав згоду на амністію зрадника та на цю акцію. Антимазепинська історіографія використовує цей документ як переконливий доказ підступності Мазепи, який, переконавшись у марності своєї затії, ціною нової зради вирішив у такий спосіб повернутись до попереднього підданства. Однак, якби миргородський полковник Д. Апостол, котрий першим 21 листопада покинув мазепинців, справді привіз царю таку фантастичну пропозицію, то чому ж він нічого про неї не сказав під час допиту? Протокол його, на щастя, зберігся, опублікований у 1859 році Д. Бантыш-Каменським⁶²³. Там жодного слова, натяку нема на згадане! Якби Д. Апостол мав таку пропозицію, то чому б він тікав спочатку у свої Сорочинці і звідтіля просив І. Скоропадського потурбуватись про нього? Міркувати довго не треба: лист Головкина був адресований перш за все шведській стороні з підступним розрахунком, що його прочитає Карл XII і вживе відповідних заходів щодо свого союзника. На чорновому посланні Д. Апостола до І. Мазепи (його посилали разом із пропозицією канцлера. — *Авт.*) виявлена правка Головкина і на останній сторінці припис: «Писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от канцлера»⁶²⁴.

Автори акції справді досягли бажаного ефекту: на якийсь час шведський король повірив наклепові й засумнівався в Мазепі, його козаках. Біля їхнього місцезрештування було посилено варту.

Найбільшого ж пропагандистського галасу російське командування наробило довкола перехопленого листа І. Мазепи Станіславу Лещинському. У ньому він просить швидше польське військо прибути в Україну, «щоб ми могли з'єднатися зброєю» і «приборкати дракона»⁶²⁵. У маніфесті до українського народу від 21 січня 1709 року цар звертає увагу на продажність гетьмана І. Мазепи. Свідченням цьому був, на його думку, не стільки текст листа-повідомлення, який російське командування розкопювало по всій Україні, як його підпис-закінчення: «Вашої королівської милості Могого Милостивого Пана, вірний підданий і слуга найнижчий Ян Мазепа. Гетман»⁶²⁶.

Відразу зазначимо, що, якщо останній рядок і був, то ніякої крамоли він не ніс — це типовий зворот ввічливості тієї доби. Так, київський воевода Д. Голіцин підписував свої листи до гетьмана І. Скоропадського словосполученням «Вашего Превосходительства повольный слуга» (25 червня 1709 року). І. Мазепа закінчував свої звертання до О. Меншикова підписом «брат и слуга» (1708), до В. Голіцина — «звичливый приятель и низкий слуга».

⁶²³ Допрос Миргородскому Полковнику Данилу Апостолу, бывшему в измене с Мазепой // Там само. — С. 214.

⁶²⁴ ІР НБУВ. - Ф. 61. - Спр. 1787. - Арк. 38.

⁶²⁵ Список с письма изменника Мазепы, написанного к Лещинскому и приложенного к манифесту // Бантыш-Каменский А- История Малой России. Приложения к 4 части. — М., 1822. — С. 177.

⁶²⁶ Там само. — С. 178.

Стефан Яворський.

Перед Полтавською битвою Петру I потрібно було нейтралізувати українську людність і старшин, які ще вагалися і могли у будь-який момент перейти на бік Мазепи. Тому навіть закінчення листа могло бути використане з пропагандистською метою. Хоча є всі ознаки того, що царедворці, найімовірніше, запустили чергову підробку.

«Шпига» Феська Хлюса, як довідуємось із листа київського воеводи Д. Голицина І. Скоропадському від 7 січня 1709 року, спіймано «с письмом от короля Шведского и Мазепы к Лещинскому» «на сей стороне Днепра»⁶¹⁷. Канцлер В. Головкін уже 22 січня у своєму листі І. Скоропадському деталізує, що посланця затримано в Лисянці і з ним «найдено несколько писем цифрами писанных, а при том лист Мазепы к Лещинскому, который указал Царское Величество подлинный и Вашей Вельможности при сем послать»⁶²⁸. Граф просить гетьмана «во облечение того его злаго умысла о запроданий Малороссийскаго народа под иго Польское выдать свою грамоту ко всему Малороссийскому народу, дабы ведали, что он, изменник, неправо в универсалах своих с клятвою писал... «Насторожуе, що на «подлинности» листа «указал» саме «Царское Величество». Він знав польську мову? Ні! На допомогу Петру I у 1961 році прийшов автор статті «Фальсифікація історії під виглядом об'єктивності» В. Шутой, який ігноруючи красномовні примітки Д. Бантиш-Каменського у першій публікації листа в 1822 році («Маніфест сей списан с печатного, хранящ. в Коллежск. Архиве!»⁶²⁹), але посилаючись на цю публікацію та праці М. Костомарова, робить висновок: «Досі достовірність мазепинського листа не викликала ніякого сумніву»⁶³⁰.

Проте вони все ж таки виникають. Лист С. Лещинському датований 5 грудня, а Ф. Хлюса спіймали майже через місяць. Він спеціально ніс термінове донесення так повільно? Явно не сходяться кінці з кінцями. П. Орлик таємне листування Мазепи завше зашиф-

⁶²⁷ Письма Д. Голицина гетману П. Скоропадскому // Материалы для отечественной истории, изд. М. Судинко. — К., 1855. — Т. 2. — С. 3.

⁶²⁸ Письма графа Г. Головкина П. Скоропадскому // Там само. — С. 109.

⁶²⁹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. Приложения к 4 части. — М., 1822. — С. 178.

⁶³⁰ Шутой В. Фальсификация истории под видом объективности. // Вопросы истории. — 1961. — № 6. — С. 203.

ровував цифрами. З якої ж рації Мазепа засекречені тактичні наміри передавав відкритим текстом? Чи не зумисно? Чи не для того, щоб лист знайшли і відтак, знаючи наміри гетьмана, тримали велике угруповання військ на Правобережжі? А це б зменшило московські сили на Лівобережжі і сприяло б шведській, українській арміям у веденні війни. Адже надії на незначні сили С. Лещинського були малі. Остання версія, на наш погляд, цілком вірогідна. Бо Петро I у січні - лютому 1709 року направив на правий бік Дніпра великі сили.

Як відомо, гетьман в останні роки життя власноручно не вів листування. Отже, якщо послання до С. Лещинського і справді існувало, то текст його легко можна було придумати і в канцелярії Петра I. Цікаво, що конспіратор Мазепа свого першого листа до Карла XII, який з'явився з військом на Сіверщині, направив з І. Бистрицьким «без подпису, без печати»⁶³¹. Подібне робив і раніше. Основна ж інформація передавалась усно вістунами.

П. Орлик підтверджує у своїй сповіді до С. Яворського факт написання ним гетьманового листа з Ромен до С. Лещинського. Якщо попередній до цього він зашифровував, то і «роменський» був, безперечно, оформлений не інакше. І Головкін підтверджує те саме: з Хлюсом «найдено несколько писем цифрами писанных». В усякому разі, якби П. Орлик робив принизливий припис («вірний підданий»), то його б така деталь і двоєдушність Мазепи насторожила. Адже генеральному писарю гетьман говорив інше: «Я не для приватной моей ползы, не для высших гоноров, не для болшаго обогащения, а ни для инных яковых нибудь прихотей, но для вас всіх... для жон и дітей ваших, для общего добра матки моей отчизны бідной Украины, всіго войска Запорожскаго и народу Малороссийского, и для подвышения и разширения прав и волностей войсковых, хоча тое при помощи Божой чинити...»⁶³² Та про хитрість і підступність І. Мазепи у ті вирішальні для України дні П. Орлик не писав, хоча й досить критично, навіть опозиційно, проаналізував його дії, вчинки від початку виникнення задуму відійти від Москви до трагічної поразки.

Таким чином, достовірні факти, сукупність усієї доступної інформації про події 1708—1709 років вказують на те, що Україна мала чесного і мужнього гетьмана-патріота, який боровся за інтереси свого народу і Батьківщини.

⁶³¹ Основа. — 1862. — № 10. — С. 23.

⁶³² Там само. — С. 13.

Посади і маєтки за попіл і кров

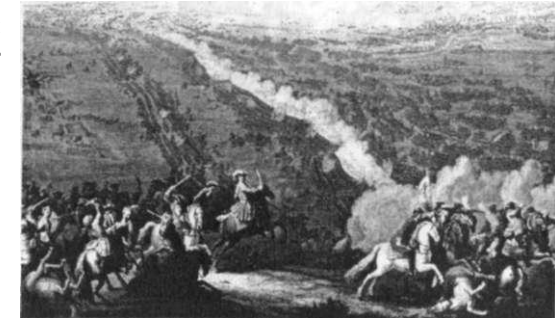
За знищення та потоплення в крові Батурина всі виконавці моторошного дійства були щедро винагороджені. Першими поживились грабунком на попелищі московські драгуни, стрільці. За ними навіть Кочубеїха, отримавши відразу після 2 листопада 1708 року від царя величезні маєтності, як господарка хазяйнувала на руїнах: опис 1726 року оповідає, що за її вказівкою «с погребка каменнова, а в замку — з Гомеля, кирпич сломали и свозили... к себе на двор, и строила себе будинки»⁶³³. На попелище злітали не тільки круки. Захоплені у гетьманській резиденції клейноди забавжав мати промосковської орієнтації литовський гетьман Г. Огинський. У листі до Петра I він писав: «...Имею ведомость, что после того изменника Мазепы осталась булава и калкан между ево пожитками; ведаю, что в войску в.ц.в. такие вещи не употребляютца; того ради прошу, дабы в. ц. в. мне оныя изволил пожаловать. Я не заповетрюся от него, хотя что буду и иметь из вещей ево. Я всегда в.ц.в. желаемо служить должен буду»⁶³⁴.

Батуринські гармати Петро I вирішив вивезти з України. Прохання І. Скоропадського

⁶³³ Лазаревський А. Украинские исторические мелочи. — К., 1901. — С. 64.

⁶³⁴ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1960. — С. 336.

Картина Мартина.
Полтавська битва.

залишити артилерію для надійної охорони міст Гетьманщини були задоволені лише частково. В указі від 17 липня 1709 року цар зазначав: «а достальные пушки имеют на память изменны батуринской, яко против его царского величества войск от изменников употребленные, отвезены быть в московской цекхауз * по обычаю всего света, что все в неприятельских руках хотя 24 часа бывшие за добычь признается»⁶³⁵. Повертаючись після Полтавської перемоги до Москви, Петро I, зупинившись в Городні, задоволений недавнім успіхом, вирішив під гарний настрій проявити щедрість і подарував три захоплені гармати⁶³⁶ місту, яке його вірнопіддано зустріло як переможця. Загалом же в наступні роки майже з усіх полкових міст України артилерія була вивезена в Росію. Полтавський полк, наприклад, втратив таким чином 20 гармат⁶³⁷. Найбільше ж поживився на батуринському лихові Олександр Меншиков. Він обікрав не тільки обпалені церкви. За «працю при облозі Батурина* князь Д. Голіцин отримав 25 000 рублів, а О. Меншиков — 6000 золотих дукатів⁶³⁸. Крім цього, останньому «во уважение понесенных им трудов»⁶³⁹ були даровані містечка Почеп ** з усіма

* Були вивезені у Севськ. Гетьман К. Розумовський у травні 1751 р. просив повернути їх назад у Батурин.

⁶³⁵ Письма и бумаги Петра Великого. — М., 1950. — Т. 9. — Випуск I. — 322.
⁶³⁶ Гордиевский А. Корреспонденция // Черниговские губернские ведомости. — 1893. — № 98; Дудко І. Подарунок Петра // Сільські новини (Городня). — 1971. — 20—23 листопада.

⁶³⁷ Крип'якевич І, Гнаткевич Б. Історія українського війська. — Львів, 1936. — Т. 1. — С. 271.

⁶³⁸ Борщак І., Мартель Р. Иван Мазепа. — К., 1991. — С. 76.

⁶³⁹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1842. — Т. 3. — (Примечания). — С. 51.

** Ось як пише літопис про його господарювання: «Сей Меншиков, взявши под свое владение Почеповскую волость, от гетмана Скоропадского уступленную, великие утиски и разные мордования козакам Почепским делал, хотя и в подданство подгорнуть себе; також Мглин местечко и сотню тую ж налегал под свое владение подбить, устроил еже был крепость за городом Почепом и за рекою земляную и палаты каменные коштанным и мистерным мастером немецким и церков каменную до заломов устроив на кшалт батуринской Троицкой» (Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — Киев, 1888. — С. 52.).

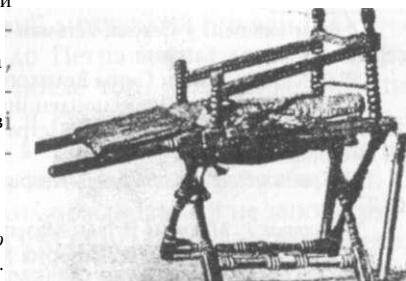
Карл XII
в Полтавському бою.

довколишніми маєтностями та Ямпіль із чотирма млинами⁶⁴⁰. Всього ж у його власність в Україні перейшло 187 сіл, 14 слобід⁶⁴¹.

Однак свій «подвиг» царедворець оцінив дорожче за отримані золото та маєтності. Нахабно і настирливо він просив у царя передати йому у власність осквернені ним батуринські землі.

Після смерті І. Скоропадського О. Меншиков звертався з красномовним листом до Петра I: «Всенижайше у Вашего Императорскаго Величества прошу милости для нынешней винагородной о состоянии с короною шведскаго вечнаго мира радости и на воспоминание Полтавской баталии и Батуринскаго взятія, пожаловать мне во владение город Батурин, с предместьем его и с уездом, что к оному прежде сего принадлежало и с хуторами, и с мельницами, и с землями, и с жителями, кои на той земли поселяся, живутъ. Я Ваше Величество не хотел было сим прошением утруждать. Но сего ради, что Ваше Величество изволил повелеть по взятїи оный город разорить, дабы никто в нем не жил, а ныне в предместьи и в уезде онаго живут поселяся всякаго чина люди; а именно Чечеля, который во время гетманства Мазепы был Наказным Гетманом, жена и дети, и который хотел с меня живаго кожу создрать»⁶⁴².

Його нав'язливі домагання були задоволені лише у 1726 році за імператриці Катерини⁶⁴³. Щоправда, визискувати батуринців петербурзькому вельможі не вдалось. Невдовзі сталося безславне падіння О. Меншикова.

Носилки Карла XII, взяті в бою
під Полтавою.

⁶⁴⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — Москва, 1842. — Т. 3. — (Примечания). — С. 123.

⁶⁴¹ Иванченко Р. Так це починалось (Петро I і Україна). // Літературна Україна. — 1991. — 5 грудня.

⁶⁴² Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 2. — С. 571.

⁶⁴³ россия. Полное географическое описание нашего отечества. — СПб., 1903. — Т. 7. — С. 341.

Після 1709 року, по суті, відбувається фактичний розподіл України між російськими вельможами. Великі землі і маєтності отримали царські наближені Г. Головкін, П. Шафіров, Б. Шереметев, Ф. Протасєв⁶⁴⁴. Цар дарував українські волості молдавським та сербським старшинам, що були у нього на службі. Дійшло до того, що Петро I гадяцьким полковником призначив серба Михайла Милорадовича⁶⁴⁵, ніжинським — росіянина Петра Толстого⁶⁴⁶. Отримали полковницькі посади без традиційних виборів і росіяни Богданов — у Чернігові, Яковлев — у Переяславі, Кокошкін — у Стародубі⁶⁴⁷.

Із перших днів переходу Мазепи на бік Карла XII російське керівництво намагається підкупом, щедрою роздачею посад задобрити і нейтралізувати ниніше старшинство Гетьманщини. У кінці жовтня 1708 року розпорядженням Б. Шереметева замість воронезького сотника-мазепинця Лазаренка був призначений хорунжий сотні П. Назаров⁶⁴⁸. У Новомлинську посаду сотника замість мазепинця Самійленка одержав царським указом Г. Шишкевич «за его к нам, великому государю верную службу, а особливо за престорогу, которую он учинил... князю Меншикову в случае измены»⁶⁴⁹. За клопотанням О. Меншикова сотником у Погарі став і С. Соболевський⁶⁵⁰. Чернігівський полковий писар Петро Булавка 8 листопада 1708 року отримає за вірнопідданість у володіння села Будище, Смичин та інші⁶⁵¹.

Шведи
схиляють
прапори перед
Петром I.
О. Є. Коцебу.

⁶⁴⁴ Аркас М. История Украины-Руси. — СПб., 1908. — С. 303.

⁶⁴⁵ Там само.

⁶⁴⁶ Гуржій О. Іван Скоропадський // Дніпро. — 1991. — № 8. — С. 139.

⁶⁴⁷ Мушкетик Ю. Павло Полуботок // Павло Полуботок — український гетьман. — К., 1990. — С. 30.

⁶⁴⁸ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. - К., 1959. - С. 258.

⁶⁴⁹ Там само. - С. 258.

⁶⁵⁰ Там само. — С. 259.

⁶⁵¹ Василенко Н. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729—1730 гг. — Чернигов, 1901. — Выпуск. 1. — С. 162.

Найчастіше російські милості отримували люди, для яких у житті не існувало нічого святішого за власне збагачення. Це були духовно вбогі елементи — манкурти, що з'явилися в умовах соціального розшарування козацтва. Історія залишила нам чимало красномовних свідчень їхніх мерзенних діянь.

Для прикладу, кат Батурина Олександр Меншиков наполіг на тому, щоб у 1713 році в спаленій гетьманській столиці батуринським сотником став отаман Кролевця Федір Стожок, який запопадливо йому служив під час облоги резиденції І. Мазепи. Маючи такого високопоставленого покровителя, той перетворився у нахабного визискувача батуринців та козаків сотні. За роки свого сотникування (1713—1732)⁶⁵² Ф. Стожок спровокував безліч скарг у найвищі інстанції Гетьманщини. Так, Іван Шевченко з Пальчиків не бажав ставати його підданим, скаржився на сотника за те, що він відібрав у нього останнього вола⁶⁵³. Три голови худоби Ф. Стожок підступно забрав у пальчиківця Павла Мармая⁶⁵⁴. Не витерпів ганебної поведінки сотника новопризначений батуринський отаман Федір Прима і написав скаргу аж гетьману І. Скоропадському. «Когда я приехал на атаманство Батуринское, — писав він, — то сотник отобрал у меня универсал вашей ясневельможности о назначении атаманом, универсала того никому не объявил. На третий день после моего приезда, сотник насрал ко мне, на квартиру, москалей, которые так меня побили, что кров текла из ушей, причем солдаты говорили: нас прислал де сотник — "привитать" тебя!., прибыть меня "до смерти", от которого побою лежал я недель три опухший и едва не умер»⁶⁵⁵.

Цілком тотожна цій постаті особа конокрада та грабіжника Федора Лісовського, який стрімко пішов угору відразу після спалення Батурина, коли був призначений царем протопопом у Гадячі. Місцевим городянам ця «духовна особа» заявила відверто: «Что с Батурином случилось, то потшусь сотворити и с вашим городом»⁶⁵⁶.

У 1703 році на Гетьманщині Ф. Лісовський був засуджений до страти: виконуючи обов'язки челядника у чернігівського полкового осавула Красовського, він

Капітуляція шведів біля Переволочної.

⁶⁵² Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии, — Чернигов, 1866, — С. 307.

⁶⁵³ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. II. — С. 248

⁶⁵⁴ Там само.

⁶⁵⁵ Там само. С. — 249.

⁶⁵⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Париж—Торонто, 1960. — С. 366.

*Шведський фельдмаршал граф Реншельд.
Гравюра з портрета Вольфганга.*

укравав скриньку з грошима; в Батурині подібно ж забрав у архимандрита Одорського двох коней та 6 карбованців⁶⁵⁷. Та вже тоді вийшов сухим із води — якимось дивом йому вдалося врятуватися від справедливого покарання*.

Час Лісовського настав у 1708 році. Навіть дискредитувавши себе на посаді протопопа (одружився вдруге, не розірвавши попереднього шлюбу), цей меншиковський улюбленець не сходить із політичної арени. У 1715 році його призначають новгород-сіверським сотником⁶⁵⁸. І Скоропадський не міг ніяк втихомирити царського пройдисвіта, який почав «людей своей сотни ганити, озлобляти и утесняти, грунта их власные отнимати, боем грозити, а инших и окрывать (колотити) урядников городовых, цеховых и сельских по своей хоти переменяти, миськими людьми и подводами отбувати в себе роботизну»⁶⁵⁹.

На Чернігівщині ще у XIX столітті була записана про нього віршована примовка:

Отче Лісовський, плаче кнут
московський
По твоїй шкурі, навіть по бандурі...⁶⁶⁰

І подібними були не окремі одиниці, на яких опирався Петро I та його прибічники.

Воронезький отаман у своїй скарзі на зловживання сотника Потапа Назаренка наводить такий діалог: «Он (сотник. — Авт.) закричал: "Ты не знаешь, кого угощаешь?" — «Знаю, сказал я, что вы сотник, как и другие». — «Нет, курвин сын, — не такой же я: ты знаешь, что меня сам царь

*Петро I у Полтавському бою.
З картини І. Таннауера.*

⁶⁵⁷ Моравский С. Федор Лисовский. 1709—1722 // Киевская старина. — 1891. — Т. 24 (сентябрь). — С. 431.

* Він, найімовірніше, був агентом Посольського приказу. Бо документа свідчать про те, що він живе то в Москві, то в Чернігові, то в Батурині.

⁶⁵⁸ Моравский С. Федор Лисовский. 1709—1722 // Киевская старина. — 1891. — Т. 34 (сентябрь). — С. 437.

⁶⁵⁹ Кулиш П. Записки о Южной Руси. — СПб., 1857. — Т. 2. — С. 173.

⁶⁶⁰ Киевская старина. — 1891. — Т. 35 (октябрь). — С. 57.

назначил в сотники! Я вас всех упрячу в Сибирь! Что захочу, то и сделаю». — «Неправду, пан сотник, говоришь: ясновельможный гетман также слуга царский, а он старше тебя». Он закричал: «Что мне гетман? Я принял старшинство прежде его». — И ударил меня по щеке. «Бейте его!» — закричал он пьяным казакам. И они все стали бить меня»⁶⁶¹.

Новгород-Сіверський протопоп Афанасій Заруцький, який у Глухові виголосив анафему І. Мазепі, нічим не відрізнявся від Лісовського. «Патріотизм» цього царського діяча виразно розкривається у його помислах. Іше не висохла кров у гетьманській столиці, а він просить за недавні труди «ко прославлению непобедимейшаго августейшаго»⁶⁶² передати йому права на володіння мазепинця Івана Бистрицького — «двори его в граде Новгородку и на комори в ринку и на двор загородний, на слободну Поповку з прудницею, на слободну Лизуновку з прудницею, на Скотобобрь слободну з прудницею, на пруднице, шо на Роме, на пруднице в Хилчихах, на Смячи и в Кистре, и на дубровние угодя и на сенние его покосы»⁶⁶³.

У турботах про нарощування маєтностей прожив останні роки свого життя й Іван Ніс, який 14 листопада 1708 року за велику послугу при взятті Батурина - зраду своїх товаришів - обійняв посаду прилуцького полковника. Гетьман І. Скоропадський, який співчував мазепинцям, всіляко старався обмежити апетити старого ненажери. Йому так і не вдалось прибрати до рук володіння попереднього полковника. У 1714 році І. Носа усунуто з полковницької посади і призначено генеральним суддею, обов'язки якого він уже не міг виконувати через хворобу. Безславною була смерть винуватця загибелі тисяч батуринців. У 1715 році він занеміг і заснув. Близькі подумали, що помер. І. Носа обмили, поклали в домовину і віднесли у збудовану ним у Голубівці церкву

Іоанна Златоустого — для відспівування. При здійсненні церковного обряду він раптом прокинувся, перелякавши рідних і друзів⁶⁶⁴. Це були останні хвилини його життя.

Карл XII та Іван Мазепа на березі Дніпра після Полтавської битви.

⁶⁶¹ *Абрамов И.* Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда. Этнографический очерк. — СПб., 1905. — С. 4.

⁶⁶² *Лист А.* Заруцького до царя // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. 92. — С. 39.

⁶⁶³ Там само.

⁶⁶⁴ *Маценко В.* Прилуکشина. Историческое и статистическое описание территории Прилуцкого уезда. — Ромны, 1888. — С. 77.

Олександр Меншиков із родиною на засланні.

За батьків гріх несли відплату і його діти. У 1708 році син Носа Степан «как ехал пьян из шинку, лошади голову разбили и от того бою и умер»⁶⁶⁵. Від другої дружини, вдови прилуцького сотника Білецького, він мав сина Івана, який, будучи з 1731 до 1736 року кошовим на Січі, взяв материне прізвище⁶⁶⁶. Очевидно, йому було соромно перед товаришами за батьків учинок.

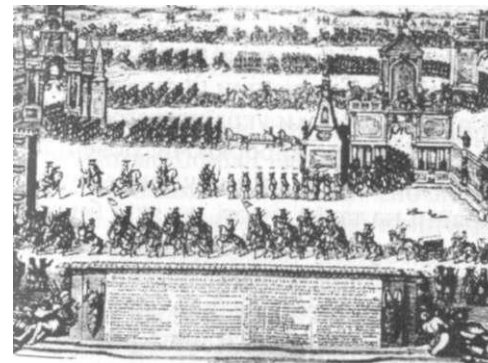
Цікаво, що не тільки І. Носа переслідували до останньої хвилини плач і крики невинних жертв. Усіх паліїв Батурина одного за одним настагає Божа покара.

Київського генерал-губернатора Дмитра Голіцина у 1736 році царський уряд запроторив до в'язниці Шліссельбурзької фортеці, де він наступного року і помер⁶⁶⁷.

Петро II заслав у 1727 році в Сибір Олександра Меншикова. У нього не тільки відібрали нагороди, звання, а й конфіскували 100 тисяч кріпосних, 8 мільйонів червінців, 250 тисяч срібних монет, палаци⁶⁶⁸. У глухому селі Березові 1729 року він і помер 56-літнім від нужди та холоду.

Щедрою роздачею українських земель, висуненням на ключові владні позиції продажних представників духовенства, гетьманської старшини Петро I забезпечив оспівану пізніше так звану «вірність українського народу Росії». Павутина царського режиму щільно

обплутала Україну і своїми, і місцевими добродіями, шкурні інтереси яких душили своєю тупістю і примітивністю пробуджані паростки духу свободи народу.

Урочистий вхід російських військ у Москву 21 грудня 1709 р. під час святкування Полтавської перемоги. Гравюра А. Зубова. 1711 р.

⁶⁶⁵ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. // Киевская старина - 1888 (ноябрь). - С. 369.

⁶⁶⁶ *Маценко В.* Прилуکشина. — С. 77.

⁶⁶⁷ *Костомаров М.* Галерея портретів. — К., 1993. — С. 324.

⁶⁶⁸ *Лупейко В.* «Много там людей пропало от меча...» // Освіта. — 1993. — 8 жовтня

Висновки

Історичні обставини часом парадоксальні: попередні десятиліття життя Гетьманщини однаковою мірою впливали як на розквіт гетьманської столиці, так і на її фатальне наближення до загибелі у кровожерливому полум'ї. Оголосивши себе осередком непокори, волі, Батурин піднявся на висоту, якої можна було досягти завдяки злету-пориву, запалу одностайців, їх військовому мистецтву і суворій дисципліні. Але утриматися на ній довго вони не могли без міцної основи — фундаменту ідеологічних, світоглядно-психологічних чинників у власній країні.

Хоч як прикро, гетьманські правління, змінюючи одне одного, легко при цьому втрачаючи значні права і свободи українського народу, а потім таємно і хитро виборюючи, повертаючи їх, не забезпечили надійних умов для утримання України на такій висоті, на якій би вона існувала як самостійна держава. Можна звинувачувати в цьому всіх гетьманів, починаючи від Богдана Хмельницького. І це буде справедливо. Однак, попри згадане, була й інша реальність, на яку не можемо не зважати, визначаючи провину того чи іншого гетьмана. Об'єктивно Україна зі слабосилим державним апаратом, представники якого зростали в умовах залежності (спочатку від Польщі, а згодом від Мос-

ковщини), потрапивши в коло інтересів Москви, не могла переважити потужні та організовані зусилля імперських інституцій спрямовані на закріплення підневільного статусу недавнього партнера-союзника.

Таємно і відкрито царський режим проводив колоніально-центристську політику, яка з року в рік, як павутина, все міцніше стискала Україну у своїх «обіймах». Спроби самостійного мислення, опозиційні задуми швидко гасилися інквізиційно-агентурною діяльністю Малоросійського та Посольського приказів⁶⁶⁹, які скрізь мали розгалужену мережу своїх агентів — піддячих і дяків.

Україна поступово втрачала те, що виборола у визвольній боротьбі 1648—1654 років. Не перешкодив цьому процесу й відчайдушний і мужній крок І. Мазепи.

Як на нашу думку, однією з головних передумов невдачі визвольного руху стало повне підкорення світоглядно-ідеологічної інституції — української церкви — Москві.

Зрозумілих для українців продекларованих у 1654 році мотивів союзу з росіянами як одновірцями для Московського царства було замало. Самостійне, непідзвітне існування Київської митрополії як релігійно-ідеологічного центру тривожило російське верховенство. Митрополит Київський Сильвестер Косів із перших днів відкинув недолугі спроби бояр примусити його і підлеглих дати присягу на вірність Москві, бо, мовляв, живе він із духовними людьми сам по собі ні під чиєю владою. «Не ждите начала, — заявив він їм, — а ждите конца; увидите сами, что над вами скоро конец будет»⁶⁷⁰. Та після його смерті 13 квітня 1657 року (за ним 27 липня не стало і Богдана Хмельницького), скориставшись сумбурністю урядового життя, боротьбою в українському стані за булаву, на Переяславській Раді 1659 року князь Трубецький хитрістю і підступністю вчинив-провів постанову: «А митрополиту Киевскому, также и иным духовным Малые России, быть под благословением св. патриарха Московского и всея Великия и Малыя и Белья России; а права духовные св. патриарха не будет вступати»⁶⁷¹.

Порушуючи релігійні канони, при живому новообраному митрополитові Діонісії Балабані царський уряд наставляє місцєблюстителем Київської митрополії спочатку єпископа Азаря Барановича, але коли той своєю хитрою політикою почав насторожувати, призначає промосковськи настроєного ніжинського протопопа Максима Филімоновича⁶⁷². Грубе нехтування правовими основами православ'я тривало й далі. У липні 1685 року за вказівкою московського уряду новообраний на Елекційному Соборі у Києві митрополит

⁶⁶⁹ Софроненко К. Малороссийский приказ русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. - М., 1960. - С. 60.

⁶⁷⁰ Архив Юго-Западной России. — К., 1873. — Часть первая. — Т. 5. — С. 42.

⁶⁷¹ Огієнко І. Українська церква. — К., 1993. — С. 172.

⁶⁷² Там само. - С. 174.

Київської митрополії Гедеон Святополк-Четвертинський був рукоположений у Москві⁶⁷³. Це означало фактичне відокремлення української церкви від Царгородської патріархії, хоч остання роком раніше й відмовила у цьому проханні царю. У 1686 році шляхом облудної домовленості з візиром Москва досягає свого: під тиском влади Царгородський патріарх Діонісій віддає Київську митрополію Московському патріархові. При цьому він отримав «три сорока соболей и двести червонных»⁶⁷⁴. За згаданий продажницький акт Собор східного духовенства позбавив його патріаршого престолу.

Гетьмани поступово, особливо в часи Самойловича, втратили дуже важливий інструмент впливу на народні маси. Церковна ідеологія стає до 1708 року повністю імперською і захищає проповіддю, молитвою всевладдя-панування царизму. У вирішальну хвилину повстання українські церковні друкарні сотнями примірників розмножили наклепницькі укази і маніфести царя. Так, друкарі Києво-Печерської лаври до 10 листопада 1708 року видрукували їх 634 примірники⁶⁷⁵. Київський губернатор вручив маніфести іноземним послам. Вони зачитувались прихожанам місцевими церковнослужителями, їх прикріплювали до церковних дверей для ознайомлення. Після поразки Батурина і перемоги Петра I під Полтавою чернігівські церковники улесливо прославляють обтяжливо-нудним славослів'ям царя, що «держость вражю низложил еси»⁶⁷⁶, у спеціально виданих книгах «Служба благоденственная о великой победе над свейским королем Карлом XII под Полтавой в 1709 г.», «Синаксар о победе под Полтавой»⁶⁷⁷.

Ліквідація самостійності української церкви роз'єднала сили українського народу, протиставила мазепинців та їх прихильників панівній церковно-імперській системі цінностей та орієнтирів. Ідеологічну тріщину у світогляді українців, що утворилася на цьому ґрунті, виявила героїчна оборона Батурина. Десятиліття панування в Гетьманщині Московського патріархату мали негативні наслідки: серед українців зріс і без того значний прошарок віроповіданих одновірців Петра I з викривленими ідеалами. Це вони, не вагаючись, потай провели московське військо до гетьманської столиці, піддалися вмовлянням і маніфестам царя.

Другою важливою причиною поразки Батурина та катастрофи 1708 року була громадянська інфантильність, домінування в офіційному житті Гетьманщини центристсько-імперського світобачення.

⁶⁷³ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т. II. — С. 197.

⁶⁷⁴ Огієнко І. Українська церква. — К., 1993. — С. 191.

⁶⁷⁵ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 190.

⁶⁷⁶ Служба благоденственная о великой победе над свейским королем Карлом XII под Полтавой в 1709 г. — Чернигов, 1710. — С. 3.

⁶⁷⁷ Синаксар о победе над Полтавой. — Чернигов, 1710.

Трагедія Мазепи і його найближчих прибічників була в тому, що вони, оберігаючи український народ від свавілля петровських реформ, російського кріпосництва, загалом створивши в Гетьманщині відносно нормальні, як на той час, умови прожиття, у такий спосіб позбавили людину невдоволення своїм колоніальним становищем, приглушили у ній ідею важливості боротьби за створення самостійної держави.

Гнобителі — польські шляхтичі — своїм гнітом об'єднали визвольні прагнення українців у 1648—1654 роках. Іншою ситуація була у 1708 році. Про підступні заміри, дії Петра I знали тільки Мазепа і верховна старшина. Автономні ж порядки, відносна стабільність на Гетьманщині цілком влаштовували більшість населення. Воно стогнало і страждало від сваволі розквартированих московських полків, виконання військової повинності, канальних робіт і т. ін., але не настільки, щоб у загальній масі об'єднатися ідеєю визволення. Всі ці труднощі пояснювалися військовою необхідністю. Український народ не бачив у Петрі I, який зовні вдавав великого приятеля Мазепи і України, ворога, не розпізнав у ньому загрозу для своїх інтересів.

Не можна не згодитись з О. Лазаревським, який, проаналізувавши реалії 1708 року, зазначив, що ідея незалежності Малоросії ще не вмщувалась у свідомості народу⁶⁷⁸. Так, справді, московська імперія пряником, заграванням-підкупом старшини, підкоренням української церкви, силою та оперативними каральними заходами за 55 років перетворила українців у слухняних яничар. До усвідомлення свого принизливого становища в умовах феодального суспільства могли піднятися лише окремі постаті.

Третя причина поразки Батурина і мазепинців лежить в організації прорахунках здійснення задуму відокремлення від Москви, неузгодженості дій повстанців і шведів. Фактично мазепинське повстання розвивалося імпровізовано, без чіткого плану, під тиском наближення театру війни між Швецією і Росією на терени Гетьманщини.

Батурин був втрачений через смертельно небезпечну повільність, з якою шведське військо торувало шлях до нього⁶⁷⁹. Шведи запізнилися з переправою через Десну. Це дорого коштувало батуринцям, усій Україні та й Швеції також.

«Закидають Карлові XII, що він здався на обіцянки Мазепи, — зауважив Фрідріх Великий, — та козак не зрадив його, навпаки, Мазепа сам був зраджений несподіваним збігом обставин, яких не міг ані передбачити, ані оминати»⁶⁸⁰.

⁶⁷⁸ Лазаревский А. Заметки о Мазепе. // Киевская старина. — 1898 — апрель, — С. 403.

⁶⁷⁹ Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. — К., 1918. — С. 20.

⁶⁸⁰ Мазепа в історії й літературі та для сучасності. — Чернігів, 1918. — С. 26.

Люта зима, загибель кількох тисяч шведів від холоду під час невдалих зимових штурмів фортець, втрата провіанту в гетьманській резиденції, відсутність нормальних умов проживання перед Полтавською битвою зрештою призвели до катастрофічної поразки.

Головні причини падіння Батурина і наступний за тим занепад Гетьманщини лише з деякими варіаціями повторились через 210 років у часи функціонування УНР. Уроки історії, на жаль, мало засвоюють політичні діячі, державотворці — керівники України. Як мізерно мало зробили і роблять вони для усунення передумов відродження імперії, подолання стереотипів недержавницького мислення. Відсутність турботи про справу зміцнення духовної, національної єдності українського народу і нині є ахіллесовою п'ятою України.

Додатки

Репресовані у справі повстання 1708-1709 рр., а також подальших антиросійських дій мазепинці, урядники та члени їхніх родин

Бистрицька (Городисько, дружина Івана Бистрицького)	1709 - ?*
Бистрицькі (діти)	1709 — ?
Бороздна Іван Лаврентійович	1725-1727, Сибір
Бутович, мати	1712- 1715
Бутович Григорій Іванович	1715-?
Бутович Агафья (Горленко)	1712-?
Бутовичі (діти)	
Бутович Іван Іванович	1712-1715
Бутович Степан Іванович	1712-1715
Величко Самійло Васильович	1708-1715
Видковський Іван	1712 — ? Архангельськ
Вітославська Маріанна (Марфа)	1712 — північ Росії
Гамалія Антон Андрійович	1712 — т 1728 в Сибіру
Гамалія ? (дружина, діти)	1712 — ?
Гамалія Михайло Андрійович	1712-1715
Гамалія ? (дружина, діти)	1712-1715
Герцик Агрипина Іванівна (Левенець)	1712 - ?
Герцик Василь Григорович	1712-1735
Герцик Григорій Павлович	1719-1735
Герцик (діти Івана Герцика)	1712 — ?
Герцик Микола Григорович	1712-1735
Герцик Настя Василівна (Громика)	1712 — т 1732
Герцик Павло Григорович	1712-1735

* Перша цифра означає час взяття репресованого під арешт. Наступна — кінець заслання. Далі вказано місце перебування у неволі. Знаком «?» позначаємо відсутність певних відомостей про припинення обмеження волі, знаком «Ф» — смерть заслання.

Герцик Параскева Григорівна 1712-1735
 Герцик Петро Григорович 1712—1722, Сибір
 Герцик Семен Григорович 1712—1735
 Горленко Андрій Андрійович 1735—1736, Москва,
 відібрані маєтності повер-
 нути у 1742

Горленко Андрій Дмитрович 1711-1715, 1735-1736,
 Москва

Горленко Дмитро Лазарович 1715—1729, Москва
 Горленко Марія Захарівна 1715—1729
 Городецький Хома 1709 - ?
 Гречаний Яків Степанович 1709—1712, Сибір, Київ
 Григорій (роменський сотник) 1709 - ?
 Громика Анастасія 1712, Москва
 Дмитрашко Дмитро Маркович 1709 — t в Сибіру
 Домецький, чернець 1709 — ? Київ
 Дубяга Олександр 1708 — ? Архангельськ
 Єременко Яків 1708 — ? Лебедин, Петербург
 Зеленська (Сулима) 1709 - ?
 Зеленський Дмитро 1709 — помер на засланні
 Золотаренко Яків Кіндратович 1717 — t Москва
 Іваненко Прокіп 1708 —? Лебедин
 Кандиба Андрій Федорович 1711—1715 Москва
 Кенігсек Фрідріх 2.XI.1708 - t XI.1708
 Кожуховський Юрій Петрович 1709 — ? Архангельськ
 Коломийченко Федір **НЛ.1709—?**
 Кроковський Іоасаф 1718 — ? Архангельськ t
 Куценко Іван 1711 - Сибір
 Ломиковська (Мирович) Олена Іванівна на засланні у Москві з 1712,
 з 1716 і до смерті —
 у Тобольську
 1714 — помер у Москві

Ломиковський Ілля Іванович 1714—1729, Москва
 Ломиковський Михайло Іванович 1708 —? Лебедин
 Лютий Н. 1712
 Магдаліна, черниця 1709 — t 1732, Архангельськ
 Максимович Дмитро Максимович 1709 — t 1711
 Максимович Тетяна (Сулима) 1709 - ?
 Максимович Василь Дмитрович 1709 - ?
 Максимович Дезидерія Дмитрівна 1709 — до 1713 у Москві,
 до 1715 в Архангельську
 Максимович Іван Дмитрович 1709 - ?

Максимович Олександра Дмитрівна 1709 — до 1713 у Москві,
 до 1715 в Архангельську

Максимович Федір Дмитрович 1709 - ?

Максимович Феодосія Дмитрівна 1709 - ?

Максимович Іван Петрович 1715—1732
 Максимович Степан Петрович 1712—1715 ?
 Малишевський, чернець 1709 - ? Київ
 Мирович (Голуб) Пелагея Захарівна 1712-1745
 Мирович Марина Іванівна 1712-1745
 Мирович Семен Іванович 1709, 1712-1726
 Мирович Яків Іванович 1712 — 1742
 Мирович (дружина Якова Мировича) 1733-1742
 Мирович Григорій Семенович 1712-1743
 Мирович Уляна Семенівна 1712-1745
 Мирович Василь Іванович 1709, 1712 - 1 1732
 Мирович Дмитро Іванович 1709, 1712-1745
 Мирович Іван Іванович 1709, 1712—1723
 Мирович Степан Васильович 1717-1741
 Мирович (Мокієвська) Ганна Костян-
 тинівна 1712-1716
 Мирович Василь Якович 1733-1742
 Мирович Петро Федорович 1733-1742
 Мирович Яків Федорович 1733-1742
 Михайлов Григорій 1720 -? Казань
 Невінчаний Василь 1710 — каторга
 Нестулей Федір 1711 - Сибір
 Новицький Григорій Ілліч 1709-1 після 1720, Сибір
 Новицька (Герцик) Христина 1709 - ? Сибір
 Обидовська Ганна Василівна 1709-1710, Полтава
 Одорський Гедеон 1712 — ? Архангельськ
 Опоченок X.1708 - | XI.1708, Лебедин
 Остаф'єв Семен 1712 — ? Архангельськ
 Пархомов Григорій 1708 - | 1.1709, Лебедин
 Перевицький (Перевіський) Іван 1709 —? Тобольськ
 Пилип, регент 2.XI.1708 - | 6.XI.1708,
 Глухів

Подольський Пилип, регент 1710 — Соловецький
 монастир

Покотило Василь 1712 — ? Тобольськ
 Покотило Григорій 1709-1 1717, Тобольськ
 Покотило, дружина Григорія 1712-1717, Москва,
 Тобольськ

Покотило (2 дітей) 1712-1717 Москва,
 Тобольськ

Покотило Яків 1709 — ? Архангельськ
 Покотило (дружина) 1709 — ? Архангельськ
 Полугер Тимофій X.1708 -1 XI.1708 (Лебедин)
 Рогачевський Іван 1709 — Москва, з 1712 до
 1722 Архангельськ

Рузанович Степан	1709 — ? Тобольськ
Самусь Самійло Іванович	1711 - ?
Самусь Степан Самійлович	1711 - ?
Семенов Антоній	1709-?
Сетенський (писар із Гадяча)	1708 — t 1709
Супрун (дворянин)	1709-?
Тарашенко Данило	1708-?
Тарновський	листопад 1708 — t грудень 1708
Тимченко-Заборовський Іван Тимофійович	1710 — каземат у Києві
Тимченко-Заборовський ? Іванович	1710
Троцина Трохим Васильович	29.XI.1708-XII.1708, Аебедин
Трошинський Матвій	конфісковані землі у 1710 р.
Трошинський Степан	1708 - Ідо 1715
Федоров Я.	1709-?
Хлюс Фесько	січень 1709-?
Цурка Василь	1709—1710 t Київ
Цурка (Лісницька) Марія Данилівна	1709—1711 t Глухів
Чечель Дмитро	3.XI.1708 - t 6.XI.1708, Глухів
Юрчевський, чернець	1709 — ? Київ
Якимович Іван (священик Стародубського полку)	
Янковський (Янкович, сотник)	

Перегнано 100 тисяч козаків, поселян у кінці 1711 — січні-лютому 1712 рр. з Правобережної України на Лівобережжя.

Карано смертю у 1711 р.:

- кожного десятого жителя с. Водолаж, а також
- кожного десятого мешканця Новосергіївської фортеці;
- зарубано козаків-запорожців, полонених після Полтавського бою;
- знищені села і містечка разом з жителями, козаками:

Батурин (до 14 000 чол.)

Маячна

Нехворощ

Келеберда

Переволочна

Старий Кодак

Новий Кодак;

— вислано 37 козацьких сімей з півдня України (1711 — ? Москва, Сибір).

За підрахунками сучасника і хроніста Петра І Петра Крекшина, протягом листопада 1708 — липня 1709 рр. в Україні «изменников до 30 тисяч порублено».

Іван Степанович Мазепа (20.III.1639 - 22.IX.1709)

Постать Івана Мазепи одна з найзагадковіших в українській історії. Дискусія, полеміка щодо оцінки його дій, вчинків і досі триває у науковій, популярній літературі. Причиною тому — великий масштаб цієї особистості, яку важко збагнути, вмістити у певні рамки зрозумілості, осягнення. Гетьмана любили і ненавиділи, поважали і побоювались, цінували й остерігались, прославляли й обстрілювали як у часи його кермування, так і пізніше, у наступні десятиліття та століття.

Іванові Мазепі не вдалося здійснити потаємну мрію свого життя — створити незалежну Українську Державу. Але те, що він як патріот «для общего добра матки моей Отчизны бідной Украины» наважився не закрити, а поставити це питання з відповідною гостротою для наступних поколінь, є найголовнішим його скарбом-заповітом нащадкам.

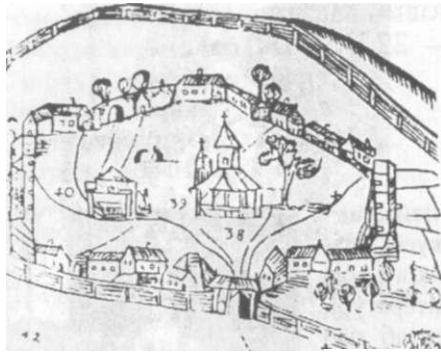
Іван Степанович Мазепа народився 20 березня 1639¹ року в Білій Церкві у православній родині. Його батько був у 1654 році білоцерківським отаманом², високоосвіченим «знатним козаком»-дипломатом (бере участь у Переяславських переговорах, у делегації до Бутурліна, а також виконує функції посла І. Виговського у 1658, 1659 роках на сеймі у Варшаві³). Рівень знань, набожність матері майбутнього гетьмана дозволили їй стати після смерті чоловіка ігуменею впливового Вознесенського Печерського монастиря (здається на цій посаді з 1686 по 1707 р.) і ревнивою захисницею православ'я. Батьки подбали про здобуття сином належної освіти.

Портрет Марії Мигдалини Мазепи, ігумені Печерського Вознесенського жіночого монастиря. Копія XVIII ст. з оригіналу, написаного невідомим художником.

Місце замку власників с. Мазепинці на Білоцерківщині.

Печерський Вотесенський монастир. Малюнок з плану Києва А. Кальнофойського. 1638 р.

Юний Мазепа навчався у 50-х роках XVII століття у Києво-Могилянській колегії, Краківській академії. Є документ, згідно з яким він у 1657 році вивчав артилерійську справу в голландському місті Девентер⁴.

Як зазначено у королівському привілеї, наданому козацькому дипломату С. Мазепі ще у червні 1659 р., «і те особливо заслуговує уваги, що син свого Яна при боку Нашому, на послуги Нашої Речі Посполитої він залишає».

На початку жовтня 1659 року двадцятирічний Іван Мазепа використовувався Яном Казимиром як посланець до гетьмана Івана Виговського⁵. У складі польських урядовців юнак відбуває на святкування 7 листопада 1659 року в Парижі закінчення війни з Іспанією, він «був на прийнятті в Дуврі», «відвідав...південну Францію»⁶.

Побуває думка, що Іван Мазепа лише на схилі літ прозрів і подумав про волю для свого народу. Насправді це не так. Ще з молодих літ він постійно перебував в епіцентрі пошуків вітчизняними державниками кращої долі України.

Пелена «Покрова», виготовлена коштом гетьмана Івана Мазепи із золотих та срібних ниток у Києво-Вознесенському монастирі у 1692 р. Крайні внизу зліва - гетьман з матір'ю.

Гетьман Павло Тетеря весною 1663 року у листі до Яна Казимира пише, що королівський покоевий Іван Мазепа, якого відправляють із козацького табору з посланням, «знає чимало розповідей про злодіяства, і до того наслухався

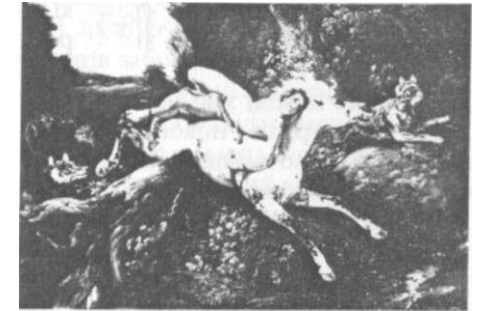
Мазепа освідчується в коханні. Художник Н. Ріхтер. Музей літератури у Варшаві.

Мазепа. (Повернення на коні). Художник Теодор Жеріко. Париж. 1823 р. (Цій темі також присвятили свої твори художники Ольє, Луї Беланже, ЛуїГесне, Максиміліан Геримський, Вацлав Павлішек, Прудан Луї Лерей, Юліуш Коссак, Теодор Шассеріо, Ашій Деверія та ін. Їхні полотна зберігаються у Художньому музеї Туану, Лувері, Національній бібліотеці Парижа, Національному музеї Варшави, Художньому музеї Страсбурга та приватних колекціях).

плачу і стогону жителів України, що був вражений жахом: то я покладаю на його більш детальне донесення, що відповідає його обов'язку як свідка, який бачив все своїми очима і слухав власними вухами»⁷.

Із 1669 року І. Мазепа служить ротмістром надвірної корогви, а потім генеральним писарем у гетьмана Петра Дорошенка, якого він із пошаною згадує пізніше у своїх універсалах. П'ятирічна служба у нього збагатила життєвий, політичний досвід майбутнього лідера Гетьманщини. Дії П. Дорошенка підпорядкувалися одній меті — «зберегти цілісність занепадаючої України», «стати удільним князем». Активна дипломатія гетьмана з Кримом, Московією, Польщею в інтересах українського люду не могла не залишити помітного сліду в помислах його учня, довірника, який до того ж брав найактивнішу участь у переговорах, складанні союзницьких угод.

Мазепа з вовками. Художник Орас Верне. 1826 р. Авін'йон, музей Кальве.

Тридцятип'ятирічний дорошенківець Іван Мазепа потрапив у 1674 році у полон до лівобережного гетьмана Івана Самойловича як уже сформований дипломат, активний учасник змагань за єдність, цілісність України. Це була високоосвічена людина-інтелектуал, яка знала німецьку, латинську, французьку, італійську, турецьку мови, добре орієнтувалася у перипетіях політичного життя всієї Європи.

Мазепа. John Cousen nach). F. Herring. Літографія. Париж.

Опинившись не зі своєї волі в орбіті інтересів Москви, царських

Фрагмент «Покрови» із зображеннями (зліва) матері Мазепи та його самого.

урядовців, він фактично підкорився як полонений збігу обставин, які були не на користь П. Дорошенка та його справи (20 лютого 1674 року велика кількість задніпровської старшини покинула правобережного гетьмана).

І. Самойлович, знаючи І. Мазепу ще з часів переговорів щодо приєднання Правобережжя до Лівобережжя, наблизив його до себе, неодноразово доручав висуванцю важливі дипломатичні місії до Москви. Через кілька років талановитий правобережець стає генеральним осавулом.

У 1687 році після невдалого Першого Кримського походу завдяки діям опозиційної старшини, яка бажала перерозподілу урядів і нового гетьмана — Василя Борковського, Івана Самойловича було зміщено. Це відповідало й інтересам фаворита царівни Софії, головнокомандуючого військами В. Голіцина, який у такий спосіб виправдався за свої прорахунки у війні. Але опозиціонерам не вдалося протягнути на гетьманський уряд свого ставленика. Головнокомандувач московського війська зробив ставку на І. Мазепу, якого добре знав як козака-дипломата, високоосвічену людину. Князь також володів кількома мовами, у нього була велика бібліотека. Зрозуміло, йому імпонував генеральний осавул, який полюбляв книжкові новинки, збирав їх до власної книгозбірні.

Безглузда легенда про те, ніби В. Борковський позичив І. Мазепі 10 тисяч рублів (50 тисяч золотих) для хабаря В. Голіцину, далека від істини вже хоча б тому, що таку суму генеральний обозний навряд чи

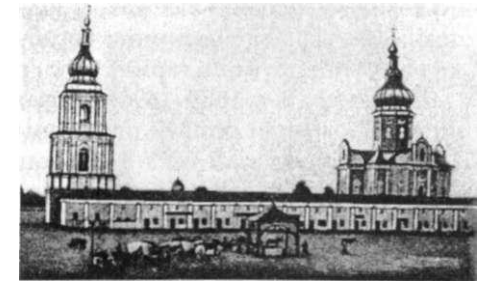
Палиця «Вручення ікони Рудницької Богоматері» (оксамит, золоті та срібні нитки), виготовлена у Києво-Вознесенському монастирі у 1689 р. Як повідомляє літописець С. Величко, чудотворну ікону з Рудні (Чернігівщина) приніс 25 жовтня того ж року у дівочу обитель о. Василь. Гетьман не дав згоди зверхникам Києво-Печерської лаври перенести її до себе. На думку дослідників, на палиці зображений І. Мазепа, який тримає в руках ікону. Позаду нього мати, сестра та її діти.

Портрет Василя Голіцина. О. Тарасевич. Москва. 1689 р.

мав, адже його річна платня складала всього на-всього 1000 золотих. У джерелах згадуються два важливі документи, у яких гетьман сповіщає про дарунки начальнику Посольського приказу — у «Записці» фігурує сума 10 000 рублів⁸, а у «Росписи вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, Гетмана, с начала уряду Гетманского, во все времена Князю Василью Голицину»* — 17 390 рублів⁹. Згадані суми передані після виборів, найімовірніше у 1688-1689 роках. Отже, це не хабар на гетьманство (спочатку гроші — а потім вибір!). Як відомо, командувач російської армії після скинення Самойловича хотів забрати всі скарби гетьмана-«зрадника» у царську казну. Але Мазепа, генеральні старшини переконали його вчинити по-іншому! У Москву мала відбутися лише половина конфіскації. Від цієї домовленості у вигрaші залишались, по-перше, Гетьманщина, бо вона не втратила повністю військової скарби, по-друге, В. Голіцин, автор відповідної статті Коломацької угоди. Фактично за власну ідею, врахування прохання старшини та Мазепи він узяв у 1688-1689 роках наперед домовлені комісійні. В описі майна Самойловича, наприклад, фігурує «шатер турецкой»¹⁰. «Шатер турской» зустрічаємо й у «Росписи»! А оскільки Мазепа не поспішав з якихось причин виконувати свої зобов'язання щодо «комісійних», то про це йому нагадав Л. Неплюев шляхом шантажу: він тримав під вартою переяславського полковника Родіона Дмитрашка, який навесні 1688 року їздив у Москву скаржитись на гетьмана... Сам севський воевода як посередник і наглядач за передачею конфіскації отримав, як довідуємось із тієї ж «Росписи», неофіційно майже 5000 рублів! Отже, як бачимо, йдеться про відкупні, комісійні, а не про хабар за гетьманство на Коломаку.

Собор Вознесіння, збудований у Переяславі на кошти Івана Мазепи.

* Після падіння у вересні 1689 р. В. Голіцина проводилось розслідування, як царедворець розпорядився скарбом І. Самойловича. Гетьман І. Мазепа давав у цьому зв'язку відповідні свідчення. У Батурин для перевірки його та інших старшин приїжджала комісія з Москви.

Гравюра з зображенням Троїцького собору, будівництво якого фінансував Іван Мазепа. «Акафіат». 1705 р.

Ставши гетьманом, І. Мазепа поступово проводить на провідні урядові посади здебільшого однодумців-правобережців, зокрема Якова Лизогуба, Юхима Лизогуба, Михайла Вуяхевича, Михайла Миклашевського, Дмитра Чечеля. У його найближчому оточенні зростало число тих, для кого різноманітні політичні комбінації щодо визначення подальшої долі України були знайомі й нестрашні, а відтак і припустимі для реалізації.

Те, що висуванці гетьмана 1689-1692 років І. Ломиковський, А. Гамалія, М. Гамалія (сини Андрія Гамалії), Д. Горленко, Д. Чечель, Д. Нестеренко, К. Мокієвський та їхні близькі у 1708 році, майже через 20 літ, опинилися в одній повстанській команді з ним і вирушили супроти Петра I, засвідчує близькість їхніх інтересів і на початку 1690-х років.

Саме тоді І. Мазепа готував свій перший виступ проти Москви. Якраз у 1689 році там відбувся дворцевий переворот, у результаті якого зазнала поразки партія царівни Софії та В. Голіцина. Останній викликав на підмогу гетьмана «з 500 особами його вищої старшини»¹¹, як свідчив французький дипломат Де ля Невіль.

Реальна влада після падіння Софії, арешту В. Голіцина опинилась у Нарішкіних, зокрема у брата цариці Наталії Кирилівни 25-річного випивохи Лева Кириловича Нарішкіна, який став головою Посольського приказу. У ті дні сімнадцятирічний Петро I ще був далекий від політики, дипломатії, управління державою. Перемога Нарішкіних мало чим змінила спосіб життя царя: до 24-річного віку він мало цікавився справами в Московії і проводив час у військових «марсових» потіхах, у підготовці феєрверків, будівництві кораблів та яхт, випробуванні гармат.

Нарішкіни ж у 1689-1690-х роках активно проводили розшук прибічників Софії, репресували їх. У 1690 році царські урядовці проводили на Гетьманщині ревізію реєстру конфіскованого у Самойловича. І. Мазепа як підозрюва-

Соборна церква Миколаївського військового монастиря на Печерську у Києві, зведена коштом Івана Мазепи у 1690—1695 рр. Архітектор Й. Старцев.

Іван Мазепа (внизу, в центрі) та церкви, собори, збудовані і відреставровані за його коштом. І. Мизгура. 1706 р.

ний у допомозі В. Голіцину з дня на день чекав арешту. Про його швидке усунення з уряду навіть пішли чутки на Гетьманщині.

І все ж завдяки таємній дипломатії, гетьманській партії козаків на Запорозькій Січі, яка 5 листопада 1689 року

скликала раду для обговорення питання порушення Москвою козацьких вольностей і вирішила послати депутацію просити протекції у польського короля, Нарішкіни не наважились змістити керманіача України, аби не доливати масла у вогонь.

Перебуваючи у невизначеному статусі піднаглядного, І. Мазепа почав енергійно готувати антимосковське повстання. Відбувається велика кадрова ротація на старшинських урядах в полках, сотнях, а також огляд та ревізія сердюцьких, компанійських полків. До того ж гетьман видав Запорозькому війську платню за два попередні роки, чим привернув на свій бік усіх запорожців. На жаль, військовий потенціал Гетьманщини був недостатній для самостійного виступу проти царської Росії. За сприятливих обставин із лівобережних полків можна було мобілізувати на війну 40-50 тисяч козаків¹². У той же час Москва мала у своєму підпорядкуванні майже 150 тисяч вояків, із них більша частина несла регулярну військову службу¹³. Перед початком Північної війни у Петра I налічувалось 111 стрілецьких та солдатських полків, у кожному з яких служило по 1100-1300 солдатів¹⁴. Належно протистояти такій мілітарній силі українське військо могло лише у союзі з противниками Московії.

У кінці 1689 року — на початку 1690 року на контакт із польським королем Яном III Собеським виходять

Богоявленський собор Братського монастиря (1690—1693 рр.), збудований коштом гетьмана. Архітектор Й. Старцев.

посланці Мазепи К. Мокієвський¹⁵, ченці Соломон, Русанович¹⁶. «А про те Вашій Королівській Милості оголошуємо, — повідомляв у таємній записці гетьман, — що ми, скільки душ нас присягли, щоб за одне думати»¹⁷. Львівський єпископ Йосип Шумлянський від імені короля надіслав Мазепі листа, в якому є і такі рядки: «І в Божий час працюйте, і те іго з вільної шиї народу свого зняти промишляйте»¹⁸.

На початку 1691 року І. Мазепа направляє свого старшого канцеляриста Петра Івановича Сулиму (Петрика) з секретною місією до кримського хана Селім-Герейя. «И писаны те писма к старому хану от гетмана... — говорив на допиті у 1693 році свідок-писар Григорій Волковський, — чтоб они татарове Малороссийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малороссийским городам, и совокупаь с Малороссийским войском, итить бы им войною на Великороссийские города, так ж как было преж сего при Хмельницком»¹⁹.

На жаль, Селім-Герейя, до якого Мазепа їздив від Яна Казимира у 1663 році, у той момент змістили. У Кримському ханстві йшла боротьба за владу — по кілька місяців правили Саадет-Герей II, згодом Сафа-Герей I. Усе це утруднювало пошук Батурином партнера для співпраці.

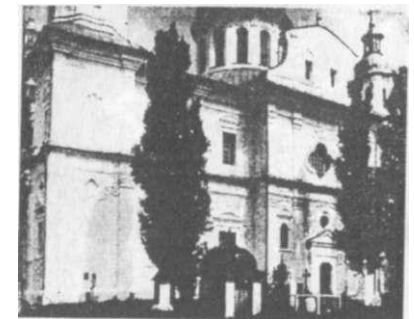
У 1692 році московські урядовці, отримуючи суперечливі повідомлення про зрадницькі наміри І. Мазепи, намагалися викликати його до Москви. Але старшинська рада замість нього послала велике козацьке посольство на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом. Їх протримали там майже рік як заручників. І. Мазепа всупереч бажанню змушений був відкласти повстання і через несприятливі обставини на довгі роки відмовитися від задуманого. Польський посол Кир'як Ісарович у звіті про дипломатичну місію в Батурином у 1693 році зазначав: «А так Москва пильнує Мазепи, що йому не дозволяють і поговорити з іноземною людиною»²⁰.

У наступні роки гетьман багато уваги приділяє не тільки розбудові збройних сил, гетьманських установ, а й питанням духовності, освіти. За його кошти зведені братська Богоявленська, велика Лаврська та Всіх Святих церква, військовий Микільський собор у Києві, відреставровані п'ять церковних приміщень старокняжої доби, закінчено зведення трьох храмів²¹. Значні фінансові внески зробив гетьман для оздоблення, ремонту Печерської Лаври, Пустинно-Микільського, Братського Богоявленського, Кирилівського, Золотоверхого Михайлівського, Межигірського, Чернігівського Троїцького-Іллінського, Лубенського Мгарського, Густинського, Батуриного Крупицького, Глухівського Петропавлівського, Домницького, Макошинського, Каменського, Любецького монастирів, кафедральних соборів у Києві, Переяславі, Чернігові, батуриновських церков²². На замовлення І. Мазепи також постали у роки його правління Вознесенська церква у Вознесенському монастирі, ігуменею якого була його мати, церква Покрови у Дігтярівці та інші культові споруди. Загалом лише за опублікованими джерелами відомо про 220 церков, збудованих за правління І. Мазепи. З них 44 під його особистим патронатом.

Як випускник Києво-Могилянської колегії він подбав, аби його альма-матер у 1701 році набула статусу академії. Крім цього, він виділив кошти на зведення в ній у 1703-1704 роках мурованого приміщення²³, щорічно давав із військового скарбу по 1000 золотих на потреби спудей. У 1700 завдяки його відчутній допомозі, виділеній на будівництво навчального корпусу, дзвіниці, трапезної, допоміжних службових приміщень та папірні для друкарні, з'являється у Чернігові перший на Лівобережжі вищий навчальний заклад — Чернігівський колегіум²⁴. Вдячні викладачі останнього видали невдовзі п'ять книг із присвятами своєму благодійнику, два панегірики. Сприяв І. Мазепа й появі в Ніжині у 1696 році школи для навчання дітей грецькому і слов'янському письму²⁵.

Гетьман часто призначав на відповідальні уряди людей не тільки високоосвічених, а й небайдужих до письменства. Так, відомо, що він поставив глухівським сотником Олексія Туранського, який непогано віршував латиною. У 1705 році чернігівським полковником стає володар чималої бібліотеки, автор історичної хроніки Павло Полуботок. П. Орлик з'явився в оточенні гетьмана перш за все як поет. Пізніше він ностальгічно згадував побачене у палаці свого патрона: «Незабутня для мене й досі величезна бібліотека небіжчика Мазепи. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи. Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі книжкові багатства, рівних яким не було в Україні»²⁶. «Добродію і ктитору» завдячують у передмовах, присвятах до власних творів І. Орновський («Муза роксолянська», 1688), С. Яворський («Луна голосу, що волає в пустелі», 1689), П. Орлик («Алцід російський», 1695), С. Мокрієвич («Виноград, домовитом, благим насаджений», 1697), Д. Туптало («Руно орошенное», 1697), Ф. Прокопович («Володимир», 1705), Л. Горка («Йосиф Патріарх», 1708), автори підручників риторики «Rostra Tulliana», діалектики «Prolegomena dialecticae», філософії «Philosophia naturalis et ulfaranaturalis» та піітики «Lyra Heliconis».

У 1700 р. Мазепа попросив ченців Крупицького Батуриновського монастиря перекласти для нього і для мирян тлумачник Григорія Двоєслова на книгу Іова. Невдовзі він вийшов друком під заголовком «Толкованіє Григорія Двоєслова на книгу Іова за Щасливого владенія Его Царскаго Пресветлаго Величества войска Запорозскаго обоих стран Днепра гетмана

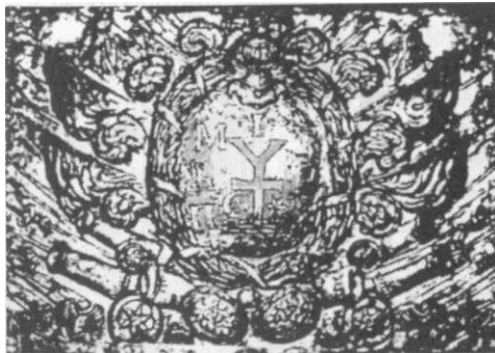

Преображенський собор Мгарського монастиря (1684–1692 рр.), будівництво якого розпочав І. Самойлович, а завершив І. Мазепа. Архітектор І. Бантист.

ясновелможного его милости пана Іоанна Стефановича Мазепи его ж коштом и иждивенієм преведеса сія духовная книга на спасеніе его и всех чтущих и пользу приемлющих от нея» ^ .Чернігівські та інші друкарні коштом Мазепи здійснили кілька видань Євангелія, яке він дарує при нагоді Лубенському монастирю, православним Сирії (арабською мовою), Верхратському монастирю біля Рави-Руської та іншим релігійним закладам. Із передмови до Євангелія «Апракос» (друкарня Печерської лаври, 1707 р.) довідуємося, що його основу склав старовинний рукопис, подарований гетьманові архимандритом зі Святої Афонської гори. І. Мазепа як «Церкви Православной Восточной Благочтивий син» попросив митрополита Варлаама Ясинського перевірити текст реліквії і доручив печерському архимандритові Йосипові Кроковському його передрукувати²⁸.

Гетьман також опікувався долею церковних діячів-просвітників Дмитра Туптала, Феодосія Углицького, Іоана Максимовича, Стефана Яворського, завдяки йому вони видавали власні книжки, здобували відповідальні посади у церковній ієрархії. Тісна співпраця керманіча України з багатьма літераторами, творчими особистостями не випадкова. Адже гетьман і сам віршував. Через донос В. Кочубея до нас дійшов текст його вражаючої «Думи»:

Всі покою шире прагнуть,
А не в еден гуж тягнуть,
Той на право, той на ліво,
А все браття, тото диво!
Не маш любви, не маш згоди
От Жовтои взявши Води;
През незгоду всі пропали,
Сами себе зоевали.
Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам пановати,
Не всім дано всеє знати,
І річами керувати!

Завершується поезія закликком виступити в оборону «вольностей»: «Без жадной політики, Озьмітеся всі за руки...Нуте врагов, нуте бити!».

Є документальні свідчення, які показують, що Мазе-

*Фрагмент шат ікони
Троїцько-Лілінської Богоматері
з гербом Івана Мазепи. 1695 р.*

па шукав нагоди позбутись опіки Москви і в кінці 1690-х років, тобто у час написання «Думи». Його родич, київський полковник Костянтин Мокієвський, захмелівши на старшинській вечірці у січні 1701 року, говорив у близькому колі: «Так не тилко полковники, але и сам пан гетман измінник, що хотіл з под Казикермена утікати., да я то ще тыи войска задержал, а он мене за тое трохи шпагою не пробыл»¹⁹. Дещо раніше про це інформував царя бунчуковий товариш Данило Забіла, який у своєму доносі зазначав, що «прошедшаго 1698 году, во время бытности войск Его Царского Пресветлого Величества под Аслан-Керменем и пришествия орд с турками под обозы, прибег из орды к его милости, господину гетману, один татарин, в деле передавса, а подлинно прислан был с листами от салтана, и будто его милость господин гетман, поступаая хитрым способом, те листы утаил перед боярином, его милостию, князем Яковом Федоровичем Долгоруковым»³⁰. Донощик також оповів про те, як «под Аслан-Керменом выезжал его милость, господин гетман, за обозы против неприятелей бусурман, и то будто чинил не для бою, но для свидания с солтаном».

Бажання деяких змішених з урядів старшинських опозиціонерів викрити, очорнити в очах царя І. Мазепу завершувалось для них невдачею. Гетьман діяв дуже обережно, конспіративно. На той чи інший закид щодо нього у Малоросійському приказі вже лежала надіслана наперед депеша з Батурина з Мазепиним трактуванням події. Як правило, висунуті щодо нього обвинувачення він аргументовано переадресовував на своїх опонентів. Мазепа регулярно давав цінні для росіян розлогі коментарі діям поляків, кримців, їхньої агентури, повідомляв про ситуацію в полках, Запоріжжі. Складалося враження, що він і тільки він був найголовнішим позаконкурентним агентом № 1.

Не секрет, що московська верхівка щороку отримувала з Батурина солідні презенти. Так, 31 січня 1696 року гетьман відрядив до царського столу шість лосів, десять кабанів, зубра, двох оленів³¹. Подібна практика задобрювання ласого на хабарі оточення Петра I зводила нанівець зусилля гетьманських недоброзичливців. Іван Забіла, наприклад, довго випрошував у Мазепи село Клишки, надане йому царем, поскаржився навіть у Москву. Але, незважаючи на наказ московських чиновників позитивно вирішити питання скаржника, гетьман проігнорував його. Надокучливому прохачу він зауважив, що «я тут невольник на столиці (Москва. — *Авт.*), а на Україні моя воля буде»³².

*Срібна плита-антимінс, подарована
Іваном Мазепою церкві Гробу Господнього
в Єрусалимі.*

На старшинських з'їздах, присвячених економічному становищу на Гетьманщині, І. Мазепа порушував питання про зменшення податкових річних зборів, запропонував дозволити селянам гнати горілку для власної потреби без сплати податку, зобов'язав орендарів продавати людям вино по дешевшій ціні. Він неодноразово суворо карав старшин, знімав їх з урядів, коли вони намагалися перевищити свої повноваження.

Треба зазначити, що у козацькій державі Мазепа люди були вільні. Селянство відбувало «всякое послушенство» за надану йому в оренду землю. Старшина, призначений на відповідальний уряд, отримував рангові маєтності. Так, Іван Мазепа, ставши гетьманом, отримав на ранг 19654 двори, у яких мешкало понад 100 тисяч селян. Вони розміщувалися у 72 селах, слободах Прилуцького (Красноколядинська сотня), Стародубського (Топальська сотня), Ніжинського (Кролевецька, Коропська, Бахмацька, Батуринська сотні), Чернігівського (Понорницька, Сосницька, Любецька, Менська, Киселівська сотні) полків, а також Гадяцькому, Переяславському та Київському полках³³. Населення рангових маєтностей сплачувало податок не І. Мазепі як людині, а гетьманові для виконання ним владних повноважень. З отриманих доходів у наданих на уряд маєтностях він мав забезпечити функціонування гетьманської адміністрації, охорони, утримання резиденції, пошту, музик, частково війська. Між ранговими селами існував розподіл форм сплати податку: одні з них мали здати на «гетьманську булаву» певну кількість свійської птиці, інші — солі, дичини, треті — грошей. Причому останніх посполиті здебільшого не платили. Це робили за них орендарі млинів на територіях рангових маєтностей. Відповідно посполиті возили їм дрова, заготовляли сіно, гатили греблі тощо. Селяни вільно переміщалися в межах Гетьманщини. «Послушаніє» не обмежувало їхньої самостійної праці на себе і давало можливість на державній землі мати статки для прожиття. Рангові маєтності, взагалі земельна власність старшини мали умовний характер, бо після усунення державців із посад (особливо примусового, конфліктного) їхні підлеглі посполиті, земля передавались

наступним володарям відповідних посад. На Гетьманщині знаходили прихисток від кріпосництва втікачі з Московії, Польщі. Відомі випадки, коли російські військовослужбовці, перебуваючи в Україні, крали українських дітей, зокрема Омелька Зашлого у такий спосіб перепродали в Москву за рубль³⁴. Дядько Петра І Лев Нарішкін у 1700-х роках надіслав І. Мазепі погрозову вимогу, аби він негайно відправив до нього карлицю, яка втекла додому в Україну. Гетьман на те відповів, що в

Портрет Мотрі Кочубей. І. Рєпін. 1909 р.

Гетьманщині «є не безгрішно кого неволею давати чи дарувати»³⁵ і не виконав грізного розпорядження. Для суспільного ладу Гетьманщини, як показує вищезгадана позиція гетьмана, кожна людина являла собою цінність, із непорушним правом свободи вибору. Поляк Еразм Отвіновський не випадково писав, що гетьман «в усього народу... був у шанобливій любові та побожній повазі»³⁶. Це ж саме зазначав французький посол Жан Балюз, який відвідав Батурин.

Гетьману деякі історики закидають, ніби він був жорстоким кріпосником, маючи двадцять тисяч кріпаків у сусідній державі. Факти ж говорять дещо про інше. У 1699 році Іван Мазепа купив у російських поміщиків землі у Рильському повіті й заснував там кільканадцять слобід, сіл (зокрема Іванівське та Амонь, у 1700 р. — Вишні Деревеньки, у 1702 р. — Урусу, в 1703 р. — Ольхівку, у 1704 р. — Куреньки і Дроновку, в 1705 р. — Жилину і Гузому, в 1706 р. — Ізбицю, в 1707 р. — Софроново, Коренево і Снагость та інші населені пункти³⁷). Оскільки засновник надавав переселенцям значні пільги, брав із них лише незначний податок, то чутка про «землю обітовану» швидко розповсюдилася довкруг. Якщо в Івановському в 1705 році було 187 дворів, то вже у 1708 році — 697, у Мазепинцях відповідно 30 і 93, у Гузомі — 30 і 69, Амоні — 72 і 178, Вишніх Деревеньках — 52 і 213³⁸. Подібна тенденція простежується в усіх селах. Фактично у такий спосіб відбувається розширення меж Гетьманщини за рахунок прикордонної території. Певно, таку мету і переслідував гетьман. Надання пільгового режиму переселенцям дуже муляло російським поміщикам-кріпосникам, які жили за іншими законами, купляли-перепродували селян, як худобу. Гетьман у цьому зв'язку просив царя, аби вони «никакой обиды и насильства людям свободным, в оные слободки идущим, по дорогам перенимая, разорения не чинили»³⁹. Дві третини новоосілих мешканців — становили росіяни (мабуть, кріпаки-втікачі), третину-українці. Переваги української системи орендного господарювання (селянин платив податок за використання землі) над примусовою працею кріпосних швидко перетворили мазепинські села у процвітаючі осередки ефективної економіки. Жителі Івановського, зокрема, за досить короткий час змогли збудувати три церкви.

Іван Мазепа. Художник А. Гончар. 2003 р. Подарунок В. А. Юценка Батуринському державному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця».

До речі, у Курській області Росії і досі під Рильськом є села Івановське, Степановка та Мазеповка, у назвах яких зафіксовано ім'я, по батькові та прізвище їхнього засновника.

Іван Мазепа мріяв про об'єднання Лівобережжя та Правобережжя України. Та згідно з «Вічним миром» 1686 року землі від Києва до Чигирини мали «быть в пусе всегда»⁴⁰. Гетьман як васал надсилав царським урядовцям копії своїх грізних наказів полковникам про суворе виконання положень вищезгаданого договору, немовби демонструючи свою заповзятливість у виконанні його умов. Водночас на ділі він все робив навпаки. Польському послу К. Ісаровичу у 1694 році він чесно зізнався, що «кордони я собі ті осаджу»⁴¹. Незважаючи на те, що цар дозволив паліївцям перебраться на Лівобережжя, І. Мазепа знаходить аргументи, аби вони залишились-таки на Фастівщині! Прийшовши з козацьким військом у 1704 році на Правобережжя, гетьман всупереч царським настановам за досить короткий час заселив зайняту територію своїми людьми. 21 листопада 1708 року київський воевода Дмитро Голіцин повідомляв Гаврилу Головкіну: «На сей стороне поселено жителей с 50 000, и за таким случаем зело потребно, дабы Белоцерковский замок не упустить»⁴². Російський резидент у Польщі А. Дашков у цьому зв'язку 11 грудня 1708 року радив канцлеру написати польським магнатам, «что и Украина доселе не отдана была чрез факции Мазепы, и декларировать отдачу Украины»⁴³.

Отже, гетьман хитро і наполегливо здійснив давню мрію П. Дорошенка, І. Виговського — об'єднав всупереч інтересам Росії та Польщі під своєю булавою Лівобережжя та Правобережжя України. Але радості від того не мав.

Петро I для розширення імперії, задоволення власних амбіцій потребував дедалі більше дармової козацької сили й крові. Тисячі козаків, старшин гинуло на початку XVIII століття у виснажливих походах у Польщі, Прибалтиці.

У 1707 році цар надумав реорганізувати гетьманський устрій, перетворивши козаків у солдат. Ці плани, зневажливе ставлення московських урядовців до прав, вольностей гетьманців породжували невдоволення українського люду. Прилуцький полковник Дмитро Горленко у наближеному колі гетьмана говорив: «Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим и имя его блажим, что Украину от ига льяцкого освободил, так противным способом и мы и дети наши во вечные годы душу и кости твои будем прокли-

Металева прикраса з будинку генерального судді Василя Кочубея. XVII ст.

нать, если нас за гетьманства своего по смерти своей в такой неволи заставит»⁴⁴.

Мазепиному очікуванню слухного часу для звільнення від московської залежності було покладено край у жовтні 1708 року.

Одночасна поява шведів та росіян на Сіверщині не сприяла мобілізації українців на повстання. Лист гетьмана від 30 жовтня 1708 року наказному гетьману Івану Скоропадському про те, що Карл XII «нас утвердив і упевняв своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією», про необхідність нейтралізації росіян у Стародубі, був перехоплений московськими стрільцями. Ще раніше, 27-28 жовтня, українські полки, які перебували на Стародубщині, отримали три царські укази, згідно з якими старшина мала прибути у царську резиденцію. Соратники гетьмана І. Скоропадський, П. Полуботок та інші, не маючи зв'язку з Батурином, слухняно виконали цей наказ. Московські урядовці оперативно нейтралізували командування Стародубського, Чернігівського, Ніжинського та Переяславського полків, примушивши його взяти участь у виборах нового гетьмана. Стольник О. Дашков при цьому застерігав канцлера Г. Головкіна: «Ежели оберут гетманом Скуропацкого, надобно иметь и на него око, понеже он есть крефтура Мазепина: он его возтавил и обогатил». У Глухові стародубський полковник вимушений був прийняти нав'язаний йому царем гетьманський уряд. У 1709 році він брав участь у делегації, яка приїхала у Бендери до Карла XII з умовами мирного договору. За свідченням словака Данієла Крмана, І. Скоропадський «виправдовувався перед Мазепою, що прийняв від царя титул воеводи і пообіцяв, що йому, своєму воеводі, буде вірний та що при добрій нагоді приведе до нього збунтованих козаків»⁴⁵.

Жорстоке спалення московським військом 2 листопада 1708 року Батурина, вивіщення у всіх значних місцевостях Гетьманщини голів забитих батуринців, зрада церковників, які проголосили у Глухові анафему гетьману та його прибічникам, підірвали моральний дух повстанців. Прийшовши зі шведами до гетьманської столиці, І. Мазепа, як свідчив на допиті сотник Корній Савин, «зело плакал»⁴⁶. Він сказав П. Орлику: «Уже теперь в нынешнем нашем несчастливом состоянии

Троїцька надбрамна церква Кієво-Печерської лаври, відреставрована коштом Івана Мазепи.

все дела иначе пойдут, и Украина, Батурином устрашенная бояться будет едно с нами держать»⁴⁷. До того ж український генералітет переконався, що Карл XII надто переоцінив свої сили, могутність і вийшов на війну з дуже обмеженим, при тому втомленим, пошарпаним у боях військовим контингентом, який не міг уже належно протистояти росіянам і постіно терпів поразки. Паніку в оточенні Мазепи викликав і наказ Петра I від 7 листопада 1708 року про арешт і відправлення до Сибіру дружин та дітей мазепинців, конфіскацію їхніх маєтностей. Недавня надія на швидку перемогу розвіялася, як дим. Миргородський полковник Д. Апостол, проаналізувавши ці реалії, вирішив заздалегідь вийти з гри і попросити прощення у царя.

Попри несприятливі обставини, невдачі, гетьман не полишав надії на успіх акції визволення. У присязі І. Мазепи старшинам та козацькому товариству, даній після спалення Батурина у селі Бахмач, йдеться про те, що він мав за «обов'язок із своєї синівської любови до цієї Отчизни, матки нашої, і з повинності свого гетьманського уряду проти ворогів москалів за добро Отчизни в обороні законів і свобод повстати, усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними силами св. королівського маєстату Швеції й Запорозького Війська, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крові, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша малоросійська Отчизна й запорозьке військо від деспотичного московського ярма й *наші закони та свободи з побільшанням не повернуться до давнього стану*»⁴⁸. Він прагнув залучити до співпраці Кримське ханство. Очікувався прихід в Україну і військо польського короля Станіслава Лещинського.

Рішення І. Мазепи та його однодумців схвально зустрів Запоріжжя, яке через декілька місяців майже у повному складі багатотисячним загonom виступило на з'єднання з гетьманськими силами.

На жаль, у вирішальний момент 1709 року мазепинці та шведи не отримали очікуваної допомоги від кримчан, поляків. Незважаючи на деякі успіхи при взятті невеличких населених пунктів, загалом нечислене союзницьке військо шведів та українців терпіло поразки. Воно не могло у ході тривалої облоги взяти фортецю Полтави, де засів п'ятитисячний загін росіян.

Співвідношення сил противників під час Полтавського бою 27 червня 1709 року було нерівне. Петро I скупчував у район Полтави свіжі, щойно відмобілізовані частини. Сюди було стягнуто 47 полків⁴⁹ із загальною чисельністю до 55-57 тисяч чоловік [піхотний полк у 1708 р. формувався з двох батальйонів по 620 чоловік (разом 1240); кавалерійський полк — з п'яти ескадронів по 200 кавалеристів (разом 1200). — *Авт.]. Російська армія мала для участі в бою 102 гармати*⁵⁰. Крім того, на боці Петра I діяли два піхотні й чотири кінні полки І. Скоропадського. Це — мінімум 8-10 тисяч козаків. Отже, в районі Полтави зосереджувалася 63-67-тисячна армія царя. Вона до того ж мала в резерві ще більші сили, які прибували у кінці червня в Гетьманщину і розташовувалися на

Гравюра-портрет Івана Мазепи з газети «Die Europäische Fama». Лейпциг. 1706 р.

стратегічних напрямках. Через тиждень після Полтавського бою 6 липня Петро I зробив для полонених шведів огляд своїх військ: полки нараховували 83,5 тисячі чоловік регулярного строю і 91 тисячу нерегулярного, 2 тисячі «артиллерийских служителей»⁵¹. Ця демонстрація сили шокувала військовиків короля.

Інша ситуація була у таборі гетьмана та Карла XII. За показаннями спійманого козака Гацяцького полку Гната Коданченка від 4 червня, окрім запорожців, «при Мазепе болши 3000-х ево войска нет»⁵². Ця кількість військовиків підтверджується й у листі Б. Шереметьєва до І. Скоропадського

від 13 квітня 1709 р.: «Сего моменту получили мы ведомость, что в Лютенку прибыло волохов и сердюков легкой конницы с 3000 человек, которые намерение имеют бить на наших и достать добраго языка»⁵³. У тогочасному повідомленні генерала К. Ренне до О. Меншикова згадується Полтавський полк, який «заплутовал и пристал к запорожцам»⁵⁴. Останніх, за записками Петра Крекшина, царського комісара по підрядах, який супроводжував Петра I, «до 10000 к шведскому войску в совокупление пришли»⁵⁵. Тобто перед Полтавською битвою під керівництвом Мазепи було загалом 13-15 тисяч військовиків * — 9-10 тисяч запорожців, понад 3000 козаків, сердюків, компанійців, а також полтавські, гадяцькі полчани — до 3000 чоловік.

17 червня, свідчив на допиті Леон Івашкевич, «в Жуках стоит Мазепа, а при нем войско, которое вчерашняго дня выходило, конницы тысячи с 4, пехоты 8 полков, а при них 2 пушки»⁵⁶.

У шведській армії налічувалося близько 25 тисяч вояків⁵⁷ (разом із військом також ішло кілька тисяч осіб супровідного персоналу) і 28 гармат. Лише на чотири з них шведи мали порох і ядра⁵⁸. Загалом шведсько-мазепинське військо налічувало до 40 тисяч чоловік. Воно нараховувало майже вчетверо менше вояків, ніж армія супротивника.

За кілька днів до вирішального бою українські частини були приведені в готовність і виставлені перед позицією росіян. «Гетьман Мазепа був там теж, — згадував у своїх нотатках барон Натан Зільтман, —

* Шведський генеральний штаб оцінював українські підрозділи в 10 тисяч вояків. Можливо, у загальній кількості війська не враховані відмобілізовані безпосередньо на Полтавський бій козаки Полтавського полку.

Собор з жіночого Вознесенського монастиря, побудований гетьманом та його матір'ю. Малюнок зі Стокгольмського архіву.

і привів своїх козаків, які разом із запорожцями на правому і лівому крилі тримали фланги, а також окремо від шведів осаджували російських козаків і калмиків справа від московського ретраншементу поблизу малої гори».

За спогадами Д. Крмана, у ті дні до Мазепи прийшла віщунка, яка сказала, що «ні він, ні король Полтави не здобудуть і що поблизу оточеної Полтави буде велике кровопролиття»⁵⁹. Гетьман розповів про почуте Карлу XII. Той іронічно поставився до мовленого, мовляв, він довіряє своєму Богові і справедливій справі.

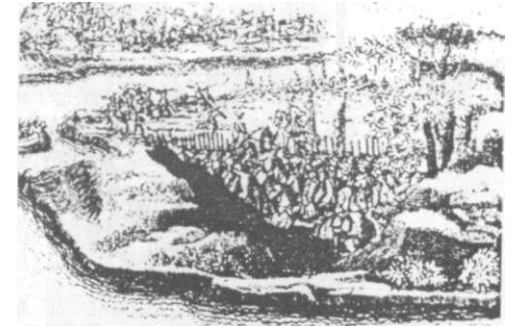
Всі жили передчуттям скорої розв'язки. Гетьмана, чудово одягнутого, бачили на найчистокровнішому коні, коли він вранці мчав по передовій. Король порадив йому сховатися в обозі, аби не трапилося нічого лихого⁶⁰. За особою Мазепи справді полювали російські шпигуни. Якось кільканадцятьох їх вдерлося до квартири гетьмана, аби його захопити⁶¹. Але шведська охорона їх відігнала.

Генеральна баталія розпочалася о 2 годині ночі 27 червня. У ній взяли участь, як розповів пізніше полонений шведський головнокомандуючий Реншельд, 19 тисяч шведів (інші 1300 осаджували Полтаву, до 5000 охороняли переправи у Нових Санжарах і Кобеляках. — *Авт.*) і 11—12 тисяч мазепинців. Цар виставив проти короля 47 полків, а також козаків Скоропадського. Карл XII сподівався несподівано напасти на переважаючі сили противника і взяти ініціативу у свої руки. Однак через погану підготовку до бою, слабке знання місцевості шведи вийшли до російських редутив, коли почало світати, і їх помітили. Незважаючи на професіоналізм вояків Карла XII, їхній могутній натиск лише на початку мав певний успіх. Надалі ж зручна позиція росіян, редуги, щільний артилерійський вогонь сприяли зломленню бойового духу наступаючих. Вони опинилися під щільним вогнем, зазнали значних втрат. При цьому чимало атакуючих підрозділів втратили зв'язок із командуванням, іншими полками. До І. Мазепи не пробився

Відступ Карла XII за Дніпро.

Переправа шведів та мазепинців через Буг.

жоден гінець (навіть генерал-ад'ютант короля А. Гильденклу), аби гетьман вислав свій козацький резерв з Пушкарівки.

Велика частина мазепинського війська була у другому ешелоні наступаючих. «Між кіннотою шведи помістили піхотинців, — зазначав у щоденнику згадуваний Д. Крман, — а козаків і волохів поставили на обох крилах»⁶². На лівому крилі перебували запорожці. У їхній бік була направлена контратака кількатисячного корпусу калмиків. Спочатку серед запорожців сталося замішання, і вони почали тікати. Однак, писав Д. Крман, кілька прибулих шведів із гострими мечами повернули їх назад, і знову був відновлений порядок⁶³.

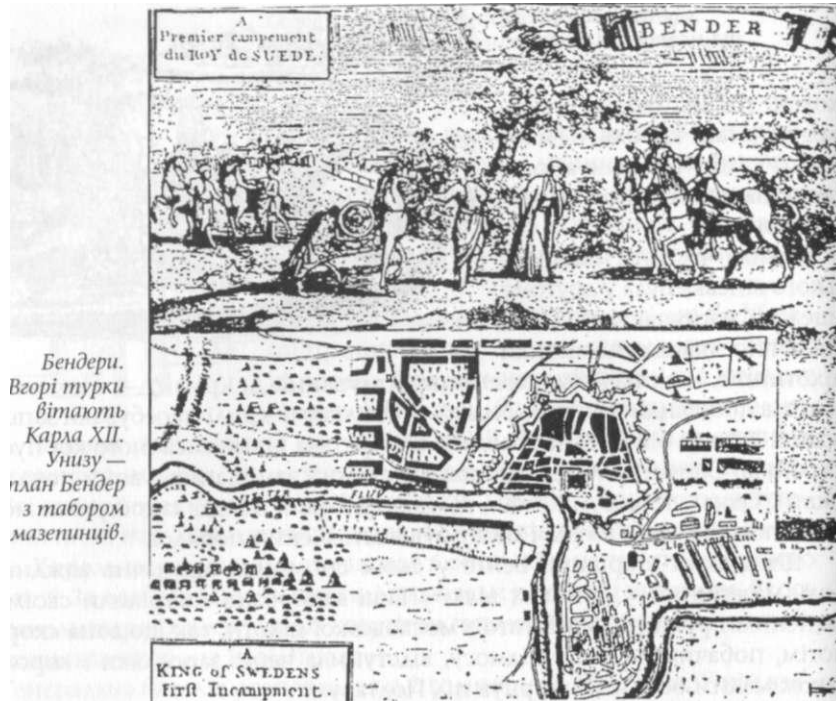
Шведський старшина Вейге у своїх споминах відзначив важливу роль мазепинців у бойових діях: «Наші запорожці застрілили своїми тягненими рушницями багато з московської піхоти, так що вона скоро потім, побачивши нашу підмогу, відступила через заросляки і король також малим об'їздом завернув під Полтаву»⁶⁴.

Козаки та запорожці відігнали ворожу кінноту, яка після бою намагалася схопити короля та його оточення. Карл XII ще бадьорився, йому хотілося битися з росіянами до останньої краплини крові. Мазепа, прибувши до шведської ставки, почав переконувати його оголосити негайний відступ у турецькі володіння. Про це ж заявили генерали короля. Лише після настирливих вмовлянь він погодився на відхід. Карл XII і Мазепа від'їхали разом в колясці генерала Мейерфельда. За ними поспішили ті, хто врятувався.

Полтавська кровопролитна баталія завершилася повною поразкою шведсько-українського війська. На місці герцю переможна сторона виявила 8619 забитих шведів⁶⁶. Ще у ході побоїща 2800 вояків Карла XII потрапили у полон. Організоване росіянами переслідування втікаючих шведів теж дало свої наслідки: поблизу Дніпра практично вся королівська армія, яка не мала достатньо плавзасобів для переправи, здалася.

Шведський табір біля Бендер.

Майже 23 тисячі⁶⁸ офіцерів, солдат, супроводжуючого персоналу згодом були відправлені на заслання.

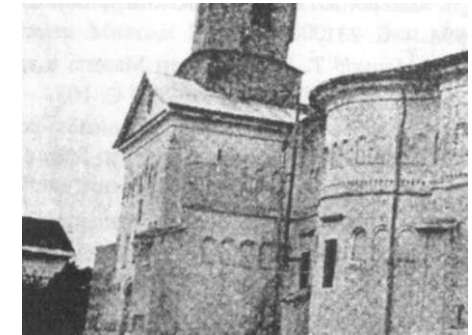
Інша доля чекала їхніх союзників. Кілька тисяч мазепинців як зрадників нещадно винищено протягом 28 червня — 4 липня 1709 р. Шведські полонені стали свідками колесування, вішання спійманих запорожців, козаків, які брали участь у Полтавській битві. їм також відрубували руки, ноги, голови. Увесь простір від Полтави до Дніпра скроплений кров'ю учасників визвольних змагань, які потрапили під гарячу руку переможців. За «Щоденником військових дій» після Полтавського бою поховано 13281 «побиенных неприятельских тел»⁶⁹. Якщо від цієї кількості загиблих відняти 8619 шведів, то отримаємо 4662 забитих козаків, запорожців.

За підрахунками сучасника і хроніста Петра І Петра Крекшина, протягом листопада 1708 — липня 1709 років в Україні «изменников до тридцати тысяч порублено»⁷⁰.

Під Переволочною вирішили здатися на милість царя ряд генеральних старшин, які мали разом з шведською армією вивести залишки українського війська у Крим. Очевидно, взамін вони просили гарантувати їм життя. За допитами від 14 липня 1709 р. у числі капітулянтів були: генеральний суддя Василь Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович, полковник Дмитро Зеленський, компанійський полковник

Церква Св. Юрія, де був похований гетьман Іван Мазепа.

Юрій Кожуховський, сердюцький полковник Яків Покотило, а також дрібні урядовці Антон Гамалія, Семен Лизогуб, канцелярист Григорій Григорович та писар Яків Гречаний⁷¹. Смертну кару їм замінено на заслання. 2700 козаків, які були з ними, помилувані. їм заборонили носити зброю і перевели у стан посполитих¹¹.

Хворий І. Мазепа помер 22 вересня 1709 року у Бендерах. Але з ним не вмерла його мрія й ідея створення самостійної держави. Виступ мазепинців показав Московії, що Україна — все-таки не губернія, у якій можна правити губернаторами. Це — край, в якому поважають волю, традиції, беруться за зброю, якщо ігноруються, нищать права людності.

Пам'ятник І. Мазепі в Кергонксоні, США. Скульптор Сергій Аитвиненко.

¹ Павленко С. Міф про Мазепу. — Чернігів: Сіверянська думка, 1998 — С. 15-18.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 406.

³ Чухліб Т. Конотопська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у східній Європі // Конотопська битва 1659 року. Збірник наукових праць. — К., 1996. — С. 90; Стрельчевский С. К вопросу о сражениях Польши с козаками в 1657-1659 годах. - К., 1873. - С. 13.

⁴ Мацьків Т. Князь Іван Мазепа — гетьман України (1639—1709) // Український історик. — 1979. — № 1-4. — С. 59.

- ⁵ Мищик Ю. Иван Виговський // Володарі гетьманської булави. — К.: Варта, 1994. — С. 231.
- ⁶ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709.— Київ—Полтава, 1995.— С. 105.
- ⁷ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волыном генерал-губернаторе. — К., 1859. — Т. IV. — С. 271.
- ⁸ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — СПб., 1858.— Т. 1. — С. 356.
- ⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. - М., 1858. - Часть I. - С. 327.
- ¹⁰ 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. — Петербург, 1884. - Т. 8. - С. 950-1198.
- ¹¹ Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 119—120.
- ¹² Дядиченко В. А. Украинское козацкое войско// Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. — М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959.— С. 249.
- ¹³ Чернов А. В. Вооруженные силы русского государства в XV—XVII в.в. — М., 1954.— С. 185.
- ¹⁴ "Леонов О. Г., Ульянов И. Э. Регулярная пехота: 1698—1801. — М.: ТКО «АСТ», 1995. - С. 16-17, 24.
- ¹⁵ Граммата польскаго короля Яна III полковнику Василию Искрицкому 6 мая 1690 года// Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — СПб., 1858. — Т. 2. — С. 483.
- ¹⁶ Darowski A. Szkice historyczne. — Warszawa, 1901. — S. 225.
- ¹⁷ Письмо гетмана Мазепы к польскому королю Яну III 15 марта 1690 // Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 2. — С. 480.
- ¹⁸ Письмо Львовского епископа Иосифа Шумлянского, присланное к Мазепе, 19 января 1690 года, с польским шляхтичем Домарацким // Там само. С. 478.
- ¹⁹ Оглоблин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — К., 1929. - С. 33.
- ²⁰ Звіт К. Ісаровича (публікація Юрія Мищика) // Кур'єр Кривбасу. — 1996. — № 49—50. — С. 53.
- ²¹ Черняхівська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи // Пам'ять століть. 2000. — № 4. — С. 42.
- ²² Там само.
- ²³ Гаєцький Ю. Києво-Могилянська академія і Гетьманщина // Наукові записки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»). — К.: Видавничий дім «KM Academia», 1998. — Т. 3. — С. 95.
- ²⁴ Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700—1786) . — Чернігів: ДКП РВ 2000. — С. 14.

- ²⁵ Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. — Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя, 2000. — Вип. 1. — С. 13.
- ²⁶ Смолій В. Іван Мазепа // Віче. — 1994. — № 2. — С. 112—113.
- ²⁷ Павленко С. Міф про Мазепу. — С. 162.
- ²⁸ Маслов С. Етюди з історії українських стародруків. Українська книга XVII // Труды Українського Наукового Інституту Книгознавства. — К., 1926. — Т. 1. — С. 30.
- ²⁹ Извѣтъ кievскаго полковника на стольника Обидовскаго и протчих в их измене // Чтенія в императорском обществѣ исторіи и древностей российских при Московском университетѣ. — М., 1859. — Книга первая. — С. 29.
- ³⁰ О наказаніи Данилы Забелина за донос на гетьмана Мазепу // Там само. — С. 25.
- ³¹ Письмо гетмана Мазепы царям // Там само. — 1848. — Т. V. — С. 160.
- ³² Лазаревский А. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665—1703) // Киевская старина. — 1883. — Т. VI. — Июнь. - С. 518.
- ³³ Ситий І. Мазепина книга // Голос України. — 1994. — 6 серпня. — С. 14.
- ³⁴ Софроненко К. А. Малороссийский приказ русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. — М.: Издательство Московского университета, 1960. - С. 80.
- ³⁵ Соловьев С. История России с древнейших времен. — Москва, 1962. — Кн. VIII.-Т. 15-16. - С. 211.
- ³⁶ Ёнсен А. Мазепа. — К., 1992. — С. 54.
- ³⁷ Плохинский М. Гетман Мазепа в роли великорусского помещика// Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1892. — Т. 4. - С. 32.
- ³⁸ Там само. — С. 33.
- ³⁹ Там само. — С. 27.
- ⁴⁰ Полное собрание законов Российской империи. — СПб, 1830. — Т. 2. — № 854. — С. 290—292.
- ⁴¹ Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). - К., 1996. - С. 22.
- ⁴² Письма и бумаги императора Петра Великого. — Москва—Ленинград, 1951.-Т. 8. — Вып. 2. - С. 948.
- ⁴³ Там само. - С. 868.
- ⁴⁴ Исторические акты. Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. - № 10. — С. 8.
- ⁴⁵ "Крман Д. Подорожній щоденник (ITINERARIUM 1708—1709) К.: Вид. центр «Просвіта»; вид-во ім. Олени Теліги, 1999. — С. 126.
- ⁴⁶ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. — С. 258.
- ⁴⁷ Исторические акты. Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 25.
- ⁴⁸ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. - Т. 1. - С. 123.
- ⁴⁹ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 397.

⁵⁰ *Бескровный Л.* Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. — С. 52.

⁵¹ *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 418.

⁵² Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., Л., 1952. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 929.

⁵³ Материалы для отечественной истории. Издал М. Судиенко. — К., 1855. — Т. 2. — С. 335.

⁵⁴ Письмо К. Ренне А. Меншикову от 25 марта 1709 г. // Труды императорского русского военно-исторического общества. — СПб., 1909. — Т. III (Документы Северной войны. Полтавский период). — С. 130.

⁵⁵ Год из царствования Петра Великого 1709 (из записок Крекшина) // Библиотека для чтения. — 1849. — Т. 97. — Октябрь. — С. 87.

"Допрос Леона Ивашкевича 17 июня 1709 г. // Труды императорского русского военно-исторического общества. — СПб., 1909. — Т. III. — С. 201.

⁵⁷ *Оглоблин О.* Гетьман Иван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2001. — С. 310.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708—1709). — С.99.

⁶⁰ Там само. — С. 89.

⁶¹ Там само. — С. 87.

⁶² Там само. — С. 92.

⁶³ Там само. — С. 94.

⁶⁴ *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 138.

⁶⁵ Там само.

^М *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 419.

"*Энглунд П.* Полтава. Рассказ о гибели одной армии. — М.: Новое литературное обозрение, 1995. — С. 267.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Труды императорского русского военно-исторического общества. — Т. III. — С. 293-294.

⁷⁰ Год из царствования Петра Великого 1709 (из записок Крекшина). — С. 3.

⁷¹ Допросные речи малороссийских старшин, перешедших от Мазепы на русскую сторону // IP НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 1802. - Арк. 69-75.

⁷² *Костомаров Н.* Мазепа. — Москва: Республика, 1992. — С. 313.

Герб Мазепи

Гетьман Мазепа мав герб, аналогічний гербу «Курч» (або «Корч»), яким користувалися з певними варіаціями протягом кількох століть князі Курцевичі, нащадки Гедиміновичів. Ось як останній трактує Вацлав Потоцький у 1696 році:

Корчем зветься цей герб, але від болю не корчиться;

Пізнав не раз татар, пізнав і шию турків,

Бо на коні і тих, й інших діставав,

Так в руці, як живу, у тятіві витягав.

Іпсилон — це грецький знак, це має бути літера,

Що цей герб на Волині, започаткований на Русі,

Хрест, як меч, посередині, сам у застібці стоїть,

Місяць із зіркою світять з обох сторін.

Значить він був десь у ночі: сховався у засідці,

Щоб ворога на принаду заманити,

А потім обома крилами швидко його вдарив,

Людей на кшталт літери Іпсилон поширив...¹

(переклад зі старопольської мови *В. Івашківа та І. Ситого*)

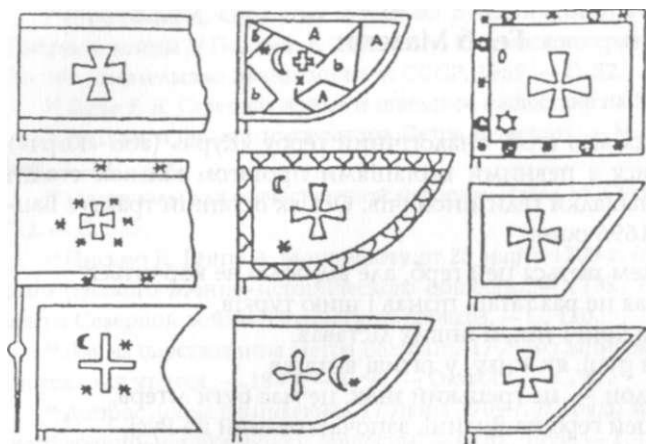
Білоцерківським підстаростою у 1578-1596 рр. був Дмитро Курцевич-Булига. Можливо, вже тоді відбулося поріднення Курцевичів та Мазеп. Хоча не треба виключати і прилучення останніх до герба «Курч» на основі чинного тоді законодавства, згідно з яким у Речі Посполитій дозволялось приписувати до власного герба близьких та бажаних людей. На користь останньої версії знаходимо вказівку польського короля Сигізмунда Августа про право іноземців використовувати герб польського сімейства лише з дозволу його власників та після затвердження королем².

Однак, на наш погляд, схожість гербів «Курч» та Мазепи все ж таки має дещо інші витоки. У 1686 та 1687 р. у Посольському приказі була створена книга «О родословии и о гербах Российских разных знатных шляхецких фамилий»³. Аби затвердити за собою право користуватися тим чи іншим гербом, прохач повинен був надати докази належності до відомого роду. Лише після вивчення цього питання у Родовідній Палаті у Москві приймалося на найвищому рівні відповідне рішення. Схоже, саме тоді і в Гетьманщині І. Мазепі та його наближеним довелося з допомогою граверів шукати вирішення цієї проблеми.

Як нам видається, в основу герба І. Мазепи передусім була покладена символіка герба гетьманської

Герб Курч.

*Прапори
Чернігівського
полку.
1651 р.*

столиці⁴ та прапора Б. Хмельницького. На печатці Батурина присутні хрест на серці, зліва — зоря, а справа — півмісяць. На прапорі Богдана Хмельницького домінуючим елементом є великий хрест, який, упираючись у півмісяць, оточений вісьмома шестикутними зірками. Ці улюблені козацькі символи зустрічаються на печатках, гербах багатьох сотених міст Гетьманщини. Так, Царичанка мала «розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, згори дві восьмипроменеві зірки»⁵. На печатці Ічні 1687 р. зображено хрест, а під ним шестикутну зірку⁶. У 1782 р. у Конотопі узаконено «старий» герб із таким описом: «На червоному тлі золотий хрест, під ним срібний рогатий місяць, а вгорі шестикутна зірка»¹. Подібні герби мали і Борзна (лише без зірки)⁸, Миргород та Охтирка (без півмісяця).

Прапор Богдана Хмельницького.

Герб Миргорода.

Шестикутна зірка-християнський символ, що означає світило Магів (із шістьма променями) над коліскою Христа⁹. Крім цього, вона трактується як емблема щастя, високих помислів¹⁰. Півмісяць — символ Візантії, а потім православного Константинополя, покровителькою якого імператор Константин проголосив Діву Марію, «ца-

Герб Борзни.

рипю небесну»¹¹. У давніші часи місячний серп означав богиню, жіноче начало творіння¹².

Хрест, підмурівок якого на гербі Мазепи зображено у вигляді нижньої частини якоря, натякає на міцність його віри¹³, стійкість релігійних переконань. Верхів'я хреста у вигляді літери «V» насамперед прочитується як здійснені до Бога руки¹⁴. У Середньовіччі сонце і місяць із двох боків хреста символізували відповідно Новий Заповіт і Старий Заповіт¹⁵.

Згадане показує, що символи, які лягли в основу герба І. Мазепи, пов'язані передусім із діяльністю Б. Хмельницького, ознаками гетьманської столиці, православними святинами. Це була данина козацькій традиції.

Значимо, що І. Мазепа, отримавши булаву, найімовірніше не мав власного герба. Це засвідчує перший панегірик на честь гетьмана «Muza Roxolanska o triumfalney slawie y fortunie pana Jana Masepy hetmana Woysk J. cark. M. Zaporoskich» («Муза роксоланська про триумфальну славу та фортуна пана гетьмана Івана Мазепи»), написаний у 1688 р. поетом Іваном Орновським. Він був виданий у Чернігові того ж року, що й зазначений на обкладинці книжечки.

Немає сумніву, що «Muza Roxolanska» — чернігівське вітання Лазаря Барановича, його оточення Іванові Мазепі до 50-річного ювілею гетьмана (народився у березні 1639 р.). Воно готувалося заздалегідь, оскільки у березні козацьке військо мало відбутися у похід. Крім того, у Чернігові знали про можливий приїзд гетьмана до міста у січні 1689 р. Сам І. Мазепа 19 січня повідомляв із Глухова В. Голіцина, що «без всякого омедлення вьезжаю в Чернигов, хотяши *по моему обещанию* (курсив наш. — Авт.) поклонитца чудотворному пресвятыя Девы Богородицы образу; который прошлого году чудесным действием своим показався, превеликими поставляетца делы, не точию хромии и слепии в своем поклонении при нем исцеляютца и прозирают, но и мертвий в живых обретаютца, яко и недавно в прошлых числах на нескольких детех то предивное чудо показалося»¹⁶. Як видно з інших документів, гетьман у кінці січня, зокрема 29 січня, перебував у Чернігові¹⁷. Отже, саме тоді і випала нагода вручити ювілярові панегірик. Гетьман підтримав Л. Барановича у його прагненні жити незалежно від київського митрополита, фактично «виробив» у Москві ставропігію Чернігівській архієпископи. Тож успішне вирішення цього питання дуже порадувало архієпископа, і він широко бачив в особі нового правителя Гетьманщини людину, яка варта похвали, компліментарного пишнослів'я.

У панегірику «Muza Roxolanska» на звороті титульного листка вміщено начерк герба гетьмана¹⁸. Він ще мав незакінчений вигляд. Тобто

Герб Батурина.

Тріумф Марса.
З книги «Echoglosu...» С. Яворського.
І. Щирський. Мідьорит. Київ. 1689 р.

це означає, що у Чернігівській друкарні подали свою концепцію герба зверхника України.

На початку 1689 р. друкарня Києво-Печерської лаври видрукувала панегірик «Echo glosu wolaiasego na ruszczy» («Луна голосу, що волає в пустелі»). Його створив перший «лавроносний піїт», як тоді називали викладача філософії та теології Київської колегії Симеона Яворського¹⁹ (після постриження у ченці Стефан. — *Авт.*). Як і панегірик «Muza Roxolanska», «Echo glosu» не був особистою забаганкою автора. Це теж було вітання до 50-річного ювілею гетьмана архимандрита Києво-Печерської лаври В. Ясинського з ченцями, керівництва Київської колегії. Гравер І. Щирський зробив сім ілюстрацій-коментарів до герба І. Мазепи. Припускаємо, що він і був його першим автором. Майстер вчився у Вільно, де добре простудював книги з емблематики та гербовників Східної Європи. Отож герб «Курч» міг ним бути запозичений як зразок, який відповідав козацькій символіці. Новий варіант мав незначні відмінності. Так, у гербі «Курч» півмісяць розташований праворуч від хреста і «рогами» спрямований не до шестикутної зірки²⁰, а навпаки — у протилежний бік. Якірна основа хреста має два гострі виступи. Водночас герб Мазепи має у нижній частині загострення лише з правого боку у вигляді рибного гачка. Дещо відмінні й перекладини хреста. Звичайно, ці відмінності незначні. У деяких зображеннях герба Мазепи, наприклад, І. Мігури, місяць розташований праворуч, а не ліворуч. Це засвідчує те, що головні елементи, відповідно до задуму гравера, не мали усталеного місця.

Зрозуміло, вищезгадане пояснення виникнення задуму герба Мазепи не виключає й варіанта, згідно з яким гетьман за допомогою матері міг дати роз'яснення граверу щодо свого шляхетного походження. На думку Я. Токаржев-

Приборкання монстра.
З книги «Echoglosu...» С. Яворського.
І. Щирський. Мідьорит. Київ. 1689 р.

Плавання німф. Варіація із зображенням деталей герба Івана Мазепи.
З книги «Echoglosu...» С. Яворського.
І. Щирський. Мідьорит. Київ. 1689р.

ського-Карашевича, «не могли Мазепи безправно присвоїти собі герб кн. Курцевичів і заховати це від них, бо між ними на протязі двох століть залишалися стислі і близькі стосунки»²¹. Так, зокрема білоцерківський підстароста князь Іван Дмитрович Курцевич допомагає Мазепам закріпити за ними Мазепинці, а через декілька десятиліть під час розгляду судової справи молодого І. Мазепи та володимирського земського судді І. Загоровського Курцевичі беруть участь у її залагодженні²². «Все це дозволяє припустити, — зауважує Я. Токаржевський-Карашевич, — що близькі стосунки кількох поколінь обох родин, при тотожності герба можуть свідчити так само про спільність їх походження»²³.

Хоч би як там було, очевидно, безпосередньо перед написанням панегірика, виконавцю гербового зображення поставили завдання поєднати його зі славною козацькою традицією і пов'язати згадану емблематику з кровним шляхетним зв'язком родової лінії Мазеп із аристократією минулих часів. Правдоподібно, що спочатку С. Яворський був ознайомлений із варіантом герба, який схвалив гетьман, а вже потім, натхненний його образами, символами, зробив поетично-панегіричне «прочитання» побаченого, з'єднавши з найближчими реаліями:

Куди, Місяцю *, роги ти сунеш, скажений!
Знати, з пекла самого женеш, навіжений.
Відай: глянець на зблідлій твоїй шкірі темній
На фатальнеє схоже затемнення певно.
Але скоро засвітить нам Марсове діло,
Вождя славного блисне гербове світило,
Бо звичайне звитяжця не створює майво,
А Планета, повніша великого сяйва.
Саме нам, роксоланам, тріумф обіцяє
Та, що Місяць вожевий ясний укріплює, —
Повна, теж наче Місяць, пречиста Марія,
Від якої потерта в Плютів самих шия.
А тепер лоб трацької змії вихруватий
Від отого тріумфу не буде без страти.

* Йдеться про мусульман, ординців. Султан Осман, який заснував турецьку мусульманську імперію, християнську ознаку Константинополя — півмісяць — схвалив як символ своєї віри.